

**Journal
of
Old Turkic Studies**

Vol. 4/1 (winter)
2020

E-ISSN 2564-6400

JOURNAL OF OLD TURKIC STUDIES is a refereed international journal which provides an interdisciplinary scholarly platform in the field of Medieval Turkic philology, history, culture and literature. The first and the most important criteria for the selection of papers for publication is originality and scholarly standing. The **JOTS** accept only manuscripts written in Turkish, German, English or French. Manuscripts written in other languages will not be accepted. The **JOTS** is published twice per year in January or February (winter) and July or August (summer). The Editorial Board may also decide for special issues. The **JOTS** is a completely free and open-access journal published online. Authors are responsible about article's content and its consequences.

This journal can be accessed electronically via *DergiPark* (www.dergipark.gov.tr/jots).

Manuscripts for online publication, editorial correspondence and books for review should be sent to these e-mail addresses: jotseditor@gmail.com or jotseditor@yahoo.com.

Editor

Dr. Erdem UÇAR

Editorial Board Members

Prof. Dr. Aloïs van TONGERLOO (Geel/Belgium) [Emeritus], Prof. Dr. Ceval KAYA (Ardahan University, Ardahan/Turkey), Prof. Dr. Erhan AYDIN (Inönü University, Malatya/Turkey), Prof. Dr. Georges-Jean PINAULT (École Pratique des Hautes Études, Paris/France), Prof. Dr. György KARA (Indiana University, Indiana/USA) [Emeritus], Prof. Dr. Marcel ERDAL (Freie Universität Berlin, Berlin/Germany), Prof. Dr. Nicholas SIMS-WILLIAMS (University of London, London/United Kingdom), Prof. Dr. Nikolay KRADIN (the Russian Academy of Sciences, Vladivostok/Russia), Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA (İstanbul/Turkey) [Emeritus], Prof. Dr. Peter B. GOLDEN (New Jersey/USA) [Emeritus], Prof. Dr. Toshio HAYASHI (Soka University, Tokyo/Japan), Prof. Dr. Uli SCHAMILOGLU (University of Madison-Wisconsin, Wisconsin/USA), Dr. Ablet SEMET (Berlin/Germany), Dr. Béla KEMPF (University of Szeged, Szeged/Hungary), Dr. Dai MATSUI (Osaka University, Osaka/Japan), Dr. Delio V. PROVERBIO (Vatican Apostolic Library, Vatican City State), Dr. Hayrettin İhsan ERKOÇ (Çanakkale Onsekiz Mart University, Çanakkale/Turkey), Dr. Jens WILKENS (Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Göttingen/Germany), Dr. Kahar BARAT (Florida/USA), Dr. Mutsumi SUGAHARA (Tokyo University of Foreign Studies, Tokyo/Japan), Dr. Salih DEMİRBİLEK (Ondokuz Mayıs University, Samsun/Turkey), Dr. Stefan GEORG (Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, Bonn/Germany), Dr. Zekine ÖZERTURAL (Georg-August-Universität Göttingen, Göttingen/Germany); Peter PIISPANEN (Stockholm University, Stockholm/Sweden).

Preparation of Manuscript

1. Manuscripts should be single-spaced and with 2.5 cm margins for all sides. The font of the manuscript should be Times New Roman and the size of the body text should be 12 points.
2. The first page should contain the full name (last names fully capitalized) and affiliation of author (university, city, country), and the contact e-mail address for the author(s).
3. The English abstract should provide clear information about the research and the results obtained. It should not exceed 150 words. The abstract does not need to be written in any other language than English. Please provide 5-7 keywords or phrases to enable retrieval and indexing.
4. Contributors who are not native Turkish, German, English or French speakers are strongly advised to ensure that a professional language editor has reviewed their manuscript.
5. Reviews should include author, title, publisher, ISBN number and number of pages. After providing a concise summary of the content, review should also include a critical analysis of a book in terms of its strengths and weaknesses.
6. Graphs and photographs should be numbered in sequence with numerals. Each figure should be identified with the figure number, its approximate location should be marked in the text.
7. Please refrain from using Microsoft Office Word's automated features.
8. Reference should be given in parenthesis surname of author(s), publication date and page numbers; for one author references (Clauson 1964: 354); for more than one author references (Bazin-Hamilton 1972: 28). The references with more than two authors should be noted as (Wilkins et al 2014: 4).
9. If the same author has more than one work on the same dates, than each of they should be added a, b, c letters.
10. Reference list should be set out in the alphabetical order at the end of the paper.
11. References should be shown as follows:

Books

CLAUSON, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.

Articles, et al.

BAZIN, L. & J. HAMILTON (1972). "Un manuscrit chinois et turc runiforme de Touen-Houang. *British Museum Or.* 8212 (78) et (79)", *Turcica*, 4: 25-42.

CLAUSON, Sir G. (1964). "Early Turkish Astronomical Terms", *Ural Altaische Jahrbücher*, 35: 350-368.

TEKİN, Ş. (1966a). "Buyan Evirmek (Sevâbın Tevcihi)", *Reşit Rahmeti Arat İçin, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, Ankara: 390-411.

TEKİN, Ş. (1966b). "Bemerkungen zur vorislamischen türkischen Literatur: über ein vor kurzem aufgefundenes vollständiges Exemplar des Maytrisimit", *Cultura Turcica*, 3: 176-189.

WILKENS, J. et al. (2014). "A Tocharian B Parallel to the Legend of Kalmāṣapāda and Sutasoma of the Old Uyghur Daśakarmapathāvadānamālā", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 67/1: 1-18.

C O N T E N T S

FRONT MATTER (1-6)

ARTICLES (7-250)

Klára AGYAGÁSI (7-15)

A Volga Bulgarian Classifier: A Historical and Areal
Linguistic Study

Bir Volga Bulgar Ölçütü: Tarihî ve Bölgesel Bir Araştırma

Youssef AZEMOUN (16-27)

The New Dädä Qorqut Tales from the Recently-Found Third Manuscript of the Book of
Dädä Qorqut

Dede Korkut Kitabı'nın Yeni Bulunan Üçüncü Yazmasındaki Yeni Dede Korkut Anlatmaları

Okan ERMAN (28-38)

Türkçede Eyleyensiz Fiiller

Impersonal Verbs in Turkish

Zebiniso KAMALOVA (39-49)

Orta Asya'nın "Bin Şehir Ülkesi": Bactria

"The Country of Thousand Cities" in Central Asia: Bactria

A h m e t K A R A M A N (5 0 - 9 7)

Eski Türk Yazıt ve El Yazmalarında Geçen Zıt Anlamlı İkilemeler Üzerine Yapısal ve
Anlamsal Bir İnceleme

A Structural and Semantic Analysis on Antonym of Hendiadys in the Old Turkic Inscriptions and Manuscripts

Ş e n o l K O R K M A Z (9 8 - 1 5 1)

Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Bir Hikâye: Aksaraylı Îsâ: Hikâyet-i Şuhmâ [06 Mil
Yz A 6823/2]

A Story From Old Anatolian Turkish Period: Aksarayli Îsâ: Hikâyet-i Şuhmâ [06 Mil Yz A 6823/2]

P e t e r P I I S P A N E N (1 5 2 - 1 8 7)

Additional Turkic and Tungusic Borrowings into Yukaghir IV

Yukagir Dilindeki Türkçe ve Tunguzca Alıntılara İlaveler IV

O s m a n F i k r i S E R T K A Y A (1 8 8 - 2 1 4)

Horezm Türkçesi ile Yazılan Kur'ân Tercümesinin Meşhed Nüshasından Bazı Parçalar
(IV)

Some Passages in the Mashhad Manuscript of the Translation of the Qur'ân written in Khorezmian Turkic (IV)

S u l t a n T U L U (2 1 5 - 2 3 0)

Dede Korkut Kitabında Ola (Ki/Kim) / Bolay Ki / Ola Mı Edatlarının Birleşik Cümledeki
Yapısı ve Fonksiyonu

On the Particle ola (ki/kim) / bolay ki/ ola mı in the Book Dâdâ Qorqut and Theirs Structures and Functions in the Compound Sentences

Erdem UÇAR (231-250)

Türkiye'deki Eski Uygurca Metin Neşirleri İçin Kullanılacak Harfçevrim ve Yazıçevrim
Kılavuzu

A Manual of Translation and Transcription for Old Uyghur Editions in the Turkey

REVIEWS (251-282)

Utku IŞIK (251-261)

DANKA, B. The 'Pagan' Oğuz-namä, A Philological and Linguistic Analysis, Harrassowitz
Verlag, Wiesbaden, 2019, 377 pp. ISBN: 978-3-447-11003-7

Mehmet KUTLU (262-265)

SAMASHEV, Z. Tarbagatay Petroglifleri, Şımaylı/Petroglifi Tarbagataya, Şımaylı/Tarba-
gatay Petroglyphs, Shimaily, Kazakh Research Institute of Culture, Astana, 2018, ss.
366, ISBN: 978-601-210-288-8

Peter PIISPANEN (266-274)

BLAŽEK, V. Altaic Languages – History of research, survey, classification, and a sketch of
comparative grammar, in collaboration with M. Schwarz and O. Srba, Brno: Masaryk
University Press, 2019, pp. 360, ISBN: 978-80-210-9321-8

Hulusi POLAT (275-279)

AYDIN, E. Türklerin Bilge Atası Tonyukuk, Kronik Kitap, İstanbul, 2019, ss. 218, ISBN:
978-605-7635-29-7

Erdem UÇAR (280-282)

VÉR, M. Old Uyghur Documents concerning the Postal System of the Mongol Empire,
Berliner Turfantexte XLIII, Brepols Publishers, Turnhout (Belgium), 2019, 263 pp.
ISBN: 978-2-503-58417-1

Received: 21.12.2019

Accepted: 06.01.2020

Published: 29.01.2020

JOTS, 4/1, 2020: 7-15

A Volga Bulgarian Classifier: A Historical and Areal Linguistic Study

Bir Volga Bulgar Ölçütü: Tarihi ve Bölgesel Bir Araştırma

Klára AGYAGÁSI

University of Debrecen (Debrecen/Hungary)

E-mail: agyagasi.klara@arts.unideb.hu

In the Old Turkic period, the East Old Turkic variety produced written records, while the Oguric versions of West Old Turkic left oral sources from which data relevant to a given language state can be extracted. The author provides a historical and areal linguistic overview of Volga Bulgarian words meaning 'seed, grain, kernel', contemporary correspondences of which used as classifiers in the Volga-Kama region.

Key Words: classifiers, West Old Turkic derivational archaism, Volga Bulgarian dialects, Chuvash type phonetic criteria, Volga Bulgarian-Proto-Mari contacts.

I. Introduction

Historical linguistic research into classifiers in Chuvash and its ancestor language, Volga Bulgarian, was prompted by research into the origin of Hungarian classifiers at K. É. KISS's suggestion.¹

Hungarian has a nun common subtype of classifiers, that of what we had named “individual cataloguing classifiers”, which characterize individuals and naturally occurring discrete units on the basis of quality, shape, or other typical and inherent features (e.g. *egy fej káposzta* ‘a head of cabbage’, *egy szem mazsola* ‘one raisin’, *egy szál gyertya* ‘one candle’, *egy bokor krumpli* ‘one potato’).² The Hungarian classifiers occur in a Num-Cl-N pattern where Cl is obligatorily a nominative stemform, and their most important characteristics are that (1) they cannot be used without a numeral, (2) they can be optionally deleted without change of meaning, and (3) no abstract noun can be used as the noun in the pattern (Agyagási-Dékány 2019).

In linguistic research into Chuvash, identifying classifiers has just recently begun (Sergeev 2017: 233), and individual classifiers do not figure among the identified subtypes as yet. Our comparative Old Turkic-Ancient Hungarian investigation focused specifically on the individual classifier pattern which is so prevalent in Hungarian but which has not yet been found in Chuvash. In Agyagási-Dékány (2019), we identified two Chuvash words (*pěřčě* ‘kernel’, *tuna* ‘stem’) in classifier function and, analysing forms of these nouns used by native speakers, we traced and posited their Volga Bulgarian and Western Old Turkic/Ogur³

---

¹ The first findings of the joint research by É. DÉKÁNY and myself were presented in our talk at the 2018 conference in the Linguistic Theory and Contact Linguistics [Nyelvelmélet és Kontaktológia] conference series initiated by K. É. KISS.

² Except in the case of *a head of cabbage*, English equivalents do not offer a parallel structure of the Hungarian phrases where a classifier is used to refer to individual instances of the noun in question. The Hungarian classifiers used in the examples are literally ‘one kernel of raisin’, ‘one stem of candle’, and ‘one bush of potatoes’.

³ In the history of Turkic languages, the split between the Oguz and Ogur branches occurred at the end of the Ancient Turkic period. The groups speaking Ogur languages (the Ogurs, Bulgarians, Avars, and Khazars) appeared in Europe in the 5th century, on the southern steppes of the Eastern European area. Their varieties comprised the Old Turkic dialect formed on an areal basis between the 5th and 13th centuries. Beginning with the 11th century, some Kipchak dialects were also added to this Old

origin. The word *pěřčě* ‘kernel’ has rich variation in its phonetics and derivation regionally. The word geographic investigation described below aimed to identify Western Old Turkic/Ogur archaisms preserved by Volga Bulgarian dialects, which demonstrate some general characteristics of extinct languages and provide evidence pointing to the fact that the group of words in question is from an old, pre-Chuvash layer of the lexicon.

II. The history of the Chuvash word for ‘kernel’

The standard form of the examined Chuvash word is *pěřčě* (cf. Skvorcov), which goes back to the early Western Old Turkic form **bürtik*⁴. It is the causative {-t-} marked form of the verb *bür-* bearing the derivational suffix {-Ok} participating in forming nouns out of verbs, cf. Eastern Old Turkic *bür-* ‘stjagivat’, *zatjagivat* (s obrazovanijem skladok)’, *bürt-* ‘zastavit’ *stjanut*’, *slodcit*’ (Nadelyayev et al. 1969: 132-33). For more about the Old Turkic {-Ok} derivational suffix, see Erdal 1991: 172-223.

As is attested in the Hungarian lexical borrowings from Western Old Turkic (cf. Róna-Tas-Berta 2011: 1076), the early Old Turkic form **bürtik* had changed in one of two ways in Western Old Turkic: the word final voiceless guttural was preserved unchanged, or it became voiced and underwent secondary voicing and spirantization (*bürtik* > *bürtig* > *bürtiy*), with the spirant disappearing as early as

---

Turkic dialect. No written sources of Western Old Turkic have been preserved, whereas the most important oral source of it is the corpus of Old Turkic loanwords in Proto-Hungarian (Róna-Tas-Berta 2011). Groups speaking a dialect that goes back to the Oguz variety of Eastern Old Turkic lived in Inner Asia and Southern Siberia at around the same time. Eastern Old Turkic has a rich collection of written sources. Modern Chuvash is the only descendant language of the Ogur branch. The ancestors of its speakers left the Khazar Empire in the 8th century and migrated to the region at the confluence of the Volga and Kama rivers, where they founded the Volga Bulgarian Empire in the 10th century. In the central Volga region three Volga Bulgarian dialects developed, and Chuvash is the descendant of the 3rd dialect of Volga Bulgarian (Agyagási 2019: 160–183). Sources refer to it as a separate language beginning with 1508.

⁴ Parallels between Chuvash and Common Turkic and their occurrence in Mari regional dialects have been pointed out by Fedotov (1996/I: 423-424).

the first third of the Old Turkic period.⁵ The standard Chuvash form reflects the latter, but the same change is reflected in Chuvash dialectal forms from the Anatri (A) and Viryal (V) dialects: A *pěřčě*, Szp. *pōřčō* ‘kernel, grain or cereal’ (Paasonen 1974: 97), *pěřčě* (Simbirsk) ‘zerno, zerniško; kaplja’; (Samara) ‘jagodka, kroška, krupinka, snedcinka’ (Buinsk) ‘volokno’, V *pōřčō* ‘zerno’ (Ašmarin 1928-1950/10: 236).

At the same time, the preservation of the word final guttural in the Western Old Turkic form **bürtik* is also apparent in variant forms in the Anatri and Viryal dialects: *pěřčěk*, *pōřčōk* ‘kernel’ (Ašmarin 1928-1950/10: 237). This means that in Chuvash the reflexes of two different earlier Western Old Turkic regional variants⁶ are present. This, however, is not the extent of the regional variants of Western Old Turkic **bürtik*.

As is well known, some of the population that spoke mostly the Ogur varieties of Western Old Turkic left the Khazar empire in the 8th century and, in several waves, migrated north to the region of the confluence of the Volga and Kama rivers (Agyagási 2019: 1-2) and established an empire there in the early 10th century. The Volga Bulgarians populated three sections of the region separated by the rivers. In these sections of the region, three Volga Bulgarian dialects of Ogur origin developed, which are different from each other in the details of the temporal oppositions of their vowel systems (Agyagási 2019: 160-183). From the point of view of the later change of the Western Old Turkic form **bürtik*, dialects 1 and 3 of Volga Bulgarian⁷ (the latter is the immediate precursor of Chuvash) may be affected, since in this word no long vowels occur, which are characteristics of dialect 2.

---

⁵ This type of change in gutturals was treated as a Chuvash kind of criterion in Turkic studies in Hungary when examining Turkic loanwords in Hungarian. Later, it was excluded from this category since it represents a parallel development of Hungarian and Chuvash (Agyagási 2013: 164).

⁶ Róna-Tas 1998, identified the Western Old Turkic language area with the region of the Eastern European steppe in the period between the 5th and 13 centuries.

⁷ Since this dialect became a substrate language following the Mongol Invasion and then became extinct, no endonym for it was preserved. The identification of Volga Bulgarian by numbers is thus a necessity that follows from this situation.

The dialect forms of PAASONEN and AŠMARIN contain reduced vowels in both syllables: in the Anatri dialect, reduced vowels are front unrounded vowels, whereas in Viryal both are front rounded. Such a representation of the Old Turkic high vowels fits fully the changes that took place in dialect 3 of Volga Bulgarian in the early Middle Chuvash period: following a Proto-Mari pattern, the reduction of high vowels occurred as a result of partial code copying. The reduced vowels appeared first in the second syllable, as allophones of the short vowels, and later the vowel height became phonemic, and all originally high vowels of words became reduced (Agyagási 2019: 196-220). The cited forms demonstrate that in the change of the form **bürtik* a levelling in the labialization of the vowel structure of the word occurred before the modern Chuvash period. This levelling could have happened only in Middle Chuvash, after the /ti/ > /či/ change occurred in the word medial position. The history of the forms *pěřčě*, *pěřčěk*, V *pěřčö*, and *pěřčök*, generally widespread in the Chuvash language area, can be reconstructed as follows:

WOT **bürtik* ‘kernel’ > VB **bürtik* > VB3 **pürtik* > **pürčik* > Middle Chuv. **pürčük* > **pürčük* > V *pěřčök* A *pěřčěk* ‘id.’

WOT **bürtik* ‘kernel’ > **bürtiy* > VB **bürti* > VB3 **pürti* > **pürči* > Middle Chuv. **pürčü* > **pürčü* > V *pěřčö*⁸, A *pěřčě* ‘id.’

In dialect 3 of Volga Bulgarian the Western Old Turkic form **bürti* also underwent another type of levelling, to unrounding, as is evidenced by A. AHLQVIST’s data collected in 1856 in the Viryal language area, showing only unrounded *pírce* [pěřčě] ‘zerno’ (< **pirči* < **birti* < WOT **bürti*) (Ahlqvist 2008: 24).

The Anatri dialect of the Buinsk region preserved two further forms of the word *pěřčě* : *pěřčěn* ‘zerniškami’ (Ašmarin 1928-1950/10: 237) and *pěřčěš* ‘zerno, nebol’saja čast’ (Ašmarin 1928-1950/10: 238). Both are morphological archaisms. The word final {-n} of *pěřčěn* is an archaic instrumental case suffix of Old Turkic. See Erdal 2004: 175-77. Words with this suffix had adverbial usage already in Eastern Old Turkic, but the lexemes of Western Old Turkic origin in Chuvash where

⁸ The Viryal word was attested already in Damaskin’s 1785 dictionary as *pjur’ču* ‘zerno’.

it was preserved (including *pěřčěn* ‘kernel by kernel’ < WOT **bürtin*), are exclusively adverbs (cf. Levitskaja 1976: 27). The word final {-š} morpheme of the form *pěřčěš* is the reflex of the Ogur phonological variant of the archaic Western Old Turkic 3rd person possessive marker {-si} (WOT **bürtisi* >> Chuv. A *pěřčěš*). This person marker was preserved in Chuvash only in kinship terms and some pronouns, reinterpreted as a derivational formant (Levitskaja 1976: 15, 35).

III. The occurrences of Western Old Turkic **bürtik* ‘kernel’ in the Volga Bulgarian substrate

The variant of the Western Old Turkic word **bürti* developed in Volga Bulgarian occurs also in dialect 1 of Volga Bulgarian. Contact linguistic works demonstrate that, in this dialect, the reduction of high vowels happened already in the late Old Turkic period. This process affected the vowels in the initial syllable, since it was based on the phonetic difference of the unstressed : stressed position (Agyagási 2019: 197-199). Examples show that high vowels in initial syllables were reduced by the beginning of Chuvash-Mari language contact to such an extent that they produced a schwa sound quality demonstrating a single distinctive feature (front-back opposition). This is also attested in the later Volga Bulgarian pattern of change of WOT **bürti*⁹ (VB1 **pĩrçi* < **birti* < WOT **bürti*), although not in the Chuvash language area but in Mari dialects: P B M UJ C Č *pârče*, MK *přča*, UP *přčâ*, *pârčâ*, UJ *přče*, USj *pĩrčâ*, JT *pârtse*, JO V K *pertsə* ‘strand (of hair, thread, straw, grass); kernel (of wheat; bead); drop (of rain, snow)’ (Beke 2000: 1838). Since the Volga Bulgarian word is widespread in the entire Mari language area¹⁰ it is reasonable to regard the borrowing as the result of contact between late Ancient Hungarian and the VB1 dialect, as well as a result of interference through shift from the substrate of the Volga Bulgarian minority that assimilated into the Mari speaker community.

⁹ As is clear from BEKE’s dictionary, the schwa of the first syllable has gone to nearly zero by now in several locations of data collection. BEKE used the symbol *ɾ* for the syllabic form in place of the first syllable vowel in his dictionary.

¹⁰ BEKE’s data are also independently confirmed by fieldwork data collected by Finnish researchers; cf. Moisio & Saarinen (2008: 582).

If we project the forms meaning ‘kernel’ into a map, we can conclude that the reflexes of the Volga Bulgarian dialectal form **bürti* going back to WOT **bürtik* were widespread in the dialects of both Chuvash and Mari, while the variants derived in {-n} and {-š} are limited to the Chuvash language area. The Volga Bulgarian precursor of Chuvash, then, preserved a group of three elements of old, Western Old Turkic in its lexicon, of which only **bürti* and its phonetic variants were distinct in classifier function, since the other two forms were not nominative stem forms - as could be expected on the basis of the copy that entered Hungarian. This word and its variants participated in the pattern of individual classifiers that served as a model for other non-dominant Volga region languages in copying classifier constructions (Agyagási-Dékány 2019: 60-64). The regional dialects of the Mari language did not only copy the Num-Cl-N pattern of the non-Chuvash type other dialect of Volga Bulgarian but also the Volga Bulgarian lexeme of classifier function, together with the pattern.

The classifier function of the word meaning ‘kernel’ developed very likely already in the early dialects of Western Old Turkic/Ogur, prior to the 10th century. Only such an early timeline can explain the fact that the characteristics of the classifier pattern are completely identical in Chuvash and the Finno-Ugric languages that originally did not have classifiers but developed their own individual classifier patterns by copying the Ogur or Volga Bulgarian pattern of the Num-Cl-N construction of Western Old Turkic.

Abbreviations

A = Anatri dialect.

Chuv. = Chuvash.

V = Viryal dialect.

VB = The Volga Bulgarian.

VB1 = The 1st Volga Bulgarian type of the West Old Turkic

VB3 = The 3rd Volga Bulgarian type of the West Old Turkic.

WOT = West Old Turkic.

References

- AGYAGÁSI, K. & É. DÉKÁNY (2019). Ótörök hatás a magyar osztályozószók kialakulásában, *Nyelvelmélet és kontaktológia* 4, Eds. É. KISS KATALIN et al., PPKE BTK, Piliscsaba: 41-75.
- AGYAGÁSI, K. (2013). “Nyugati ótörök és magyar kapcsolatok: tanulságok az ogur hangtörténet számára”, *Nyelvelmélet és kontaktológia* 2, Eds. K. AGYAGÁSI et al., PPKE BTK, Piliscsaba: 155-172.
- AGYAGÁSI, K. (2019). *Chuvash Historical Phonetics, an Areal Linguistic Study, with an Appendix on the Role of Proto-Mari in the History of Chuvash Vocalism*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- AHLQVIST, A. (2008). *Tsçhuwasçhiska I, Tschuwaschischer Nachlass von A. AHLQVIST. Hrsg. von K. AGYAGÁSI & E. WINKLER*, Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- AŠMARIN, N. Í. (1928-1950). *Slovar’ čuvaškogo jazyka I-XVII*, Čeboksary: Izdatel’stvo Russika.
- BEKE, Ö. (2000). *Mari nyelvjárás szótár (Tscheremissisches Dialektwörterbuch) VI*, Hrsg. von J. PUSZTAY, Savariae: Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola.
- ERDAL, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, a Functional Approach to the Lexicon I-II*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- ERDAL, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston: Brill.
- FEDOTOV, M. R. (1996). *Etimologičeskij slovar’ čuvaškogo jazyka I-II*, Čeboksary: Čuvaškij Gosudarstvennyj Institut Gumanitarnyx Nauk.
- LEVITSKAJA, L. S. (1976). *İstoričeskaja morfologija čuvaškogo jazyka*, Moskva: Nauka.
- MOISIO, A. & S. SAARINEN (2008). *Tscheremissisches Wörterbuch*, Helsinki: Lexika Societatis Fenno-Ugricae.
- NADELYAYEV, V. M. et al. (1969). *Drevnetjurkskij slovar’*, Leningrad: Institut Jazykoznanija, Akademija Nauk SSSR.
- PAASONEN, H. (1974). *Tschuwaschisches Wörterverzeichnis, eingeleitet von A. RÓNA-TAS*, Szeged: Studia Uralo-Altaica.
- RÓNA-TAS, A. & B. ÁRPÁD (2011). *West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian I-II*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

RÓNA-TAS, A. (1998). “Western Old Turkic”, the Mainz Meeting. Proceedings of the Seventh International Conference on Turkish Linguistics, Ed. By L. JOHANSON in cooperation with É. Á. CSATÓ et al., Harrassowitz Verlag, Wiesbaden: 619-626.

SEREBRENNIKOV, B. A. (1956). Marijsko-ruskij slovar', Moskva: Gosudarstvennoje izdatel'stvo Inostrannyx i Natsional'nyx Slovar'ej.

SERGEEV, V. I. (2017). Morfologija čuvaškogo jazyka, Čeboksary: Čuvaškij Gosudarstvennyj Institut Gumanitarnyx Nauk.

SKVORCOV, M. I. (1982). Čuvaško-ruskij slovar', Moskva: izdatel'stvo “Russkij Jazyk”.

Received: 13.12.2019

Accepted: 09.01.2020

Published: 29.01.2020

JOTS, 4/1, 2020: 16-27

The New Dädä Qorqut Tales from the Recently-Found Third Manuscript of the Book of Dädä Qorqut

*Dede Korkut Kitabı'nın Yeni Bulunan Üçüncü Yazmasındaki Yeni Dede Korkut
Anlatmaları*

Youssef AZEMOUN

istanbul/Turkey

E-mail: yusufguzin@gmail.com

Recently a new manuscript of the Book of Dädä Qorqut has been found by Welimuhammed Hoja, a Turkmen book collector from Turkmen Sahra in northern part of Iran. The text of this manuscript comprises twenty-seven declamations (*soylama*) and two tales (*boylama*). One of the declamations reveals the original name of Gazan, a hero of the Dädä Qorqut stories and how he came to be called Gazan 'the Cauldron.' Taking into account the importance of the subject and the significance of the manuscript, the author has decided to translate the book into English. The article presents the translation of the 13th and 14th narratives and the story of how Deli Dönmez was called Gazan.

Key Words: Dädä Qorqut, Salur Gazan, castle of Qars, sword, spear, shield, seven-headed dragon, inner and outer Oghuz.

I. Introduction

Recently a new manuscript of the Book of Dādä Qorqut has been found by Welimuhammed Hoja, a Turkmen book collector from Turkmen Sahra in northern part of Iran. This is the third manuscript of the Book of Dādä Qorqut and it is called the Turkmen Sarhra copy of the book. Internal evidence suggests that it was copied in the early 19th century from an old manuscript. From the style of its calligraphy –*Nasta'lik* and *Shikasteh*– we understand it was written in Iran, and from its language which reflects the properties of the Tabriz dialect of the Azerbaijani language, we come to the conclusion that it was copied by an Azerbaijani. The text also preserves the language and style of the Book of Dādä Qorqut. The text of this manuscript comprises twenty-seven declamations (*soylama*) and two tales (*boylama*). One of the declamations reveals the original name of Gazan, a hero of the Dādä Qorqut stories and how he came to be called Gazan ‘the Cauldron.’ Neither this declamation nor the two narratives exist in previous manuscripts. These are what make this manuscript significant. The author has already published the manuscript with a transcription and translation of the text into Turkish, an explanation of the language of the text in the introduction and a glossary in Turkish. Taking into account the importance of the subject and the significance of the manuscript, the author has decided to translate the book into English. The article presents the translation of the above-mentioned parts of the manuscript –the 13th and 14th tales and the story of how Däli Dönmöz was called Gazan.

On 27th December 2018 I received by email a text from Welimumuhamed Hoja, a book collector from Iran. Initially I could not open the file, but after I opened it I realised that it was a new manuscript of Dādä Qorqut in old Anatolian Turkish. I began working on this manuscript transcribing its text. It was a copy of an older Book of Dādä Qorqut. It was written in the *Nasta'lik* form of the Arabic script which is peculiar to Iran. Occasionally in the text and especially in the marginal notes the *Shikasteh* style of Persian calligraphy is used. This style developed in the 19th century to be used in court documents. It shows that the manuscript was copied in Iran in 19th century from an older manuscript possibly written in Anatolia. The beginning of the manuscript is missing. Therefore, we find

no information about the name of the manuscript and the date it was copied. However, on page 10 of the manuscript a line written by pencil is added in Hicrî 1347 (1928) which reads as follows: (جندوی مکتاب توکمان لسانى): *cild-i duyyum-i kitāb-i Türkmän, (ä)lsānî* which means ‘The Second Volume of the Book of the Turkmen-*s*’. In the last word of the name of the manuscript written in Arabic, the first letter (*alif*) seems to have been dropped, ([ä]lsānî) means ‘second’. It seems that the writer intended to write the same words in Arabic and gave up the idea. It has been transcribed in an article about the new manuscript published by Ankara University (Shahgoli et al. 2019), as *Cild-i Duyyum-i Kitāb-i Türkmän Lisānı* which does not make sense as it means ‘The Second Volume of the Book of the Turkmen Language.’ The manuscript must have been copied by an Azerbaijani from the villages around Tabriz in Iran who has used his own language while preserving the properties of the old Anatolian Turkish. We also notice some archaic Turkish and Turkmen elements in the text. The calligrapher or the copier has allowed many spelling mistakes which make the text a difficult one to read correctly.

The most significant attraction of this manuscript is the fact that it is completely different from the previous two manuscripts of the Book of Dädä Qorqut, i.e. the Dresden and Vatican manuscripts. Like these manuscripts, the new one consists of *declamations* with lines ending in a refrain or rhyming words. The declamations in the new manuscript do not exist in the previous two manuscripts. The new manuscript which is called the Turkmen Sahra [see above] manuscript, does not have any of the twelve stories in the Dresden and Vatican manuscripts. However, it has two new tales which were not known before, although there were references to them in previously written manuscripts of the Book of Dädä Qorqut; one of them - the 13th tale (38/7 -52)- is the story of the conquest of the Castle of Qars and the 14th tale (52-61/5) is the story of Gazan fighting with the seven-headed dragon.

In March 2019 Prof. Dr. Metin Ekici declared that he had found the 13th story. He said he would publish a summary of the story, but he did not do so. Turkish readers could see the stories after this new manuscript was published in a book by Ekici (2019), a long article published by PhD students of Ankara University (Shahgoli et al. 2019) and a book by the author entitled *Dede Kurkut'un*

Üçüncü Elyazması. The book by Ekici presented the two tales as the 13th narrative of the Book of Dädä Qorqut. He might not have noticed the space placed on the pages of the new manuscript after every change of subject. The 13th story about the conquest of the Qars Castle begins on the 9th line of page 47 and ends at the bottom of page 51 of the manuscript. On page 52 a completely new story, the 14th tale begins. This is clear because a line at the top is left empty to show that the subject is changed. There are 13 lines on this page; the pages where there is no change of subject, just as in the original Books of Dädä Qorqut, have 14 lines.

There is also a new story in the new manuscript in the form of a declamation that provides new information about how Gazan, a hero in the Book of Dädä Qorqut, had acquired his name. We learn from this story that Gazan, meaning ‘cauldron’ was in fact called Deli Dönmöz meaning ‘the Daredevil’ before he filled a 60 *batman* ‘180 kg’ cauldron with wine and carried it over his shoulder. This information is significant for those involved in studying the Book of Dädä Qorqut.

The Book of Dädä Qorqut occupies an important place in Turkish literature and is regarded as a significant pillar of Turkish culture. After introducing the new manuscript of the Book of Dädä Qorqut to the Turkish readers in a book, mentioned above, published recently in Istanbul (Azmun 2019), I have decided to translate the text of this manuscript into English. It will be published soon. I thought it would be useful to familiarise the English-speaking readers with the most significant aspects of this manuscript- the 13th and 14th Dädä Qorqut narratives and the story of Gazan:

II. Translation

[13th Narrative: The Conquest of Qars Castle]

Gazan, lord of Kaysar Salur, wolf of the misty mountains, good man of the Salur, pride of the Äymur, Daredevil of Zu’l-qadr (and) representative of King Bayindir, is speaking. “I had gone hunting with my elders to the snow-capped mountains with green hyacinths. I was drinking. From captains on the border a

mounted courier came. ‘Gazan,’ he said, ‘why are you drinking? Ten thousand enemies have come up against you.’

“When I heard that ten thousand enemies had come, I stretched out my arm and began to amuse myself in the white tent. When I heard that twenty thousand enemies had come I did not change my position. When he said that thirty thousand enemies had come, (49) I ignored it. When he said that forty thousand had come, I looked sideways from the corner of my black eye, I did not move a muscle. When he said fifty thousand had come I did not extend my arm to shake hands with him, I said it was a small number. When he said sixty thousand had come I thought of God; I did not mount my horse. When he said seventy thousand had come I did not take any action. When he said eighty thousand had come I was not concerned, and when he said ninety thousand enemies had come I went towards my surcoat and got dressed. When he said one hundred thousand enemies had come I did not turn round and retrace my steps, I did my ritual ablu- tion in running water and completed my Muhammadan prayer, putting my trust in the One Mighty Creator. O Muhammad, I said, O Ali, help me.

“Whom did I order to be the coordinator near me? I made Qarabudag, the son of Qaragöne, coordinator. He is the one for dread of whom the ground gives way wherever he steps, who, when he casts a hostile look at his enemy, frightens him to death, who eats the liver and lung of the hungry lion after frying them on a sheet of iron, who struts confidently when he joins a raid and has the virtues of the grey hawk, who resembles the fastest of birds of prey and who is the pillar of Turkistan and the khan of Aleppo, a man with a bow of steel and arrows of white poplar. (50)

“To whom did I assign the right hand side? The right hand side I assigned to Khan Afshar, chief of the guards, he who went as Bayindir’s ambassador to King Bijen, and after getting there overthrew Alay Khan and Bulay Khan, who beheaded Kil Barak and on returning severed the neck of his maternal uncle Qonur Alp at Kaplantu Pass, who received a chestnut horse as a gift from the king, and was the flower of the gatherings.

To whom did I assign the left hand side? The left hand side I assigned to Däli Dundar, the son of Gayan, the sultan of Taberseran and the leader of twenty-four thousand brave men; Dundar was the one who crossed the Aras and Kur rivers that flow from red Tabriz, who took the town of Därbänd-of-the-Iron-Door with a kick and while kicking, made a man scream on the tip of his spear, who frightened Qiymuq and Qiytaq to death, set up a shady bower over Mount Shah and organised a drinking party near the River Samur, who was sent red apples from Qabal in winter time to whet his appetite, who received taxes from fourteen villages in Panbukchi and who raided Min Kishlak.” (51)

Gazan speaks on:

“I myself stood at the rear; I assigned the leading officers of the Inner Oghuz to the right hand side and ordered the officers of the Outer Oghuz to be on the left hand side. I confronted one hundred thousand infidels at the entrance to Alagöz and in the countryside of Sharaphaneh. I went into a frenzy and did battle; I struck those infidels with my sword for seven days and seven nights. After seven days, I turned to look, and seven infidels lay prostrate before my sword. It was then that I realised that one hundred thousand infidels had been massacred. I conquered Aras and the Castle of Qars in that raid. I gave them a hammering for all to see. I appointed Lele Qilbaš as mayor of Aqčakalä Surmäli. I went to Mount Surhab on an excursion. While I was in a good mood I gave the flag, flag-staff and drum to the sons of six high-ranking officials and made them chieftains like myself.”

Then, while calling them heroes and brave, Gazan says “I put no trust in them”.

[14th Tale: Gazan Fighting with the Seven-Headed Dragon]

(52) One day in the springtime Gazan, Ulaš’s son, who was the dragon of mankind and the might of the religion of Islam, who rode a chestnut horse, who was the good man of the Salur and the pride of the Äymür and the Daredevil of Zu’l-qadr, who resembled summertime on Mount Savlan and wintertime in Sari-kamish, who had the frightening power of eighty thousand men, who was like the sharp edge of black steel, the shining, sharp tip of a spear, the pointed tip of

hard arrows and the shaft of hard arrows, who was the honour of Azerbaijan and the representative of the king, made people lead out dogs and hounds on a leash, made them take sea birds with them and made them tame panthers. He took three hundred young men with him.

Gazan turned his gaze towards Aq Manqan and went hunting. In Aq Manqan, he did hunting and fowling. Late in the afternoon he said: "Gentlemen, no one should come with me, all of you go to the tent; I will do some hunting alone and then return". After sending his men to the tent, Gazan, alone on the top of the hill of Aq Manqan, made his horse prance. It was beginning to get dark and he had not been able to hunt a single quarry. "O Lord," he said, "I have separated myself from my men (53), I wish to hunt a quarry, I do not want to return to the tent empty-handed, do not leave me without a kill." He cast his eye over the lower part of the mountain suitable for hunting. At the foot of the black mountain he observed light flickering in seven places. He also observed that thick smoke was rising from seven places. Gazan thought that it was the light coming from his own tent. He made his horse prance and took off towards that light. In Gazan's tent Lälä Qilbaš, his servant, heard that Gazan was alone where he was hunting. He was uneasy and ran in search of him.

When Gazan reached his destination, he saw something like a hill lying there. He saw something swollen like a dense forest. He came across a seven-headed dragon. The source of the lights like torches in seven places was the eyes of that dragon. The thick smoke coming out in seven places was steam from the mouth of the dragon. What was swollen like a dense forest was the withers of the dragon. When Gazan saw the dragon his heart was filled to overflowing. The whole world (54) came alight for him. He decided to fight with the dragon.

He turned round and saw Lälä Qilbaš ready to serve him. He asked for Lälä's advice. "Dear Lälä, do you see this dragon lying like a hill? Shall we keep on towards this dragon, or shall we slip away and pass it by? What do you advise?" Lälä reflected that the person called Gazan was a brave man. If he said "do not go on", Gazan might get angry. Lälä said, "Master, you are taller than the black mountain that lies before us; do not die. You are more beautiful than rivers overflowing with limpid water; do not die. You are the stallion of a herd of horses, do

not die. You are the strongest of the camels; do not die. You are the ram of the herd of sheep; do not die. You are the leader of honourable men; do not die. You are the bravest of the young men; do not die. What is called a dragon is but a snake, keep on towards it.” Gazan (55) made the chestnut horse prance and approached the dragon with great speed. He saw the dragon lying asleep. Gazan thought that killing it while it was asleep would not be an act of bravery, and for a brave man, staying alive through trickery is not being alive. He plucked a hard arrow from his quiver and shot the dragon with it.

When the dragon awoke, swishing its tail, moving around the mountain, spreading its venom, painting the earth in colours, it drew in its breath and gulped at the clothing, and Gazan was dragged with his clothing and horse into the throat of the dragon like thistles swept up by the wind. Gazan cried out in entreaty at the top of his voice: “O God almighty, when you raise someone up you make him reach the sky, O great God who does not allow the person he punishes to reach his goal, many people imagine you in the sky, while you are in the heart of true believers and on the tongue of the faithful. O great God, I will kiss the mouth of those who say you are one, and strike the mouth of those who say you are two. I will build a bridge over the flowing rivers; I will lend a hand to those left behind, I will cover those who are naked. I do not want people to say (56) that at life’s last moment I was swallowed by a snake. O God, save me. Let this not be my day of ruin.”

When one has a day of ruin one must plead with one’s God. Those who plead with God will not be left in distress. When Gazan pleaded with his God, a rock as big as a great hall appeared between him and the dragon. When Gazan reached the top of that rock, he dismounted and planted his spear in the ground, covering himself with his shield. A brave young man will give life to a weapon as long as he lives. The weapon might be necessary to that brave man for a moment or for just an hour. The dragon made a great effort to overcome Gazan by sucking him down, but the spear and shield did not allow it to climb up the rock. Gazan settled himself on the top of that rock. The dreadful power of the dragon made one of his eyes weak and blurred and bloodshot. Gazan grew angry with his eye. “Hey, you cowardly eye, you had no fear of the cutting edge of sharp black steel swords;

you showed no weakness towards the sharp tip of hard arrows (57); the hundred-weight mace of the infidel hit me on the head and you did not leave your socket. What they call a dragon is just a snake; what does it have, that it blurs and weakens you? What is a cowardly eye like you doing on a brave man like me?" And he took out his dagger and made to scoop out his eye. Then he thought that people might say, "He saw a dragon, he was afraid, and because of his fear he had no excuses and he scooped out his eye".

He emptied his quiver in front of him. When he had finished all eighty of the arrows, he stabbed the dragon again and again. The dragon had no strength to suck. He held his black steel sword in one hand and wielded a sabre. Standing over the dragon he managed to stab all seven heads in one go and the dragon fell to the ground. When the dragon's venom poured out on to the ground, it started a fire. Gazan stabbed with his dagger, stabbed with his sword and stabbed with (58) his knife. Then he sat cross-legged on the dragon. When Lälä Qilbaš saw the fire he thought the dragon might have swallowed Gazan. "O master, whose white bread I have eaten," he said, as a number of swords came down fast on the dragon. When he got there, what was it he saw? He saw the seven heads of the dragon lying on the ground. He saw Gazan sitting cross-legged on the dragon. Lälä said "I salute your bravery and your skill, my lord Gazan. Well done, my lord." "My dear Lälä, I did not kill the beast, your attitude and your efforts killed it. Find skilled master-craftsmen and have this dragon skinned." Lälä brought the craftsmen and had the dragon skinned. From the skin of the dragon Gazan had a gown made befitting his dauntless spirit. He prepared a box for his dusty hard bow. He had a quiver fashioned for his hard arrows. He had a sheath made for his black steel sword. He had a box fashioned for his mace with its six (59) ridges. He also had a box fashioned for his shining spear with its colourful flag. He had a cover fashioned for the saddle of his wolf-haired chestnut horse. He made the fringe of an awning from the skin of the dragon. He made the seven heads into one piece by cutting them down, and he wore it on his fine head. With his horse and his gown he was dressed to look like a dragon, and seeking King Bayindir went on his way.

King Bayindir heard that Gazan had become a dragon and was drawing near. The Oghuz are such trusting Turks that they never asked how a human being could become a dragon. People from the right or left hand side began to speak, saying that they could not stand up to Gazan when he was a human being, and now that he had become a dragon he could swallow all of them; they should all climb a hill and shoot arrows in continuous volleys. King Bayindir began to speak: “My representative is a brave young man, a good young man; he may have come across a dragon and he may have killed the dragon and dressed himself up like a dragon; if he has become a dragon he would not recognise either relative or sibling.” (60)

Qarabudag said: “My liege, give me permission; let me go and confront Gazan, if he has become a dragon let him swallow me.” Qarabudag made his horse prance and went to confront Gazan. He stopped at a place where he could make his voice heard. He plucked an arrow from his quiver. “Uncle, people say that you have become a dragon. If you have not become a dragon, call to me in a loud voice. If you do not call, Gazan, I will kill you with the tip of a hard arrow; I will cut you to pieces, Gazan, with the sharp edge of my black steel sword. If you have killed a dragon may your fight be a good omen for you; give me a piece to enjoy as a token of happiness.”

Gazan dismounted and tied his sword to Qarabudag’s waist. At that moment Qarabudag became a brave man, signified by his sword. Soon afterwards King Bayindir heard about this. Saying “Gazan has killed a dragon”, he took the Inner Oghuz and Outer Oghuz people with him to meet Gazan. Gazan dismounted and ran seventy steps and prostrated himself at the feet of the king. Then he set up the tent he had made from the skin of the dragon. King Bayindir sat under the tent cross-legged. Gazan hosted the king for seven days and seven nights. Dädä Qorqut says: A brave man like Gazan came into this world and passed on.”

God bless Hajilu (the calligrapher).

How Däli Dönmäz Became Gazan?

(38) If I took the form of a fragrant mist and turned yellow, it was by becoming a cloud in the sky.

On the lower slopes of the mountain I became a drizzle; I was Gazan who became mist on the summit of the high mountains.

I became the seven-headed dragon, swishing my tail, moving around the mountain, scattering venom and painting the earth in colours; I was Gazan who consumed everything by sucking it down.

I had taken my elders and gone to the lower slopes of Mount Cholpa in Ala Ćaq. On my orders a colourful baldaquin was raised, ruby-coloured wine was poured, young lambs were roasted on a spit. I was drinking with my elders. A black stone broke off the rock and fell. The knights on the right ran away to the right hand side, the knights on the left ran away to the left hand side, I did not even move the glass in my right hand to my left hand. I am Gazan who stopped the black stone by stretching out the bottom of my legs.

The cauldron that had come from Alademur Kafir Khan (39) was not a six, but a sixty-*batman* (180 kg) cauldron; the champions of the Inner Oghuz and Outer Oghuz could not lift it when it was empty; I filled it with ruby-coloured wine and lifted it well above my shoulder and after emptying it I put it down. So I was Gazan who assumed the name of Gazan, the Cauldron, though my name was Deli Dönmáz.

It had come from Alademur Kafir Khan. That infidel's yellow bow was made of the horns of sixteen he-goats. Men of distinction from the Inner Oghuz and eminent masters from the Outer Oghuz could not draw the bow. I pulled the string after I had slackened it with the strength of my wrist and shoulder. I was Gazan who had received the post of representative from the king.

A set of not six, but seven steel skewers with diamond tips had come from Alademur Kafir Khan; I pinned them to the ground with the white sole of my foot. I was Gazan who received Borla Xatun, the tall daughter of the king, as a reward.

References

AZMUN, Y. (2019). Dede Korkut'un Üçüncü Elyazması, Soylamalar ve İki Yeni Boy İle Türkmen Sahra Nüshası, Metin-Çeviri-Sözlük-Tıpkıbasım, İstanbul: Kutlu Yayınevi.

- Collins English Dictionary (1992). Galsgow: Harper Collins Publishers.
- DİLÇİN, C. (1982). Yeni Tarama Sözlüğü, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- EKİCİ, M. (2019). Dede Korkut Kitabı Türkistan/Türkmen Sahra Nüshası, Soylamalar ve 13. Boy, Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- ERCİLASUN, A. B. (2019). “Dede Korkut Kitabı'nın Yeni Nüshası ve Üzerindeki Yayınlar”, Milli Folklor, 31/123: 5-22.
- ERĞİN, M. (1997a). Dede Korkut Kitabı, Giriş-Metin-Faksimile, 4th Editon, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERĞİN, M. (1997b). Dede Korkut Kitabı II, İndeks-Gramer, 3th Editon, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HAIM, S. (1975). Persian-English Dictionary, Tehran: Beroukhim.
- KAÇALIN, M. S. (2017). Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- REDHOUSE, J. (1974). New Turkish-English Dictionary, İstanbul: Redhouse Yayınevi.
- SERTKAYA, O. F. (2019). “AZMUN, Y. Dede Korkut'un Üçüncü Elyazması, Yeni Soylamalar ve Boylar (Hikâyeler) ile Türkmen Sahra Nüshası, Giriş-Metin-Çeviri-Sözlük-Tıpkıbasım, Kutlu Yayınevi, İstanbul, 2019, ss. 176, ISBN: 978-605-7680-06-8”, Journal of Old Turkic Studies, 3/2, 2019: 637-646. (Review)
- SHAHGOLİ, N. K. et al. (2019). “Dede Korkut Kitabı'nın Günbet Yazması: İnceleme, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 16/2: 147-379.
- STEINGASS, F. (1963). A Comprehensive Persian-English Dictionary, London: Routledge & Kegan Paul Ltd.
- The Concise Oxford Dictionary (1989). Oxfod: Oxford University Press.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü I-XII (1993). 2nd Editon, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Webster's Encyclopaedic Unabridged Dictionary of the English Language (1986). New York: Gramercy Books.

Received: 28.11.2019

Accepted: 16.12.2019

Published: 29.01.2020

JOTS, 4/1, 2020: 28-38

Türkçede Eyleyensiz Fiiller

Impersonal Verbs in Turkish

Ok an ERMAN

istanbul/Turkey

E-mail: okannerman@gmail.com

The term of impersonal verb to be used to describe the verbs that do not need any subject to be realized. Until this time, there is no an examine in details about condition of impersonal verbs in Turkish. The reason for this is based on the idea that impersonal verbs are not available in Turkish. However, the results of this article has been revealing that previously mentioned the idea should be criticized. The topic was handled around three important questions: What is impersonal verb? What is the reason for being of impersonal verbs? Are impersonal verbs available in Turkish? We think, the answers given to these questions will contribute to both theoretical linguistics and grammar studies of Turkish.

Key Words: impersonal verbs, Turkish, active voice.

Bu üçden her biricügezi şundan hâli degül ki yâ er ola yâ avrat ola. Bu ikiden her biricügezi şundan hâli degül, yâ bir ola, yâ iki ola, yâ üç ola ve dahı artuğ ola...” (Karabacak 2002: 26)

ve devamında da bu tekil, çoğul ve cinsiyet kategorilerine bağlı olarak fiillerin on sekiz şahıs çekimini sıralar. Peki neden fiiller ancak ve ancak bir kişiye bağlı olarak gerçekleşebilir? Bu sorunun cevabını verebilmek, eyleyensiz fiillerin neliğini kavramak bakımından gereklidir.

Klasik hareket teorisine kısaca değinmek bizler için aydınlatıcı olacaktır. ARİSTO’ya göre her hareket eden nesnenin bir şey tarafından hareket ettirilmesi zorunludur (Babür 2005: 305). Yine aynı şekilde PLATON, bir hareket ettirici olmadan hareket eden bir nesnenin var olmasının imkânsız olduğunu söyler (Akderin 2015: 72). Yani hareket bir ilinek olup gerçekleşmek bakımından bir şeye muhtaçtır. ARİSTO ve PLATON’un yukarıdaki ifadelerinde yer alan *zorunluluk* ve *imkânsızlık*, bu teorinin deney ve gözleme dayanmayıp önsel (a priori) bir usavurma sonucu geliştiğini gösterir. Klasik hareket teorisi, GALİLEO’nun süredurum yasasını ortaya koyuşuna, yani cismin doğal halinin durağanlık değil de hareket olduğunu tanıtlayışına kadar binlerce yıl geçerliğini korumuştur (Adıvar 2000: 133). İşte bir cümlenin cümle sayılmasında öznenin yüklemle birlikte olmazsa olmaz unsur addedilmesi bu klasik hareket teorisi ile sıkı sıkıya bağlantılıdır. En basit ifadeyle “hareket” karşılayan sözcük birimi olan fiil söz içinde kullanıldığında varlığını bir eyleyenin varlığına borçludur. Böyle olduğu için de bir hareket ettiriciye, diğer bir deyişle bir eyleyene ihtiyaç duymayan eyleyensiz fiiller dil mantığına aykırıdır. Burada açıklığa kavuşturulması gereken diğer konu ise eyleyensiz fiillerin varlık nedenidir.

İnsan bilincinin yapısı ve işleyişi, doğadan (dış dünya) farklıdır. Dolayısıyla insan bilincinin biçimlendirdiği bir sistem olan dil de doğadan ayrılır (Ülken 1953: 29). İnsan, bir varlığı bir oluşu kavramaya çalışırken o varlığın veya oluşun muhakkak bir nedeni olduğu sayılısını taşıdığından filozoflarca *nedensellik ilkesi* ortaya atılmıştır. Bu ilkeye göre her varlık veya olayın mutlaka bir nedeni vardır. Aristo, nedensellik ilkesi uyarınca dört neden öğretisini geliştirmiştir. Şöyle ki her bir varlık, oluş veya durumun dört nedeni vardır ve bu nedenler de maddi neden, biçimsel neden, ereksel neden ve etkin/fâil nedendir (Arslan 2016: 174). Söz gelimi bir sandalyenin maddi nedeni tahta; biçimsel nedeni dört ayaklı ve

arkalıklı formu; ereksel nedeni üzerine oturulabilmesi; fâil nedeni ise sandalye-
cidir. Cümlelerin olmazsa olmaz unsuru olan özne işte bu dört neden içerisinde
etkin nedene denk düşer. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi doğa bilinçten yapı
ve işleyiş olarak farklıdır ve bu sebeple de nedensellik ilkesi doğa olaylarında iş-
lememektedir. Doğa olayları vuku bulmak için bir eyleyene değil şartların olgun-
laşmasına ihtiyaç duyar. Söz konusu eyleyensiz eylemlerin varlık nedeni işte bu
doğa ve bilinç arasındaki zıtlık, dolayısıyla da doğa ve dil arasındaki zıtlıktır. İn-
san bu gibi doğa olaylarını bir mantık üzere işleyen dille ifade etmeye kalktığında
söz konusu aykırı durum ortaya çıkmaktadır.

Buraya kadar söylenenler şöyle özetlenebilir:

1. Klasik hareket teorisi uyarınca hareket ilinedir ve nedensellik ilkesi ge-
reği bir hareket ettiriciye yani bir nedene muhtaçtır. Fiilin söz içinde bir eyleyen
olmadan var olamaması bundandır.

2. Eyleyensiz fiiller gerçekleşmek için bir eyleyene yani bir hareket ettiri-
ciye ihtiyaç duymadıklarından, nedensellik ilkesi üzere işleyen bilincin biçimlen-
dirdiği dilin mantığına aykırıdır.

3. Eyleyensiz fiillerin göndergesi olan doğa olaylarında nedensellik ilkesi iş-
lemez. Yani doğa olayları gerçekleşmek için bir etkin nedene ihtiyaç duymaz. Ey-
leyensiz fiillerin varlık nedeni işte bu dil ve doğa arasındaki zıtlıktır.

Yukarıda eyleyensiz fiillerin neliğinin ve var olma nedeninin açıklanmış
olduğunu düşünüyoruz. Böylece eyleyensiz fiillerin Türkçedeki durumlarını in-
celemeğe geçebiliriz.

1. Türkçede Eyleyensiz Fiiller

Gül Işık Türkçede eyleyensiz fiillerin bulunmadığını savlar: “Örneğin öteki
batı dillerinde olduğu gibi İtalyancada da meteorolojik olayları belirten eylemler
eyleyensizdir, Türkçede ise eyleyensiz bir eyleme rastlanmaz:

piove – yağmur yağıyor

tuona – gök gürlüyor” (Işık 2012: 75)

Ve ardından da Türkçenin fiili eyleyensiz bırakmayı kabul etmediğini belirtir. Gül Işık'ın bu yargısı, gerçekten de herhangi bir Batı dilinden eyleyensiz fiilli bir cümle ile bu cümlenin Türkçe çevirisini karşılaştıran bir kimse için ilk bakışta aksi düşünülemez bir gerçek gibi durmaktadır. Fakat Türkçede eyleyensiz eylemlerin bulunmadığı yargısı bizce doğru değildir. Çünkü dil ve doğa arasındaki zıtlık evrenseldir ve dolayısıyla her dil sahibi için geçerlidir. Böyle olduğundan eyleyensiz bir fiili eyleyensiz kabul etmemek herhangi bir dil için söz konusu olamaz. Bu yanılmanın sebebi, örneğin Türkçe *yağmur yağıyor* cümlesinde özne konumundaki *yağmur*'un yanlış olarak yağmak işinin eyleyeni addedilmesidir ve bunun neden yanlış olduğu aşağıda gösterilecektir. Ancak ondan önce şunu belirtmek gerekir ki eyleyensiz fiillerin Batı dillerinde olduğu hâliyle Türkçede bulunmadığı doğrudur. Bu farklılığı şöyle açıklayabiliriz: Batı dillerindeki eyleyensiz fiiller nesnelere sınıksız bağlı olup başka bir nesneye ilişmeyi kabul etmektedir. Böyle olduğundan nesnelere ile birleşerek bağımsız bir kavram yani bir sözcük birimi teşkil ederler. Örneğin, İngilizce *rain* sözcük birimi *yağmak* ve *yağmur* kavramlarını birleştirerek bir bütün olarak içerir ve bağımsız bir kavram olan *yağmur yağmak*'ı karşılar. Buna karşın Türkçede eyleyensiz eylemler birden çok nesneye ilişebilmektedir. Söz gelimi *yağ-* eylemi yağmur dışında kar ve doluya da ilişmektedir. Böyle olduğundan bağımsız bir *yağmur yağmak* kavramı, dolayısıyla da böyle bir sözcük birimi Türkçede mevcut değildir. Ne var ki bu farklılıklar eyleyensiz fiillerin Türkçedeki mevcudiyetini şüpheye düşürecek nitelikte değildir. Öyleyse Türkçede eyleyensiz fiillerin bulunmadığı, Türkçenin fiili eyleyensiz bırakmayı kabul etmediği yanılmasının kaynağı nedir? Bu sorunun cevabı, bir başka yanılma olan Türkçede çatı eki almamış fiil kök veya gövdesinin etken çatı kabul edilmesidir. DENİZ YILMAZ, bu yanlış görüşü şöyle serimler:

“Kedisine çatı biçim birimi getirilmemiş fiil gövdesi, geleneksel Türk dili araştırmacıları tarafından ‘esas çatı şekli’ ya da ‘etken çatı şekli’ kabul edilir. Bükünlü Hint-Avrupa dilleri araştırmacılarından dil olgularına tasvirici yaklaşımla eğilen dilci Türkologlarca aksiyom olarak Türkçeye aktarılan *etken çatının* anlamı, eylemle bağıntıda bulunan nesnenin, eylemin edeni olduğunu bildiren soyut imgedir.

Türkçede etken çatının varlığını kabul etmek, çatı eki ulanmamış fiil gövdesinin söylevde sıfır ek (görevsel sıfır ek, anlamlı yokluk) ile temsil edilip işlediğini hem de bu sıfır ekin, yukarıda da belirttiğimiz üzere, eylemle bağıntıda olan nesnenin eden olduğunu bildirdiğini kabul etmek demektir. *Güneş battı, okudum, okuyan öğrenci, çalışacak adam* gibi örnekler,

bu görüşü destekler niteliktedir. Verilen örneklerde eylemle bağıntıda bulunan, sırasıyla *güneş*, *-m*, *öğrenci* ve *adam* göstergeleriyle karşılanan nesnelere, gerçekten söz konusu eylemlerin edenidirler, diğer bir deyişle bu nesnelere söz konusu anlatımlarda eden rolündedirler. Ancak, *söylemek ihtiyacı*, *okuyacak kitap*, *söylemedik laf*, *oturduğumuz ev* gibi öbekler, bu görüşe aykırı düşer ve fiil gövdesinin çatı sıfır göstergesine sahip olmadığına ve dolayısıyla eylemle nesne arasındaki bağlantının karakterini bildirmediğine, diğer bir deyişle söz konusu anlamı iletmeye ilgisiz olduğuna işaret eder. Bu son örneklerde, görüldüğü üzere, eylemle bağıntıda bulunan nesne olan *ihtiyaç*, *kitap* ve *laf*, anlatımlarda eden değil edilen; *ev* ise eylemin geçtiği yer rolünde faaliyet göstermektedir. Söylenenden hareketle Türkiye Türkçesinde etken çatı yoktur.” (Deniz Yılmaz 2012: 107)

Türkiye Türkçesinde etken çatının mevcut olmadığı yargısı, görüldüğü üzere ciddi bir temellendirmeye dayanmaktadır. Yukarıdaki açıklamadan şu sonucu çıkarabiliriz: Eğer söz konusu çatı eki almamış bir fiil kök veya gövdesi ise Türkçede özne ve eyleyen (fâil) bir ve aynı şey değildir. Bu yargı, Türkçede eyleyensiz fiillerin Batı dillerindeki aksine kendine özgü var oluş biçimini açıkça ortaya koyduğu gibi eyleyensiz fiillerin var oluş biçimi de bu yargıyı kuvvetle destekler. Sonuç olarak diyebiliriz ki Türkçede eyleyensiz fiillerin bulunmadığı yanılması, çatı eksiz fiil kök veya gövdesinin etken çatı işlevi gördüğü, dolayısıyla da böyle bir eylemle ilişkide bulunan nesnenin, sözdizimsel açıdan özne konumunda olmasının o eylemin eyleyeni olduğunu gösterdiği kabulüne dayanır ki bu kabul gerçeğe örtüşmemektedir.

Türkçede eyleyensiz fiillere geçmeden önce bir açıklama yapmakta fayda var. Ortaya konmaya çalışıldığı üzere eyleyensiz fiille ilişkide bulunan nesnenin özne konumunda olması aynı zamanda o fiilin eyleyeni olduğu anlamına gelmemektedir. Öyleyse bu nesne anlatımda neden özne konumundadır? Eyleyensiz eylemlerin ilişkide bulunduğu nesne Batı dillerindeki gibi fiile içkin olmadığından anlatımda ya özne ya tümleç konumunda olmak durumundadır. Ne var ki bu eylemlerin ortak özelliği geçişsiz olmalarıdır ve dolayısıyla da ilişkide bulunduğu nesnenin tümleç olması mümkün değildir. Bu sebeple de edenlik bağıntısı iletmeksizin özne konumundadır.

Türkçede, bizce dört eyleyensiz fiil mevcuttur: *yağ-*, *bit-*, *doğ-* ve *karla-*. Çalışmanın bu kısmında söz konusu fiiller incelenecek olup ileri sürülen sava dair veriler sunması sebebiyle *Dîvânu Lugâtî t-Türk'ten* (DLT) faydalanılacaktır.

1. 1. (yağmur, kar, dolu) yağ-

Yağmur yağdı

Bu cümlelerin öznesinin yağmur olduğu, ancak yağmurun, yağmak işinin eyleyeni olmadığı açıktır. Çünkü mantık uyarınca bir işin eyleyeni o işi işlemeyen önce mevcut olmak zorundadır. Eş deyişle eyleyen, fiilin bildirdiği hareketin zamansal öncelidir. Fakat bir nesne olarak yağmur, yağmak işinden önce değil onunla eş zamanlı var olur ve bu durumda yağmak işinin eyleyeni olması mümkün değildir. yağ- fiilinin ettirgen çatısı için DLT’te verilen cümleler ilgi çekicidir:

Tenri yağmur yağtı “Tanrı yağmur yağdırdı” (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 332); *Tenri yağmur yağturdı* “Tanrı yağmur yağdırdı” (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 387)

Klasik hareket teorisinde *Tanrı*, ilk hareket ettirici (devindirici) olarak yer alır. Şöyle ki her hareket edenin bir hareket ettiricisi, her hareket ettiricinin de bir hareket ettiricisi vardır ve bu silsile olarak devam edip ilk hareket ettirici olan *Tanrı*’da son bulur. Kaşgarlı Mahmud’un, bu konuda herhangi bir açıklamada bulunmamışsa da, verdiği bu örnekte yağmak işinin teşvik ettiricisi, yani ikinci dereceden eyleyeni olarak *Tanrı*’yı alması, ilk yani asıl eyleyen mevcut olmadığından o silsilenin çözümlenemediğini gösterir.

1.2. (tohum, ot) bit-

Ot bitti

Cümlelerin öznesi *ot* kelimesidir. Ancak ot, bitmek işinin eyleyeni değildir. Çünkü yağ- fiilinde de açıklandığı gibi eyleyen eylemin zamansal önceli olmak zorundadır ve burada açıktır ki ot, bitmek işiyle eş zamanlı veya ondan sonra var olmaktadır. Bu madde başı için yazarın verdiği bilgi oldukça değerlidir: “Herhangi bir şey biter (bitki), doğar veya yaratılırsa Kıpçak lehçesinde *bütti* denir” (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 324). Bu açıklama, Türkçe konuşanlar tarafından eyleyensiz fiillerin denk düştüğü olgunun ne derece kavrandığını ve Batı dillerindeki gibi sadece meteorolojik hadiselerle sınırlanmayıp bir bütün olarak dil ve doğa arasındaki zıtlık ilişkisine vakıf olunduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

1.3. (insan yavrusu) doğ-

Doğ- fiili, ilişkide bulunduğu nesnesinin bizzat dil sahibi insan olması dolayısıyla diğer eyleyensiz fiillerden farklılık gösterir. Nitekim bu fiil Batı dillerinde eyleyensiz fiiller sınıfında yer almaz. Öyle görünüyor ki insanın kendi var olma koşulu olan doğmak işi, eyleyensiz fiillerin, o dil mantığına aykırılığından ve belirsizliğinden kurtarılmak istenmiştir. Örneğin İngilizce ve Almanca konuşurları bu eylem yerine edilgen çatısını kullanarak *anneyi* bir eyleyen olarak ön plana çıkarırlar:

Baby was born

Baby wurde geboren

Yukarıdaki cümlelerin harfiyen çevirisi *bebek doğuruldu* olacaktır. Bu anlamın Türkçe eş değeri ise *bebek doğdu*'dur.

Ancak *doğ-* fiili, Türkçe konuşanlar tarafından böyle bir yola sokulmamıştır. Çünkü yukarıda belirtildiği üzere çatı eksiz Türkçe fiil kök ve gövdeleri Batı dillerindeki aksine etken çatı anlamı ile işaretli olmadığından buna gerek duyulmamıştır.

Bebek doğdu, cümlesinin öznesi olan *bebek*, doğmak işinin edeni değil ediledir. Bu bakımdan Batı dillerinin aksine Türkçede eyleyensiz bir fiildir. Ancak *doğ-* fiilini diğer eyleyensiz fiillerden ayıran bu özel durum Türkçede de etkisini göstermiştir denebilir. Şöyle ki *doğ-* fiilinin ettirgen çatılı biçimi olan *doğur-*, biçimsel olarak ettirgen çatılı olsa da bu işlevi kaybetmiş, başka bir deyişle *doğur-* fiilinin *doğ-* ile özdeşliği bozulmuş, bağımsız bir sözcük birimi hüviyeti kazanmıştır. Nitekim Kaşgarlı Mahmud, bazı ettirgen çatılı fiillerin ettirgenlik bağıntısını iletmediğini belirtir ve şu örnekleri verir:

Tejri meni kutgardı "Tanrı beni kurtardı"; *Er katgurdı* "Adam katıla katıla güldü". (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 291)

O kadar ki doğurmak işini doğmak işinden ayırtırmak üzere Eski Türkçede ayrı bir geçişsiz fiil dahi mevcuttu: *yeni-*

Uragut yenidi "Kadın doğurdu". (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 386)

Söz konusu fiilin geçişsiz olduğu ettirgen çatılı biçiminden anlaşılmaktadır:

Er urağıtnı yenitti “Adam kadını doğurttu”. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 332)

Doğur- fiilinin ettirgen çatısı günümüz için *doğurt-*, Eski Türkçe için ise *togtur-*’dur:

Teñri ogul togturdı “Tanrı kadına çocuk doğurttu”. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 282)

Kaşgarlı’nın *togtur-* fiili için yaptığı açıklamadan *togtur-*’un, *tog-* fiilinin değil *togur-* fiilinin ettirgen çatısı olduğu, dolayısıyla da *togur-* fiilinin bir fiil gövdesi olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır.

1.4. *karla-* (*kar yağ-*)

Türkçedeki eyleysiz fiiller içerisinde özel bir konumu olan bu sözcük birimi, tıpkı Batı dillerindeki eyleysiz fiiller gibi hareketle (*yağmak*), o hareketin ilişkide bulunduğu nesneyi (*kar*) bünyesinde birleştirip bir bütün halinde bağımsız bir kavram olarak iletir. *Kar yağ-* anlamındaki *karlamak* sözcük birimi, diğer eyleysiz eylemler gibi geçişsiz bir eylemdir. Ancak kelimenin DLT’teki kullanımını farklıdır. Örnek cümlede bir eyleyen mevcuttur: *bulıt*

Bulıt karladı, cümlesinin araştırmacılar tarafından yapılan aktarı ve çevirileri sırasıyla şöyledir:

“Bulut karladı.” (Atalay, 1985: II/347)

“The cloud snowed.” (Clauson 1972: 659)

“The clouds brought forth snow.” (Dankoff-Kelly 1984: II/302)

“Bulut kar yağdırdı.” (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 473)

Atalay 1985: II/347 ve Clauson 1972: 659’da cümle kelimesi kelimesine çevrilirken Dankoff-Kelly 1984: II/302 ve Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 473’de fiilin ettirgen çatısı tercih edilmiştir. Dolayısıyla cümlede bir eyleyenin bulunmasını, müellifin *karla-* fiilini geçişli kabul etmesi ile açıklayabiliriz. Ne var ki *karla-* fiili diğer tüm eyleysiz fiiller gibi geçişsizdir ki bu, *karla-* fiilinin ettirgen çatısı için verilen örnekten anlaşılmaktadır:

Tejri kar karlattı “Tanrı kar yağdırdı.” (Ercilasun-Akkoyunlu: 341)

Bu cümleyi analiz etmek gerekir. Geçişsiz bir fiilin cümle içindeki öznesi, o eylem ettirgen çatıya çevrildiğinde düz tümleş; geçişli bir fiilin cümle içindeki öznesi, o eylem ettirgen çatıya çevrildiğinde ise dolaylı tümleş olur. Yani Kaşgarlı Mahmud *karla-* fiilini doğru olarak geçişsiz kabul etseydi ettirgen çatısını *Tejri bulıt(nı/iğ) karlattı* şeklinde kurması beklenirdi. Ancak fiili geçişli saydığından cümleyi *Tejri (bulıtka) kar karlattı* şeklinde kurmuştur. Ne var ki *karla-* fiili de diğer tüm eyleyensiz fiiller gibi geçişsizdir. Bu açıklama ışığında cümleyi şu şekilde yeniden kurabiliriz:

Kar karladı, cümlesinde, nesne olarak *kar*, *karla-* fiiline içkin olduğundan özne konumundaki *kar*, tıpkı batı dillerindeki benzerleri gibi sözdizimsel bir zorunluluktan var olup tekrardan başka bir şey değildir.

Sonuç

Eyleyensiz fiiller, iki ayrı işleyiş ve yapıya sahip olan dil ve doğa (dış dünya) arasındaki zıtlığın belirlediği sözcük birimleridir. Bu sözcük birimleri Batı dillerindeki gibi Türkçede de mevcut olup Türkçenin farkı bu kategoriye meteorolojik olaylarla sınırlandırmamasıdır. Bu noktada tarafımızdan tespit edilen eyleyensiz fiiller *yağ-*, *bit-*, *doğ-* ve *karla-*’dır. Batı dillerindeki denklemleri ile karşılaştırıldığında ilk izlenimin Türkçede bu tür fiillerin mevcut olmadığı yönünde oluşması, çatı eki almamış fiil kök ve gövdelerinin etken çatı bağıntısı ilettiği, dolayısıyla da sözdizimsel bir öge olan özne ile anlambilimsel bir unsur olan eyleyenin, Hint-Avrupa dillerindeki gibi bir ve aynı şey olduğu kabulüne dayanır.

Kaynakça

- ADIVAR, A. (2000). Tarih Boyunca İlim ve Din, 3. Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- AKDERİN, F. (2015). Platon: Timaios, Ankara: Say Yayınları.
- ARSLAN, A. (2016). İlkçağ Felsefe Tarihi: Aristoteles III, 5. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- ATALAY, B. (1985). Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

AYTAÇ, G. (2011). *Klasik Alman Dil Felsefesi Metinleri: Herder, Fichte ve Humboldt*, Ankara: Phoenix Yayınevi.

BABÜR, S. (2005). *Aristoteles: Fizik, 3. Baskı*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

CLAUSON, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.

DANKOFF, R. & J. KELLY (1984). *Mahmut el-Kāşrarî: Compendium of the Turkic Dialects (Dîvân Luyât at-Türk) II*, Harvard: Harvard University Press.

DENİZ YILMAZ, Ö. (2012). “Türkçe Kelime Çekimi Ulamları Dizgesi Üzerine: Fiil Çekimi Ulamları”, *Dil Araştırmaları*, 11: 105-129.

ERCİLASUN, A. B. & Z. AKKOYUNLU (2014). *Kâşgarlı Mahmud: Dîvânu Lugâti't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ERDEM, M. & G. COSUN (2013). “Divânü Lügâti't-Türk'te Ettirgen Yapılar”, *Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/1: 49-58.

IŞIK, G. (2012). “L. Tesniere'in Yapısal Sözdizimine Göre İtalyanca ve Türkçede Eylem Yapılarının Karşılaştırılması”, *Dilbilim*, 6: 71-83.

KALYUTA, A. (2004). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual Yayınları.

KARABACAK, E. (2002). *Bergamalı Kadri: Müyessiretü'l-Ulûm: Giriş-Metin-Sözlük-Terimler Dizini-Tıpkı Basım*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ULAŞ, S. E. (2002). *Felsefe Sözlüğü*, Haz. A. BÂKİ GÜÇLÜ et al., Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

ÜLKEN, H. Z. (1953). “Cemiyet ve Dil (Dil Araştırmalarına Rehber Olmak Bakımından)”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1953: 29-44.

Received: 24.01.2020

Accepted: 28.01.2020

Published: 29.01.2020

JOTS, 4/1, 2020: 39-49

Orta Asya'nın "Bin Şehir Ülkesi": Bactria

"The Country of Thousand Cities" in Central Asia: Bactria

ZEBİNİSO KAMALOVA

Istanbul Commerce University (Istanbul/Turkey)

E-mail: uzkamolova@gmail.com

The state of Bactria, located between the Hindu Kush Mountains and the Jihun River. The central Bactr (It is located close to the Mezar-i Sharif border in Afghanistan) named at the ancient time as a Bactra/Balika/Baxsi is an ancient country that includes Turkmenistan, northern Afghanistan, southern Uzbekistan, western Tajikistan and the upper parts of the Sir Derya River. Resources containing information about the State of Bactria. The book of Avesta, Behistun inscriptions, works of Greek historians and ancient Chinese annuals. The Bacterians were invaded by the Achaemenid, later subordinated to the Kingdom of Macedonia, and after the death of Alexander, he joined the Seleucids State (312 BC) founded by one of his commanders, Seleucus. There are archaeological remains as well as written resources on the state and culture of Bactria.

Key Words: Turkestan, Central Asia, the country of Bactria, Bactrians.

Giriş

Zaman geçtikçe varlığı genişleyen Türk tarihinin kökleri Asya'da şekillenmiştir. Tarihçiler Türk tarihini genellikle Hunlar (MÖ. 220-MS. 470) ile başlatırlar (Kafesoğlu 2013: 57-83). Bazı araştırmacılara göre Sakalar/İskitler (MÖ. VIII-II. yüzyıllar) Türk insanıyla özdeşleştirilmiştir (Ahmetbeyoğlu 2017: 17-82) fakat bu mesele tartışılmıştır. Orta Asya halkı özellikle Özbekistan'daki tarih algısı iki nehir aralığında şekillenen devletçilik evrimi MÖ. II. bin yıl ve MS. IV. yüzyıl arasında ihtiva ettiği yönündedir. Bugün Özbekistan sınırları içerisinde kalan topraklar Mısır, Mezopotamya, İran, Hindistan, Çin, Rum gibi ilk medeniyet beşiklerinden sayılır. Ancak onun en eski dönemleri hakkında çok az sayıda bilgi bize ulaşmış durumdadır. Orta Asya antik devir ilk teşkilatlanma sürecinin gelişimi burada inşa edilen devletlerden etkileşme suretiyle devam etmiştir. Milattan önceki devirlerde Orta Asya siyasî haritasında Harezmi, Baktria, Parfiya, Fergana, Sogdiana gibi siyasî teşkilatlanma özelliğine sahip olan ilk devlet örnekleri yer almaktadır (Ahmedov 2001: 21).

Orta Asya'daki devletçiliğin şekillenmesi bir kaç devirle sıralanmaktadır:

1. MÖ. II. bin yıl ikinci yarısı, Güney Özbekistan'da embriyonal şekilde teşkilatlanmış karakterine sahip kuruluşların ortaya çıkması ile tanımlanmıştır. Çarkuton arkeoloji kalıntılarını bu döneme ait ana kaynak konumundadır.
2. MÖ. I. bin başı-MÖ. 539'de Baktria, Sogdiana ve Harezmi gibi tarihî şehirlerin teşkil olma süreci, siyasî hâkimiyetin oluşumu.
3. MÖ. 539 – MÖ. 330 arası, Ahamenişler istilası sebep Orta Asya Ahamenişler hükümlanlığı altına girdiği için yerel devletçilik gelişiminde duraklama.
4. MÖ. IV.-MÖ. II. yüzyıl, Makedonyalı Büyük İskender'in istilalarıyla Helenistik siyasetin hükümlanlık dönemi. Bu devirde yerel devletçilik yeniden canlanmaya başlar. MÖ. IV. yüzyıl son çeyreğinde Harezmi Padişahlığı meydana gelmiş, MÖ. III yüzyılın sonu-MÖ. II. yüzyılda Buhara'da, Davan'da (Fergane), Soğd'da ayrı ayrı mülkler şekillenmiştir. Sonradan bu mülkleri birleştiren Kanlılar Devleti kurulmuştur.
5. MÖ. II. yüzyılın ikinci yarısı – MS. I. yüzyıl başlarında Kanlı, Harezmi Padişahlığı, Buhara, Soğd, Davan'ın güçlenmesi ve gelişimi gerçekleşmiş, Yueçiler Devletinin kurulmuş ve hâkimiyetini Gandhar'a kadar yaymıştır. Bu mülklerde gümüş ve bakırdan paralar basılmış, yerel Soğd, Harezmi yazılarının ortaya çıkması gelişmiş devletçiliğin esas belgeleri olmuştur.

6. MS. I. yüzyıl başı-III. yüzyıl ilk yarısı: ilk çağda yerli devletçiliğin teşkil olması dönemidir. Özbekistan'ın güney kısmı birleşik Yueçi devleti temelinde kurulan Kuşan Devletine dahil olmuştur; Çaç'ta (Taşkent) yeni mülk şekilleri oluşmuş; Harezmi'de Afrigiler Sülalesi'nin hâkimiyet tepesine gelmesi ve burada sülale yönetimin gelenekselleşmesi ile nitelendirilir (Rtveladze 2005: 17-19; Saidov 2001: 22; Murtazayeva 2011: 43-60).

Orta Asya'daki ilk devletler ile ilgili bilgi aktaran esas ana kaynaklar, Zerdüştlüğün kutsal kitabı olan (MÖ. VI.-MS. VI. yüzyıllar) Avesto Kitabı (Bertels 1960: 52-53), Pers İmparatoru Kral Dara'nın (MÖ. 522-486), MÖ. 519 yılında üç dilde (Ariyâca, Aramca [Babil Aramcası] ve Elamca) yazdırdığı kendi döneminde olan siyasî olayları anlatan ilk yazıtı Behistun Kitabesi (Madraimov-Fuzailova 2007: 32-33), Çin yıllıkları ve antik Yunan tarihçileri, özellikle, GERODOT, GEKATEY, KTESEY, STRABON, ARRIAN'ın eserlerinde (Madraimov-Fuzailova 2007: 29-43) Orta Asya halkları ve devletleri konusunda önemli bilgiler yer almıştır. Arkeologlardan Y. GULOMOV, S. TOLSTOV, V. MASSON, A. ASKAROV, E. RTVALADZE, A. SAGDULLAYEV, arkeolojik kazı ve tetkikleriyle Orta Asya'daki ilk devlet teşkilatları hakkında önemli bilgiler sunmuştur (Usmonov-Sodikov 2005: 43).

Baktria Devleti

Baktria ya da Taharistan, Hindikuş Dağları ve Ceyhun Irmağı arasında yer alan, merkezi Baktr (bugünkü Afganistan'ın Mezar-i Şerif vilayetine yakın mesafedeki mevzi) şehri olan o dönemki adı ile *Baktra/Balhika/Bahdi* olarak anılan günümüzde Türkmenistan, kuzey Afganistan, güney Özbekistan (şimdiki Kaşkardaarya, Surhandarya, Zarafşan bölgeleri), batı Tacikistan ve Sirderya ırmağının üst kısımlarını ihtiva eden antik bir ülkedir.

Baktria adı ile ilişkin Yunan tarihçisi Kurtsiy RUF, “*Onun (Baktr Irmağı) adı ile şehir ve vilayet de adlandırılıyor*”, “*Zariastra şehri sonradan nehir adı ile Bakrtia denilmiştir*” şeklinde bilgiler aktarmıştır (Usmonov-Sodikov 2005: 45-46). Avesto'da, *Baktria* (Bahdi) “Bayrakları (her zaman) yüksek dalgalanan”, yani şevketli bir ülke olarak geçiyor (Ziyo 2001: 368). Bu husus, devletin döneminde büyük ve kudretli olduğunu belirtir. Devletin başkenti Baktra şehri dönemin önemli ve meşhur merkezlerinden olmuştur, şehir yüksek ve sağlam duvarlar ile çevrilmiştir. Burada hükümdar kalesi yer almıştır. Halkına nispeten “Bakrtialılar”, “Bakrtria halkı” ifadeleri kullanılmıştır.

Kadim Baktria'yı yöneten sülaleler hakkında şimdilik belli bir neticeye varılmamıştır. KTESEY, Assuriyeli hükümdar Nin Belid'in Bakrtia'ya karşı harbî yürüyüşü hakkında söylerken, Nin, Baktrialı kadın Semiramida'ya evlendiğini aktarmıştır. Semiramida, MÖ. IX-VIII. yüzyılda Assuriya prensesi olmuştur. Nin'in Baktria ile yaptığı savaşta Semiramida da katılmıştır ve Baktria hükümdarı Aksiart ile savaşmışlardır (Madraimov-Fuzailova 2007: 32). Pompey Trog (MS. I. yüzyıl) Nin'in Baktria seferi hakkında bilgi verirken, Baktria hükümdarı olarak Zarduşt dile getirmiştir (Usmonov-Sodikov 2005: 55). Baktria devletinin ilk kuruluş ve yükseliş dönemlerini anlatan net bilgiler azdır, rivayetler daha ziyadedir. Dönemin güçlü Pers krallığı Ahamenişler ile Baktria devleti münasebetini aydınlatan kaynaklar da yeterli değildir.

Bakrialılar, Ahamenişlerin hükümranlığını kabullenmiş, I. Dara zamanında Baktria'da vassal olarak Pers kökenli Dadarşih hâkimiyeti vardı. Herodot'un verdiği bilgilere göre, Kuruş ve oğlu Kambiz hükümranlık yılları (MÖ. 530-522) kendilerine tâbi memleketlerden vergi almamıştır. Ama Ahamenişlere tâbi ülkeler sürekli merkeze hediyeler yollamıştır. Dara'yı Persler tüccar demelerinin nedeni, o ilk kez vergi düzenini oluşturmuştur. Ahamenişlerin 12. satraplıklarına (bölge) bağlı Bakrialılar yıllık olarak 360 talant vergi ödemişlerdir. Bunun haricinde de farklı yollar ile memleketlerin zenginliklerini merkeze getirtmiştir (Usmonov-Sodikov 2005: 57).

Yerli ahali bağımsızlıklarını elde etmek için sürekli isyanda bulunmuştur. MÖ. VI. yüzyıl ortalarında çabaları boşa gitmeyen Harezmliler bağımsızlığına kavuşmuştur. Saka ve Massaget kabileleri de hürlük için devamlı olarak isyancılarla savaşmışlardır. Bu gibi hareketlerden biri fars hükümdarı I. Artakserks (MÖ. 462-424) döneminde gerçekleşmiştir. Bu hareket neticesinde yerli kabileler az müddet bile olsa bağımsızlığı elde etmişler, ancak çok sürmeden tekrar Ahamenişler işgaline maruz kalmışlar. Kvint Kursi Ruf'un aktardığı bu bilgiler, Baktrialılar hakkında önemli hususlar içerir: “*Baktrialılar, çok çevik, fitraten sert, Pers'lerin şatafat ve şımarıklığını hoş görmezlerdi*”. Bu gibi savaşlar Ahamenişleri güçlerini etkilemiştir, İran'ı Büyük İskender (MÖ. 336-MÖ. 323) tarafından işgal olmasını kolaylaştırmıştır. Yenilgiye yüz tutan Perslerin hükmü altındaki Girkaniya (Güneybatı Türkmenistan), ardından Parfiye ve sonra Baktria hudutları Büyük İskender'in

istilasına uğramıştır. Başlarına gelen diğer bir yabancı istilacı olan Büyük İskender'e karşı savaşıyan halk kahramanlarından Spitamen adı tarihî kaynaklarda çok dile getirilmiştir. Aslında yurdu, bağımsızlığı, şerefi için canını feda eden Asyalı önderler çoktur. Yunan tarihçisi ARRIAN'ın verdiği haberde Baktria kuzey bölgesinde bağımsızlık hareketinde başkaldıran Paratikan önderliğindeki isyan, Spitamen ayaklanması bastırıldıktan sonra da yatıştırılamamıştır. Bunun yanı sıra yine halk kahramanları sıfatıyla tarihe not düşen Katan, Avstan isimli savaşçı yiğitler de istilacılara boyun eğmemiş, MÖ. 327 senede hürriyet için başkaldırmışlardır. İskender onlara karşı kendinin en güvendiği komutanı Krater'i gönderiyor. ARRIAN'a göre bu cenk şefkatsiz şekilde gerçekleşmiştir. Bu savaşta Katan helak olmuş, Avstan ise düşman eline esir düşmüştür. (Madraimov-Fuzailova 2007: 34).

MÖ. 329 yılında Persler'den aldığı hudutlarda Büyük İskender, kendisine karşı ayaklanmaları bahane ederek şehirleri yıkıp yakmıştır. Büyük İskender dönemi (MÖ. 334-MÖ.324) Orta Asya halklarının sosyal ve siyasi açıdan gelişimini etkilemiştir, yerli asilzadelerin mevkiî yine de güçlenmiştir. İskender'in Pers İmparatorluğu'nu yenilgiye uğratmasından sonra Güneybatı Asya'da Makedonya Krallığı'na bağlı yeni krallıklar oluşmaya başlanmıştır. Bu yeni krallıklar, klasik Yunan kültürünü ve dilini söz konusu topraklara taşımıştır. Helenistik Dönem Antik Dünya'da Grek etkisinin değer halklar tarafından benimsemiş olduğunu sergilemektedir (Welles 1934: 108).

MÖ. 550-MÖ. 330 yıllarda Perslerin ve Yunanların etkisiyle Baktria'da yaşayan halklar hayatında ciddi sosyal-siyasi değişim gerçekleşmiştir. Boylar arasında sınıflaşma başlamış, yeni oluşan boy asilzadeleri verimli toprakları kendi tasarruflarına aldılar, köle cemiyeti ortaya çıkmıştır. Helenistik dönem, Baktria ve Soğd ülkesine sadece gelişmiş bir Helen kültürü değil, kültürel bir düşüş de getirmiştir. MÖ. 329-327 yıllarda Makedon yenilgisinden sonra birçok şehir ve kırsal yerleşimler harabeye dönmüştür. 327-325 yıllık devrimler ülkenin ekonomisine de zarar vermiştir (Piçiyen 1992: 200).

İskender'in vefatından sonra onun saltanatı parçalanmıştır. Önce Babil'i (MÖ. 312), sonra Baktria ve Soğd ülkesini ele geçiren İskender'in komutanlarından sayılan Selevkos, yeni bir sülale, Selevkiler devletini kurmuştur. Selevkiler

imparatorluğu, Makedonya İmparatorluğu parçalanmasından sonra ortaya çıkan dört Helenistik devletlerden biridir.

Grek-Baktriya Devleti

Doğu Selevkos İmparatorluğu'nun hâkim olduğu toprakların genişliği, bölgesel yöneticiler olan satrapların imparatorluk merkezinden önemli ölçüde bağımsız olmasına yol açmıştır. Sonunda MÖ. 250 yıllarda Baktria, Sogdiana ve Margiana (Margu) valisi I. Diodot, Selevkos hâkimiyetine başkaldırarak bölgesinin bağımsızlığını kazandı ve kendisini kral olarak ilan etti. Bu sıralarda I. Arşak'la yerli Pers hanedanlığının yeniden ortaya çıkışı, Grek-Baktriya Krallığı ile Selevkos İmparatorluğu arasındaki münasebetlerin durgunluğuna yol açmıştır. Bu durum krallığın belli bir müddette bağımsız kalmasını sağladı, fakat uzun vadede zayıflamasına ve çökmesinde katkısı oldu. Çünkü diğer Helenistik bölgelerden yeteri kadar insan gücü ve diğer şekillerde destek sağlanamamıştır.

MÖ. 190 yılında Magnesie (Türkiye'nin Manisa şehri yerinde) yanındaki savaşta Rum ordusu Büyük Antioh (MÖ. 242-MÖ. 187) ordusunu yenilgiye uğratmasıyla Selevkoslar hükümranlığına büyük ölçüde zarar vermiş oldu. Bu durum, Grek-Baktria Devletinin güçlenmesine neden oldu. O sırada Grek-Baktria Devleti'nin sınırları genişledi. Euthydem, Demetri ve Eakradit döneminde Sogdiana, Baktria, Arahosiya ve Araya, bugünkü siyasî coğrafi sınırlarla belirtirsek, Özbekistan, Tacikistan, Doğu İran ve Afganistan'ın büyük bir kısmı Grek-Baktria devletini oluşturuyordu. Fakat bu devletin iç politikasında istikrarsızlık mevcuttu. Bu durum siyasî ve iktisadî açıdan devletin zayıflamasına esas öge olmuştur. Yerli halk ile yabancılar: Grek-Makedon yöneticiler arasında zıtlıklar gittikçe derinleşmekteydi. Ayaklanmalar kuvvetle artmaya başladı ve somut sonuç olarak Sogdiana MÖ. II. yüzyıl sonu, I. yüzyıl başlarında kendi bağımsızlığına kavuşmuştur. Grek-Baktria devletinin başka bölgelerinde de buna benzer hareketler etkiliydi.

Eskiden Kuzey Çin'de varlıklarını sürdüren Hunlar MÖ. II. yüzyıl sonlarında Çinlilerin gittikçe artan baskısı ile batıya doğru ilerlediler. Doğu Türkistan ve Yedisu vahalarında göçebe hayat sürdüren Yueçiler (Toharlar) ve Vusunları daha

batıya ittiler. Neticede Vusun ve Yueçiler Sogdiana ve Baktria topraklarına akınlarda bulundular. Buradaki Saka ve başka yerli kavimler ile karışarak, önce Sogd, MS. 128 yılında Grek-Baktria devletine tabi olan başka bölgeleri de Hint nehrine kadar istila etmişlerdir. Böylece Grek-Baktria devleti yerine Yueçiler (Toharlar) devleti teşkil edildi (Ögel 1981: 33). Bu devlet tarihte Kuşanlar devleti (MS. I-IV. yüzyıl) adıyla meşhurdur (Cumaboyev 1992: 8). Antik Baktria toprakları Kuşanlar'dan sonra Sasanîler (MS. IV-VIII. yüzyıl) hükümranlığına tabi kalmıştır.

Baktria Medeniyeti

Sıklıkla meydana gelen savaşlar, egemen devletlere tâbilik Baktria'nın gelişiminde o kadar etkileyici olmamıştır. Yunan tarihçileri Baktria'yı "*Bin şehir ülkesi*" diye sıfatlandırmışlardır (Sagdullayev 1996: 47). Bu ise Baktria'da bir yerleşim hayatının var olması, şehir medeniyetin daha üstün derecede bulunmasını ifade ediyor. Hüner, ticaret kalkınması Baktrialıların altın, gümüş, bakır, bronz, kurşun, kalay gibi madenlerden çeşitli eşyalar, güzellik zinetleri işlemelerinde, dokumacılık, madencilik, silah teknolojisi gibi sahalarda önde olmalarında tezahür etmiştir. Baktrialıların altın, gümüş, bronz, taştan yaptıkları eşyalar Çin, Fars, Avrupa memleketlerinde meşhur olmuştur. Baktrialılar, madenlere işlem yapmakta mahir usta olduklarını kaynaklar belirtiyor. Para darbında çelik de burada ortaya çıktığı ihtimal dâhilindedir. Eğer gelecekte bunu tasdik edecek bilgilere ulaşırsa, çelik XIX. yüzyılda Avrupa'da değil, en eski çağlarda Türkistan halkları tarafından kullanıldığı ve işlem yapıldığı iddia edilebilir.

Elam Devleti başkenti olan, sonradan Ahamenişler saltanatı karargâhı olarak hizmet eden Suza şehrindeki sarayın kuruluşunda altınlar Baktria'dan getirilmiştir (Madraimov-Fuzailova 2007: 32). Baktria'da, altın, yakut gibi değerli taşlar çok bulunmuş, işlenerek devlet ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla kullanılmış, bunun yanı sıra yabancı ülkelere de ihraç edilmiştir (Popov 2008: 162). Baktria altınları ve yakutlarına uzak Çin, Mısır, Hindistan gibi memleketleri de müşteri olmuştur. Baktria'da değerli taşlar, yer altı madenlerini kazımak ve hazır ürün şeklinde işlemek yaygın olmuştur. Nitekim bunun neticesinde bu devlette zanaatkârlık, zar işlemler gibi sanat türleri gelişmiştir. 1877 senesinde Vahş ve Panc nehirlerinin Amuderya ile birleştiği yerde "Amuderya hazinesi" buluntuları biraz önce bahsettiğimiz hususlar açısından önemlidir. Arkeologlara göre,

buluntular arasında mevcut olan 179 altın ve 7 gümüşten işlenen eşyalar eski Baktria devleti medeniyeti kalıntılarıdır. Söz konusu hazine, Baktria hududuna dâhil olan Tahti-Sangin şehrindeki tapınağına aittir (Murtazayeva 2011: 54). Şu anda bu eşyalar Londra'daki British Müzesinde saklanmaktadır.

Baktria'da para münasebetleri ciddi bir şekilde uygulanmıştır. Baktria hükümdarları darb etmiş olan altın, gümüş, bakır, çelik tengelerin örnekleri Harezm, Sogdiana, Fergane bölgelerinde arkeoloji kazılar neticesinde bulunmuştur ve bu paralar Baktria Devletinin sosyal siyasi tarihinden ipucular aktarmaktadır.

Belh ve Harezm'de Zerdüşt inancının yayılması bu dönemin özelliği olmuştur. Avesto'da bahsi geçen coğrafi hudutlar, yurt isimleri, insanların gelenekleri, çeşitli merasimleri Orta Asya halklarını ifade etmesi ve kitapta dile getirilen on altı büyük hududun çoğu Orta Asya'da yer alması, Zerdüşt inancının şekillendiği yerin de Orta Asya olması ihtimallerini arttırır. Avesto'da iyilik tanrısı olan Ahura Mazda dilinden ifadesi geçen Baktria yerleri dördüncü ve beşinci ülke olarak geçmektedir. “Ben, Ahura Mazda'nın yarattığı dördüncü ser zemin (baş/büyük ülke) ve güzel yurt hoş ve temiz Belh diyarı idi. Ben, Ahura Mazda'nın yarattığı beşinci ser zemin ve güzel ülke Belh ve Merv arasındaki Nisaya'dır.” (Avesto 2001: 107) Burada Belh yani Baktria devletinin merkezi dile getirilerek, “ser zemin” olarak yani büyük şehirler sırasında anmıştır. Abu Rayhan Berini'yin aktardığı rivayete göre, Zerdüşt inancına esas salan şahıs Zardüşt (“Altın develi” veya “Altın deveyi tutan” anlamını verir) Baktria hükümdarı Guştasp ve prenses yanına gelerek, Zerdüşt inancına teşvik ettiği bilgileri mevcuttur (Beruniy 1968: 51).

Ziraat ve tarım, hayvancılık bu ülke halkının vazgeçilmez mesleklerinden olmuş. Yunan (Madraimov-Fuzailova 2007: 37) ve Çin (Ögel 1981: 9) kaynaklarında itiraf edildiği gibi, Baktria'da buğday, pirinç, sebzecilik, meyvecilik iyi gelişmiştir. Kvint Kursi RUF şöyle bilgi vermektedir: “Baktria tabiatı zengin ve rengârenktir. Bazı yerlerinde çok sayıda bağ-bahçeler ve üzüm bağları bulunur ve tatlı meyvelerle doludur. Verimli topraklarda buğday yetiştirilir, kalan yerler otlaklardan oluşmaktadır”.

Bakrtia, Farslara, Makedonlara tâbi kaldıklarından dolayı bu halkların birkaç açıdan etkileşimde olmaktan kaçamamışlar (Kostyuhin 1972: 163). Zerdüştilik veya Yunanların çok Tanrılık dinlerine merak duymuşlardır. Bu yüzden farklı itikatlara ait tapınakların kurulmuş olması arkeolojik kazıların elde ettiği sonuçlarla örtüşmektedir.

Sonuç

Orta Asya coğrafyasında meydana gelen köklü medeniyetin bir kısmı sayılan Baktria devleti, MÖ. I. binyılın ikinci çeyreğinde varlığını süren antik dünya medeniyetinin değerli örneklerinden biridir. Baktria devleti hakkında bilgiler sunan yazılı ve arkeolojik veriler son derece önem arz eder. Bu bilgiler ışığında Baktria ve çağdaş devletler Sogdiana, Parfiya, gibi Orta Asya devletlerinin büyüklüğü, gücü, medeniyeti konusundaki hülasalar esaslı olarak bilimsel ifadesini bulmaktadır. Yazılı kaynakların eksikliğini arkeologlar tarafından arkeolojik kazıların verdiği sonuçlar ile doldurmaya çalışılmaktadır. Söz konusu Baktria devleti Türk tarihinin önemli bir parçasıdır, nitekim Türk tarihi çerçevesinde bütünlük içinde değerlendirmek yerinde olacaktır. Coğrafî özelliği, verimli toprakları ve zengin kaynaklarıyla yabancı istilacıların hedefi olmuş ve mahkûmiyetine maruz kalmış olsa da Orta Asya'da mevcut devlet gelenekleri ve toplum kültüründe ciddi hasar görmemiştir. Sonraki kurulacak müstakbel siyasî teşkilatların temel unsurlarını inşa etmekte mühim öge olarak hizmet etmiştir.

Kaynakça

Abu Rayhon Beruni (1968). Kadim Halklardan Kolgan Yodgorliklar, Tanlangan Asarlar, Taşkent: Fan.

AHMEDOV, B. (1994). Tarihtan Sabaklar, Taşkent: Öqituvçi.

AHMEDOV, B. (2001). Özbekistan Tarihi Manbaları, Taşkent: Öqituvçi.

AHMETBEYOĞLU, A. (2009). Türkistan Hakkında Coğrafi, Siyasi, Tarihi ve İstatistiki Malumat, Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 22: 17-18.

AHMETBEYOĞLU, A. (2017). Türk Devletleri, İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Avesto (2001). [Haz.] A. MAHKAM, Taşkent: Şarq.

BERTELS, Y. E. (1960). İstoriya Persidsko-Tadcikskoy Literaturı I, Moskva: İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı.

BOBOBEKOV, H. et al. (2000). Özbekiston Tarihi: Kısaça Ma'lumotnoma, Taşkent: Şarq.

CUMABOYEV, F. (1992). Özbekistan Halkları Tarihi, Taşkent: Öqituvçi.

DANDAMAYEV, M. A. & V. G. LUKONİN (1980). Kultura i Ekonomika Drevnego İrana, Moskova: İzdatelstvo Nauka.

DYAKONOV, M. M. (1954). Sloçeniye Klassovogo Obşestvo V Severnoy Baktirii, V Sbornike: Sovetskaya Arheologiya, 19: 121-140.

EŞOV, B. (2009). Özbek Davlatçılığı Tarihi, Taşkent: Ma'rifat.

GROUSSET, R. (2011). Stepler İmparatorluğu: Atilla Cengiz Han, Timur, Çev. H. İnalçık, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

KOSTYUHİN, E. A. (1972). Aleksandr Makedonskiy v Literaturnoy i Folklornoy Traditsii, Moskva: İzdatelstvo Nauka.

KUDRATOV, S. (1998). Markaziy Osiyo Hududida İlk Davlatlarning Paydo Bölişi, Guliston: Guliston.

MADRAİMOV, A. & G. Fuzailova (2007). Manbaşunaslık, Taşkent: Fan.

MURTAZAYEVA, R. et al. (2011). Özbekistan Tarihi, Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Huzurundaki Devlet ve Cemiyet Kurulu Akademisi, Taşkent: Akademi.

NIYAZI, M. (2012). Türk Tarih Felsefesi, İstanbul: Ötüken Yayınevi.

ÖGEL, B. (1981). Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I-II, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

PIÇİYAN, İ. R. (1992). Kultura Baktirii (Ahemenidskiy i Elliniçeskiy Periyodı), Avtoreferat, Moskva. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

POPOV, A. A. (2008). Greko-Baktiriyskoye Sarstvo, St. Petersburg: St. Petersburg Universiteti.

RACABOV, K. et al. (2011). Jahon Tarihining Mühim Sanalari, Toşkent: Özbekiston.

RTVELADZE, E. V. (2005). Sivilizatsii, Gosudarstva, Kultura Sentralnoy Azii, Taşkent: İzd. Universitet Mirovoy Ekonomiki i Diplomattii.

RTVELADZE, E. V. et al. (2001). Kadimgi Özbekiston Sivilizatsiyasi: Davlatçilik ve Hukuk Tarihidan Lavhalar, Taşkent: Adolat.

TARN, W. W. (1951). The Greeks in Bactria and India, 2nd Ed., Cambridge: Cambridge University Press.

USMONOV, K. et al. (2005). Özbekiston Tarihi, Derslik, Taşkent: Özbekistan Oliy ve Orta Mahsus Talim Vezirliği.

WELLES, C. B. (1934). Royal Correspondence in the Hellenistic Period: A Study in Greek Epigraphy, New Haven: Yale University.

YAKUBOVSKIY, A. Yu. (1940). Kultura i İskusstvo Sredney Azii, Leningrad: Gosudarstvenniy Ermitaj.

ZIYO, A. (2001). Özbek Davlatçilik Tarihi (Eng Kadim Tarihtan Rosssiya Boskınıga Kadar), Taşkent: Şarq.

Received: 14.11.2019

Accepted: 10.12.2019

Published: 29.01.2020

JOTS, 4/1, 2020: 50-97

Eski Türk Yazıt ve El Yazmalarında Geçen Zıt Anlamlı İkillemeler Üzerine Yapısal ve Anlamsal Bir İnceleme

A Structural and Semantic Analysis on Antonym of Hendiadys in the Old Turkic Inscriptions and Manuscripts

Ahmet KARAMAN

Inönü University (Malatya/Turkey)

E-mail: karamana00@gmail.com

This study includes an examination of the antonym of hendiadys in all old Turkish inscriptions and manuscripts. Firstly, the elements of the antonym of hendiadys identified will be examined one by one. This examination will be supported by etymological explanations when necessary. After examining the elements of the hendiadys in terms of structure, analysis will be started in terms of semantics. Then, structural and semantic analysis of the hendiadys will be conducted. In the end, the antonym of hendiadys of the examined structures will be questioned and their place in the hendiadys classification will be examined. In the study, both the elements that make up the hendiadys and the hendiadys will be explained together with their witnesses.

Key Words: reduplication duals/hendiadys, antonym of reduplication duals/hendiadys, vocabulary, Old Turkic Inscriptions and manuscripts.

Giriş

Hareketli bir yaratılışa sahip olan Türkler, tarih boyunca çok sık yer değiştirmiştir. Bunun bir sonucu olarak, Türk dili de farklı coğrafyalara yayılmıştır. Kökeni hakkında çeşitli tartışmaların bulunduğu eski Türk yazısı, en hacimli olanları VIII. yüzyıldan kalan ve II. Türk Kağanlığı'na ait yazıtlarla birlikte Çin'den Kafkasya'ya; Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara kadar uzanan topraklarda kullanılmıştır. Ötüken merkezli kurulan II. Türk ve Uygur Kağanlığı'ndan kalan resmi yazıtların yanında Çin'de, Dağlık Altay Cumhuriyeti'nde, Yenisey bölgesinde, Kırgızistan'da ve Moğolistan'da yer alan küçük yazıtlar taşlara işlenmiştir. Eski Türk yazısı, söz konusu yazıtlarda taşlar üzerine işlendiği gibi sonraki dönemlerde kâğıtlar üzerinde de kullanılmıştır. En meşhur örnekleri arasında Irk Bitig'in bulunduğu bu kâğıda yazılı metinler, eski Türk yazıtlarından bazı ses, yapı ve söz varlığı farklılıklarına sahiptir. Söz konusu metinler, özellikle içeriklerinin farklılığı nedeniyle, eski Türkçenin söz varlığının anlaşılmasında önemli bir role sahiptir.

Eski Türk yazısıyla yazılmış yazıt ve el yazmaları üzerine, geçmişten günümüze devam eden çalışmalar yürütülmektedir. Bu çalışmalar arasında ikileme konulu olanlar oldukça sınırlıdır. Metinlerin doğru okunması ve anlamlandırılması aşamasından başlayarak söz varlığı, sözcük türetimi, söz dizimi ve diğer bazı dil bilgisi ve anlambilim araştırmalarını gerektiren bir başka inceleme konusu da ikilemelerdir. Türkiye'de yapılan çeşitli araştırmalarda ikileme terimi için "*kelime kosmaları. tekrarlar. ikileme-ikizleme. haşlam öbekleri (ikilemeler. kosma takımları), tekrarlama, tekrar grubu, tekrar öbeği, eş çift tekrarlı yapı sınıfları*" gibi terimler kullanılmaktadır. Önerilen bu gibi terimlerin de incelenen yapıyı karşılamakta yetersiz kaldığı görülmektedir. Özellikle içerisinde 'tekrar, ikizlik, takım' gibi sözcükleri içeren terimler, ikilemelerin ses ve yapı bakımından aynı sözcüklerin tekrar edilmesiyle oluştuğu algısına neden olmaktadır. Ayrıca bu tip terimler, ikilemelerin yalnızca bir türüne işaret edebilmektedir. İkileme terimi ise bünyesinde barındırdığı 'iki' algısı nedeniyle üçlü, dörtlü, beşli, altılı yapıları kapsamıyor görünmektedir. Buna karşın, uzun yıllar boyunca kullanımda olması ve zihinde

oluşturduğu net şemalar sayesinde araştırmacıların muhayyilesinde doğru sistemlere işaret ediyor olmasıyla kullanılabilir durumdadır.¹

İkileme, anlatılmak istenen duygu ve düşüncelerin aktarım gücünü artırmak, anlatımı / anlamı kolaylaştırmak / pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek, sözü güzelleştirmek gibi amaçlarla, aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya eş, yakın yahut zıt anlamlı ya da sesleri birbirine benzeyen iki veya daha fazla sözcüğün art arda yahut aralıklı olarak kullanılmasıdır. İkilemeyi oluşturan sözcükler arasında, anlam ya da ses yönünden benzerlikler bulunmaktadır. İkilemeler en az iki sözcükten teşekkül etmektedir. İkileme teriminin kendisinden kaynaklanan bir yanılsama, bu tip yapıların iki sözcükten oluşmuş olduğu düşüncesidir. Oysa böyle bir zorunluluk olmayıp unsur sayısı esneklerdir. Yapılan tanımlamalarda yanlışlığa düşülen bir diğer husus ise ikilemeyi oluşturan unsurların art arda gelme zorunluluğudur. Yine böyle bir şart yoktur. İkileme unsurları arasına çeşitli tür ve görevlerde sözcük girebilir.

Anlamın pekiştirilmesi ve zenginleştirilmesi bir yana, dillerin, dış dünyada yer alan sonsuz sayıdaki varlığı karşılamak üzere başvurdukları yöntemler açısından bakıldığında, ikilemeler daha dikkat çekici bir noktada yer almaktadır. Çünkü kimi ikilemeleri oluşturan sözcükler, zaman içerisinde ayrı ayrı karşıladıkları anlamları yitirerek, tek ve yeni bir anlama bürünebilmektedir. Böylece dil, evrendeki sayısız varlığa, bünyesindeki malzemeyi kullanarak yeni karşılıklar bulma imkânına kavuşmaktadır. Bu tip anlam değişimleri, soyutlaşmalar ve mecazî kullanımlar, bir dilin ne denli işlendiğini, olgunlaştığını göstermektedir. Nitekim bu çalışmada incelenen malzemenin bir kısmının 8. yüzyıldan kalma yazıtlar olduğu düşünüldüğünde, daha o dönemden Türk dilinin olgunluğu gözler önüne serilmektedir. Dahası, ilişkide olduğu dillere oranla, Türk dili daha fazla ikilemeyi bünyesinde barındırmaktadır. İkilemelerin bir başka fonksiyonu da hiç şüphesiz ki sözü güzelleştirmesidir. Özellikle aralarında ses benzerliği bulunan ikilemeler, konuşma ve günlük yazı dilinde dahi ahenkli bir söyleyişi mümkün kılmaktadır.

---

¹ İkileme terimi için kullanılan adlandırma önerileri için ayrıca bk. Hirik 2018.

İkilemelerin nasıl tasnif edilmesi gerektiği tartışmalı bir konudur. Yapılan ikileme konulu çalışmalarda, çeşitli sınıflama ölçütleri kullanılmıştır. Bu tasnifler anlamsal ve yapısal olarak düzenlenmiştir. İkilemeler bir dilin söz varlığında önemli fonksiyonlar üstlenmektedir. Bu noktada ikilemeler muhakkak bağlam içerisindeki yerleriyle incelenmeli ve tasnifler arasında mutlaka anlamsal bir sınıflandırma bulunmalıdır. Eş, yakın ve zıt anlamlı sözcüklerden oluşan ikilemelerin ayrı ayrı tespit edilmesi önemlidir.

Zıt anlamlı sözcüklerden oluşan ikilemeler, ikileme türleri içerisinde farklı bir yer tutmaktadır. Türkçenin dış dünyadaki sınırsız varlığı karşılamakta kullandığı araçlardan olan sözcükler arası anlam ilişkileri ve ikilemeler bu noktada kesişmektedir. Yapılacak bu çalışmada, tüm eski Türk yazıt ve el yazmalarında kullanılan zıt anlamlı ikilemeler, öncelikle unsurları açısından incelenecektir. İkilemeyi meydana getiren unsurlar, gerektiği noktada etimolojik açıklamalarla desteklenerek yapısal açıdan incelenecektir. Elbette burada amaç sözcüklere tam bir etimolojik izah getirmek değildir. Maksat ikilemelerin anlaşılabilirliği açısından dır. Sonrasında ikilemeyi oluşturan sözcüklerin ayrı ayrı anlamları üzerinde durulacaktır. Ayrıca unsurlar arasındaki ses benzerlikleri üzerinde durulacaktır. Bu itibarla, incelenen ikilemelerin ses benzerliğiyle mi yoksa anlam ilgisiyle mi oluştuğu tespit edilecektir. Son olarak, edinilen bilgiler ışığında, ikilemelerin yapısal ve anlamsal çözümlemelerine geçilecektir. Sınıflandırma yapılırken, ikilemeyi oluşturan unsurların bir araya gelirken aralarında kurulan zıtlık ilgisinin mi yoksa oluşmuş ikilemenin karşıladığı anlamın mı dikkate alınacağı belirsizdir. Yapılacak olan bu çalışmada, tümevarım yöntemiyle bu belirsizliğin giderilmesine de çalışılacaktır. İkilemeyi oluşturan sözcükler, yazıt ve el yazmalarındaki örnek kullanımlarıyla verilecektir. Böylece, sözcüklerin farklı tanımlamaları rahatlıkla görülebilecektir. Üzerinde durulan zıt anlamlı ikilemelerin, varsa eski Türkçe döneminin diğer iki evresini oluşturan eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerindeki kullanımları da verilecektir. Böylelikle metinler arası yapı ve anlam karşılaştırması yapılmış olacaktır.

Çalışma, iki ana temel üzerinde şekillenecektir. Bu iki ana bölüm, zıt anlamlı ikilemelerin sözcük türüne göre ayrılması biçimindedir. İlk bölümde ad soylu

sözcüklerden oluşan ikilemeler, ikinci bölümde ise eylemlerden oluşan ikilemeler incelenecektir.²

1. Ad Soylu Sözcüklerle Kurulan Zıt Anlamlı İkilemeler

1.1. açsık tosık

‘Tok olma, yiyecek bir şeye ihtiyacı olmama’ durumunun zıttı olan *aç* sözü, II. Türk Kağanlığı’ndan kalan Bilge Kağan yazıtının doğu 38. ve Kırgızistan yazıtlarından Talas-13 yazıtının 3. satırında tanıklanmıştır:

[...] *türük bodun aç erti* [...] “Türk halkı aç idi” (Aydın 2017: 94)

[...] *ay(a)l(a)rımda (a)t aç : ök(ü)z (a)ç* [...] “Akrabalarımda at aç, öküz aç!” (Alimov 2014: 133)

Açsık sözcüğü ise, eski Türk yazısıyla yazılmış yazıt ve el yazmalarında, yalnızca Köl Tegin yazıtının güney 8. ve Bilge Kağan yazıtının kuzey 6. satırında geçmektedir:

[...] *türük bodun tokurkak sen açsık tosık ömez sen bir todsar açsık ömez sen* [...] “(Ey) Türk halkı sen toksun. Açlık (ve) tokluğu düşünmezsin. Bir doyarsan açlığı düşünmezsin.” (Aydın 2017: 49)

[...] *türük bodun tokurkak sen açsar (açsık?) tosık ömez sen bir todsar açsık ömez sen* [...] “(Ey) Türk halkı sen toksun. Açlık (ve) tokluğu düşünmezsin. Bir doyarsan açlığı düşünmezsin.” (Aydın 2017: 76)

Açsık sözcüğünü açıklamakta, üç ihtimalden söz edilebilir. Köl Tegin yazıtının güney 8. satırındaki her iki örnek de $\text{HYS}\lambda\text{J}$ biçiminde; Bilge Kağan yazıtının kuzey 6. satırında geçen ilk sözcük $\text{HYS}\lambda\text{J}$, ikinci sözcük ise $\text{HYS}\lambda\text{J}$ şeklinde yazılmıştır. Eski Türk yazısında kalın sıradan seslerle kullanılan ‘K’ harfi ile kalın sıradan seslerle kullanılan ‘R’ harfinin yazımı birbirine karıştırılacak derecede benzerdir. Orhon yazıtları her ne kadar kağanlığın denetiminde diktirilmiş olsa da bu iki harf birbiriyle karıştırılmış olabilir. Bu durumda Bilge Kağan yazıtındaki *açsar* ifadesi *açsık* olarak düzeltilmelidir. Zira *tosık* sözcüğü her iki yazıtta da $\text{HYS}\lambda\text{J}$ biçimde yazılmıştır. *Aç-* ve *to-* eylemleri, eylemden ad türeten {-sık} ekini

² Bu yazıda incelenen zıt anlamlı ikilemeler Aydın-Karaman 2019’a dayanmaktadır.

almıştır. *Açsık* sözcüğü, Eski Uygur Türkçesinde de tanıklanmıştır. *Açsık* sözcüğünün anlamı ise TT'nin analitik indeksinde 'karnı aç' biçiminde sıfat olarak verilmiştir (Bang-Gabain 1929: 134). CAFEROĞLU da *açsık* sözcüğüne 'acıksama, açlık, acıkma' karşılıklarını vermiştir (2015: 2).

Eğer sözcük *açsık* değil de *açsar* olarak düzeltilecek ise satırların anlamı:

[...] *türük bodun tokurkak sen açsar tosık ömez sen bir todsar açsık ömez sen [...]* "(Ey) Türk halkı sen toksun. Acıyorsan tokluğu düşünmezsın. Bir doyarsan (da) açlığı düşünmezsın."

biçiminde olacaktır. Bu durumda burada bir ikileme oluşumundan söz edilemez. Üçüncü bir ihtimalde ise KT G8'deki ifade *açsık tosık* biçiminde BK G6'daki ifade ise *açsar tosık* olarak alınabilir. Söz konusu bu üç önermeden en uygun olanı ilk önermedir. Gerek *açsık* sözcüğü ile *tosık* sözcüğü arasında ses benzerliğinin bulunması gerekse de sözcüklerin aynı eki alarak kalıplaşmış oldukları göz önüne alınarak, bu yapı *açsık tosık* biçiminde bir ikileme kabul edilmelidir.³

Tosık sözcüğü, yukarıda da ifade edildiği üzere, *to-* eyleminden türemiştir. Yazıt ve el yazmalarında *to-* sözcüğünden türemiş dört sözcük bulunmaktadır. Bunlar; Tonyukuk 1 yazıtının güney birinci satırında ve Tes yazıtının kuzey beşinci satırında geçen *tok* ile KT G8, BK K6'da geçen *tod-*, *tokurkak* ve *tosık* sözcükleridir.

Açsık tosık ikilemesinin her iki unsuru da eylemden oluşmuş ve aynı eki almıştır. İkilemenin ses benzerliği aynı eki almaları ile sağlanmıştır. İkilemenin anlam dünyası ise hayli geniştir. İfade, mecazî bir anlam içermektedir. İlgili satırlarda bir serzeniş, bir tepki sezilmektedir. İlk *türük bodun tokurkak sen* ifadesiyle, Türk halkının hali hazırda *tok* olduğu vurgulanmıştır. Daha sonra *açsık tosık öme* sözüyle, geçmişteki açlık çekilen ibretlik zamanların artık hatırlanmadığı, bugünün kıymetinin bilinmediği ifade edilmiştir. Aynı zamanda bu kullanımla, toklukla geçen yani sıkıntısızca yaşanan günlerin ebediyen süreceğinin düşünülerek yarın gelebilecek zor günlere, açlığın hüküm sürebileceği zamanlara hazırlık yapılmadığı da sitemkâr bir ifadeyle vurgulanmıştır. Açlığın tokluğun düşünülme-

³ *Açsık* için ayrıca bk. ED 31a.

mesinden kasıt, halk tarafından dünün değerinin bilinmemesi; yarının kaygısının dikkate alınmamasıdır. Nitekim ilgili satırların devamında, dünün kıymetini bilip, yarının derdini sırtında taşıyarak halkı besleyen kağanın sözüne itibar etmeyip şuursuzca hareket eden halkın başına gelen acılar anlatılmıştır. Birbirinin karşıtı olan *açsık* ve *tosık* sözcükleri, bir araya gelerek, ikileme formunda çok daha derin anlamları karşılamıştır. Anlamsal açıdan yapılacak bir tasnifte, hem unsurlarının birbirlerinin karşıtı olmaları hem de ortaya çıkan yeni anlamın da zıtlık içermesinden ötürü, *açsık tosık* ikilemesi zıt anlamlı ikilemeler kapsamında değerlendirilmelidir. Çünkü ikilemenin içerdiği ‘açlığı ve tokluğu düşünmemek, dünü ve yarını dikkate almamak, geçmişin rahatlığının ve geleceğin olası sıkıntılarının akledilmemesi’ anlatımları da karşıtlık ifade etmektedir.

1.2. antlıg antsız

And/ant sözcüğü, yazıt ve el yazmaları içerisinde geçmemektedir. Eski Uyгур ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde ise tanıklanmıştır. ‘Yemin, söz’ olarak anlamlandırılabilir *and / ant* sözcüğüne {+Ilg} isimden isim yapma ekinin getirilmesiyle türetilmiş olan *antlıg* ve yine isimden isim yapan {+sIz} ekinin getirilmesiyle oluşan *antsız* sözcüğü ise yazıt ve el yazmaları içerisinde yalnızca Yenisey bölgesi yazıtlarında geçmektedir. Bu itibarla, her iki sözcük de birer ileri öge niteliği taşımaktadır. Begre yazıtının 8. satırında:

antlıg adaşım a antsızda edgü eşim e adrıldım a “Ant içtiğim yoldaşım, ant ile bağlı olmayan iyi eşimden, dostumdan ayrıldım.” (Aydın 2019: 70-71)

denilmektedir. *Antlıg* sözcüğü, Orta Asya kavimlerinde ortak olarak görülen ve iki kişinin birbirine herhangi bir nedenle yemin etmeleri sonucu, birbirlerine bu yeminle / antla bağlanmış olmalarını ifade etmektedir. Bu ant sayesinde, insanlar arasında sarsılmaz bir bağ kurulmaktadır.⁴ {+Ilg} eki eklendiği şeyin varlığına, {+sIz} eki ise yokluğuna işaret etmektedir. Bu itibarla *antsız* sözü de böyle bir yeminle bağlanmamış olmayı ifade etmektedir. Bir bakıma, {+sIz} eki {+Ilg} ekini alan aynı sözcüğün karşıtını türetmektedir. Yalnızca ekler üzerinden düşünüldüğünde dahi bu iki sözcüğün zıtlık ifade ettiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla,

⁴ *Ant* için ayrıca bk. Röhrborn 1977: 145b; Roux 2011: 22.

antlıg antsız ikilemesi hem unsurları hem de ikilemenin oluşturduğu anlam itibarıyla zıt anlamlı bir yapıdır. Burada dikkat çeken bir başka husus da ikilemelerin art arda sıralanması zorunluluğunun olmamasıdır. *Antlıg antsız* sözcükleri burada birer sıfattır ve araya doğal olarak *antlıg* sözcüğünün nitelediği ad olan *adaş* sözü girmiştir. *Antlıg antsız* ikilemesinde ses benzerliği, aynı *ant* kökünün kullanılmış olmasıyla sağlanmıştır. İkileme, iki türemiş sözcükten oluşmuştur ve ikilemenin unsurları farklı ekleri almıştır.

1.3. az üküş

Az sözcüğü eski Türkçe döneminin her üç evresinde de çok sık olarak kullanılmıştır. Az sözü eski Türkçede farklı anlamları karşılayan sesteş kök niteliğindedir.⁵ Burada sözü edilen *az*, *üküş* sözcüğünün karşıt anlamlısı olup miktar bildirmektedir. *Üküş* sözcüğü de eski Türkçenin üç evresinden kalan metinlerde de sıkça kullanılmıştır ve miktar bildirmektedir. Miktar açısından az olanın karşıtı çok olandır. Eski Türk yazısıyla yazılmış yazıt ve el yazmaları içerisinde:

[...] *az bodunug üküş kıltım* [...] “Az halkı çoğalttım.” (Aydın 2017: 50, 60, 66, 89) [KT G10, KT D29, BK K7, BK D24]

[...] *çıgañıg bay kıltı azıg üküş kıltı* [...] “Yoksulu zengin etti, az (halkı) çoğalttı.” (Aydın 2017: 84) [BK D14]

yawız bat biz azıg üküşüg körtüg [...] “kötü (ve) zayıf (durumdayız). Azı (ve) çoğu gördün.” (Aydın 2017: 124) [O D7]

ifadeleri yer almaktadır. II. Türk Kağanlığı'nın hüküm sürdüğü Orta Asya bozkırında, diğer yönetimlerde olduğu gibi, Türk devletinde de nüfusun çok olması istenilen bir durumdu. Dönemin Türk kağanları da milletinin çokluğuyla övünmekteydi. Bu anlayış, yukarıda verilen satırlarda görüldüğü üzere, kağanın kendini övme biçimine de yansımıştır. O dönemde de her dönemde olduğu gibi nüfusun niceliksel çokluğuna nitelik eklendiğinde devletin gücü ve kalıcılığı artmaktaydı. Eski çağlarda hüküm sürmüş güçlü devletlerin hemen tamamında, insan kaynağı yeterli oranda olmuştur. Bu durum modern çağlarda dahi kısmen

⁵ Az sözcüğünün farklı anlamları için bk. Karaman 2019.

devam etmektedir. Ongi yazıtındaki kullanım ise daha dikkat çekicidir. Okunamayan satırlar nedeniyle anlam biraz muğlak olsa da burada ‘azı’ ve ‘çoğu’ görmekten kastedilen, fakirlik/zenginlik veya sayıca azlık/çokluk olmalıdır. Satırın devamından kestirilebilen ise kendilerinin az, düşmanlarının ise çok olmasına rağmen mücadeleden kaçınılmadığı vurgusudur. Burada, kendilerini az, düşmanlarını çok sayıda gördükleri halde, sefer düzenledikleri anlatılmıştır. İfade edilmek istenen bu sözler, ikileme kullanımıyla dikkat çekici hale bürünmüştür.

İlgili satırlarda ikilemelerin arasına, *az* sözcüğünün nitelediği *bodun* sözcüğü girmiştir. İkileme herhangi bir ses benzerliği taşımamaktadır. İkilemenin unsurları, anlam ilgisine göre bir araya getirilmiştir. İkilemenin unsuru olan iki sözcük de herhangi bir ek almamıştır. *Az üküş* ikilemesi, hem unsurlarının bir araya geliş mantığıyla hem de içerdiği anlam açısından, ikileme tasnifinde çok açık bir biçimde zıt anlamlı ikilemeler kapsamına alınmalıdır. Bu ikileme, eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde de geçmektedir. Yazıt ve el yazmaları içerisindeki anlam ve fonksiyon aynen korunmuştur:

[...] *azlı üküşli buşınıy aruşı* [...] (Zieme 1985: 29)

[...] *süsi az öküşin yağı bilmese* [...] (Arat 1979: 249/2350)

[...] *kiçe az öküşüg ne bilgey açā* [...] (Arat 1979: 250/2361)

[...] *sağa az öküş neş törü kılsalar* [...] (Arat 1979: 445/4432)

1.4. bilir bilmez / körür körmez

Kör- sözcüğü, yazıt ve el yazmalarında ‘itaat etmek’, ‘tâbi olmak’ gibi derin anlatımların yanında gerçek anlamıyla ‘görmek, bakmak’ karşılığında da kullanılmıştır. *Kör-* eylemine eklenen $\{-(X)r\}$ sıfat-fiil eki, bu yetinin yeterliliğini ifade eden *körür* sözcüğüne işaret etmektedir. Yine *kör-* eylemine $\{-mAz\}$ sıfat-fiil ekinin getirilmesiyle oluşan *körmez* sözü ise bu yetinin yetersizliğini ifade etmektedir. Birbirinin zıddı olan anlamları karşılayan *körür körmez* yapısına benzer bir diğer ifade ise *bilir bilmez* yapısıdır. *Bil-* eylemi yazıt ve el yazmalarında çok sık tanıklanan bir sözcüktür. Sözcük, ‘bilmek, anlamak, kavramak’ anlamlarını karşılamaktadır. Ayrıca, E 32 numaralı Uybat III yazıtının 3. satırında geçen *tike bilir erti* ‘dikebilir idi’ ifadesinde yeterlik bildirmektedir. *Bil-* eylemine getirilen $\{-(X)r\}$

ve {-mAz} sıfat-fiil ekiyle türetilmiş olan *bilir* ve *bilmez* sözcükleri de karşıt anlamlara sahiptir. Köl Tegin yazıtının kuzey 10. satırında:

[...] *körür közüm körmez teg bilir biligim bilmez teg boltı* [...] “Görür gözüm görmez gibi, bilir bilgin bilmez gibi oldu.” (Aydın 2017: 67)

ifadeleri yer almaktadır. Köl Tegin’in kahramanlıklarının anlatıldığı önceki satırlardan sonra, kuzey 10’da Bilge Kağan tarafından Köl Tegin’in öldüğü dile getirilmektedir. Pek çok açıdan halk için ne denli önem arz ettiği vurgulanan Köl Tegin öldüğünde, Bilge Kağan tek başına düşüncelere dalmaktadır. Bilge Kağan, kardeşinin hayatını muhayyilesinde yeniden anımsamaktadır. Onun ölmesi yüzünden, gören gözleri görmez, kavrayan aklı ise kavramaz olmuştur. Gören gözlerin görmez; kavrayan aklın kavramaz olması mecazlı bir anlatımdır. Yaşanan üzücü olaylar karşısında, insanın ne derece kötü hâle düştüğünü anlatan bu ifade biçimleri, çağdaş Türk lehçelerinde de kullanılmaktadır. Bilge Kağan, kardeşinin ölümü karşısında içinde bulunduğu durumu karşıt anlamlı sözcüklerle kurulmuş ikileme yapılarıyla ifade ederek sözüne etkileyicilik katmıştır. Her iki yapı da simgesel bir anlatıma sahiptir. İfadelerin genelinde bir yeterlik anlamı söz konusudur. Her iki ikilemenin de teşkilinde aynı köklerin kullanılmış olması ses benzerliğini sağlamıştır. Aynı köke eklenen {- (X)r} ve {-mAz} ekleri birbirinin karşıt anlamlısı olan sözcükler türetmektedir. Bu itibarla aynı fonksiyonu karşılayan *körür körmez* ve *bilir bilmez* ikilemeleri zıt anlamlı ikilemeler tasnifi içerisinde yer almalıdır.

1.5. *çıgañ bay*

Zengin sözcüğünün karşıt anlamlısı olan *çıgañ* sözcüğü, büyük kağanlık yazıtlarından başka Irk Bitig 30’da geçmektedir:

çıgañ : er : oğlu : kazançka : barmış [...] “Yoksul bir adamın oğlu para kazanmaya gitmiş.” (Yıldırım 2017: 40)

denilmektedir. Sözcüğün, yazıt ve el yazmaları içerisinde ikileme formu dışındaki tek kullanımı budur. Yazıtlarda bu sözcük her kullanımında ikileme yapısı içerisinde yer almaktadır. Sözcük, KT G10 ve BK K7’de geçen eş anlamlı *yok çıgañ* ve zıt

anlamli *çığaň bay* ikilemelerinin unsuru olarak kullanılmıştır. Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde sözcüğün *çığay* biçimi kullanılmıştır. *Bay* sözcüğü, büyük kağanlık yazıtlarında yalnızca *çığaň* sözcüğüyle birlikte ikileme formu içerisinde yer almıştır. Sözcük, Yenisey bölgesi yazıtlarından Çaa-Höl V yazıtının 1. satırında kiři adı parçası olarak ‘*tüz bay küç bars külüg*’ “(Ben) Tüz Bay Küç Bars Külüg(’üm).” (Aydın 2019: 85); Kara-Yüs I yazıtının 6. satırında sıfat olarak ‘*bay apam yarayu* “zengin ceddin yurda yararlı (işler yaptı).” (Aydın 2019: 132) ve Novosyolovo yazıtının 2. satırında *bay bar* ikilemesinin unsuru olarak ‘*bay bar e<r>tim* “Zengin (ve) varlıklı idim’ (Aydın 2019: 231) biçiminde kullanılmıştır. Sözcük, Uygur Kağanlığı’ndan kalan Suci yazıtının 5. satırında da *bay bar* ikilemesinin bir unsuru olarak ‘*bay bar ertim*’ (Aydın 2018: 87) biçiminde kullanılmıştır. Irk Bitig’de sıfat olarak ‘*bay : er : koň : ürküpen : barmış* “Zengin bir adamın koyunu ürküp kaçmış.” (Yıldırım 2017: 39) biçiminde tanıklanmıştır. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde hem kiři adı parçası hem ikileme unsuru hem de sıfat olarak kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesi metinlerinde de sıfat ve ikileme unsuru göreviyle yer almıştır. Yazıtlarda:

[...] *çığaň bodunug bay kıltım* [...] “Yoksul halkı zengin ettim.” (Aydın 2017: 50, 60, 88, 76)
[KT G10, KT D29, BK D23, BK K7]

[...] *çığaňıg bay kıltı azıg üküř kıltı* [...] “Yoksulu zengin etti, az (halkı) çoğalttı.” (Aydın 2017: 84) [BK D14]

ifadeleri yer alır. Devlet yöneticisinin önemli görevlerinden bir tanesi, yoksulluğu gidererek halkın refah seviyesini yükseltmektir. Bunu başarmış olmanın gururu, yazıtlara böyle yansımıştır. Burada da yine aralıklı bir ikileme yapısı söz konusudur. Yoksul olmanın karşıt durumu zengin olmaktır. İkilemenin ses benzerliği sınırlıdır ve /ñ/ (ny) sesinin telaffuzunda hissedilen /y/ sesiyle kurulmuştur. Her iki sözcüğün sonunda da söyleyişte y sesi duyulmaktadır. Böylece zayıf da olsa bir ses benzerliğinden söz edilebilir. Yoksul sözü ile zengin ifadesi arasında, doğal bir karşıtlık ilgisi bulunması ve aralarındaki ses benzerliği bu yapının ikileme olarak kabul edilmesi için yeterli görünmektedir. Hem unsurları arasındaki anlam ilişkisi hem de ikilemenin genel anlamı itibariyle *çığaň bay* ikilemesi karşıt anlamli ikilemeler kapsamındadır. Söz konusu ikileme, eski Uygur evresi metinlerinde tanıklanmazken Kutadgu Bilig’de:

[...] *çığay bay ikiğün ölümde kiğın* [...] (Arat 1979: 363 / 361)

biçiminde tanıklanmıştır. Burada da anlam ve fonksiyon yazıtlardakiyle aynıdır.

1.6. *ilgerü kurıgaru / kün tugsuk kün batsık*

İlgerü sözcüğü, Kırgızistan yazıtlarından Koçkor-4 (Kök Say 4) yazıtının ilk satırında:

munda ilg(e)rü (eb?) koş “Buradan ileriye (doğuya) doğru ev(imiz)(?) bark(ımız)(?) [bulunmaktadır].” (Alimov 2014: 168)

Tes yazıtının güney 3. satırında:

[...] *<...> elser ilgerü kontı* [...] “Elser? doğuya yerleşti.” (Aydın 2018: 37)

Şine Usu yazıtının doğu 8. satırında:

[...] *ol yıl küzün ilgerü yorıdım* [...] “O yıl güzün doğuya doğru yürüdüm.” (Aydın 2018: 57)

I. Karabalgasun yazıtı III/8’de:

[...] *<...> ilgerü kün tugsuk <...>* [...] “doğuda gün doğumu” (Aydın 2018: 68)

Tariat (Terh) yazıtının batı 5. satırında:

[...] *<i>ligerü uçı* [...] “doğu ucu” (Aydın 2018: 45)

biçiminde kullanılmıştır. Sözcük, büyük kağanlık yazıtlarında da sıkça geçmektedir. *Kurıgaru* sözcüğü ise yalnızca büyük kağanlık yazıtlarında tanıklanmıştır. *Kurıgaru* sözcüğü *kırı* adına getirilen {+gArU} yön gösterme ekiyle kurulmuştur. Bu ek, eklendiği sözcüğe hem yönelme hem de bulunma durumu fonksiyonu kazandırmaktadır. Sözcük için ‘batıya, batıda’ karşılığı verilmektedir. *İlgerü* sözcüğünde ise durum biraz daha farklıdır. Sözcük {+gArU} ekini almakla birlikte, yalnızca ‘doğuya, doğuda’ anlamını değil aynı zamanda Alimov’un da işaret ettiği üzere, ‘ilerideki bir yeri’ de işaret etmektedir. Karahanlı Türkçesi dil özelliklerinin görüldüğü Kur’an Tercümesi’nde *ilgerü* sözcüğü, ‘ön, önce’ anlamına gelmek-

tedir. Ayrıca, *ilgerü ıd-* ‘önceden yapmak’, *ilgerü kel-* ‘ilk, önceden, yapmak, sunmak’ ve *ilgerü keç-* ‘öne geçmek’ biçiminde kullanımları da bulunmaktadır. Bu veriler gösteriyor ki {+gArU} eki *ilk* sözcüğüne eklenmiş, daha sonraki süreçte ise yazıtlarda görülen formunu almıştır. O dönem Türk toplumunun ‘başı, önderi, ilk akla geleni’ olan kağanın doğuda oturması başta olmak üzere, pek çok gösterge doğunun daha kıymetli görüldüğünü göstermektedir. ‘Birinci olma, önde bulunma, ileride yer alma’ anlamlarının ‘doğu’ ile bağdaştırıldığı anlaşılmaktadır.⁶ *Öğre* sözcüğü de benzer bir anlayışla hem ön hem de doğu sözcüklerini karşılamakta kullanılmıştır. Sözü edilen iki sözcük, büyük kağanlık yazıtlarında arka arkaya:

[...] *kañım kağan süsi böri teg ermiş yağısı koñ teg ermiş ilgerü kurıgaru sülep té[r]miş (?) kuwratmış kamağı yéti yüz er bolmış [...]* “Babam kağanın ordusu kurt gibiymiş, düşmanı koyun gibiymiş. Doğuya (ve) batıya sefer edip (adam) derleyip, toplamış. Tamamı yedi yüz asker olmuş.” (Aydın 2017: 55, 82) [KT D12, BK D11]

biçiminde kullanılmıştır. Burada yer alan *ilgerü kurıgaru* ifadesiyle anlatılmak istenen gerçek anlamda doğuya ve batıya doğru gidildiği değildir. İşe yarayacak adamların, ‘oradan buradan; sağdan soldan; ileriden geriden; arana tarana’ bulunarak bir araya getirilmesi olayı, ahenkli bir deyişle ikileme formu içerisinde dile getirilmiştir. Elteriş Kağan’ın daha fazla beklemeyip, isyan ederek etrafına yiğit savaşçıları toplamak suretiyle, kağanlığı eski güzel günlerine döndürme çabaları, yazıtların bu kısmında mecazî anlatımla, benzetmeler ve ikileme kullanımlarıyla etkileyici bir tarzda anlatılmaktadır. Bu ifade biçimleri, anlatılan sıradan olayların dahi gelişigüzel değil seçilmiş, etkileyici sözlerle aktarıldığını göstermesi açısından dikkat çekicidir. *İlgerü kurıgaru* ifadesi bu yönüyle, bilinçli olarak kullanılmış bir ikileme yapısıdır. Sözcükler arasındaki ses benzerliği, iki sözcüğe de getirilen {+gArU} ekiyle sağlanmıştır. İkilemenin taşıdığı geniş anlam, unsurları arasında kurulu bulunan karşıtlık ilgisini bozmamaktadır. Bu itibarla, *ilgerü kurıgaru* ikilemesi zıt anlam taşıyan bir yapıdadır.

İlgerü kurıgaru ikilemesine benzer bir kullanım Suci yazıtının 4. satırında geçmektedir:

⁶ *İlgerü* için ayrıca bk. ED 144a.

[...] *küm sorugum kün tuğsuka <kün> batsıka tegdi* [...] “şanınm şöhetim gün doğusundan (gün) batısına (kadar) [doğdan batıya] ulaştı.” (Aydın 2018: 86-87)

Burada da ifade edilmek istenen, Boyla Kutluğ Yargan adlı Kırgız komutanının adının, sanının gerçekten de doğu ve batı yönünde yayıldığı değildir. Anlatılmak istenen, adı geçen komutanın şanının, sınırlar aştığı ve pek çok memleketeye yayılmış olduğudur. Bu ifade de yine arasında karşıtlık ilgisi bulunan sözcüklerin kullanımıyla etkileyicilik kazanmıştır. Bu yapıya benzer bir kullanım Karahanlı Türkçesiyle yazılmış Kur’an tercümesinin İstanbul nüshasında da geçmektedir:

[...] *tañrıka turur kün tuğusıg kün batsıg қаңça kim* [...] (Kök 2004: 13)

[...] *aygıl tañrıka kün tuğusıg kün batsıg* [...] (Kök 2004: 15)

[...] *aydı kün toğusuğ idisi kün batsıg idisi* [...] (Ünlü 2004: 80)

1.7. kün tün / tün küntüz / tünle küntüz / tün kün / tünli künli / yarın kéçe

Evrende bazı kavramlar zıddıyla bilinmektedir. Anlamsal karşılıkları verilirken dahi birbirine ihtiyaç duyulan bu ifadelerden en sık kullanılanları arasında ‘gece ve gündüz’ sözcükleri ayrı bir yer tutar. Gündüz; gece var olduğu için kıymetlidir. Gece de gündüz sayesinde değer kazanır. Türk dili, tarihi lehçelerden günümüze değin bu karşıtlığı, ahenk unsuru olarak da kullanmıştır. Eski Türk yazısıyla yazılmış yazıt ve el yazmalarında gündüz ve gece kavramları birden fazla sözcükle karşılanmıştır. Bu sözcükler farklı formlar içerisinde, farklı ikilemelerin unsuru olarak kullanılmış ve metinlere ahenk ve etkileyicilik katmıştır. Benzer anlam ve fonksiyonları karşılamaları nedeniyle, çalışmanın bu aşamasında, yukarıda ifade edilen yapılar birlikte değerlendirilecektir:

Kün sözcüğü, eski Türk yazıtlarında hem güneş hem de gün kavramını karşılamak için kullanılmıştır. Güneş çıktığında gün de başlamaktadır. *Kün* sözcüğü, güneşin gün içerisinde gökyüzünde görüldüğü zaman dilimini içermekle birlikte, *kün batsık*, *kün tuğsık* gibi ifadelerde yer-yön bildirmiştir. Ayrıca KT G-D’deki *yigirmi kün* kullanımında, *kün* sözcüğü bir günün tamamını işaret etmektedir. ŞU G7’deki *on kün* ve Mainz 386 A 4-5’deki *üçünç küninte* ifadeleri de aynı kullanımı

göstermektedir. Yenisey bölgesi yazıtlarında, *kün* sözcüğü genellikle *ay* sözüyle birlikte kullanılmış ve ‘güneş’ kavramını karşılamıştır. Sözcük, Yenisey yazıtlarında ayrıca kişi adı parçası olarak da kullanılmıştır. Dağlık Altay Cumhuriyeti yazıtlarından olan Kuray II yazıtında *ot ç(a)k! kün(ü)m kop <...> // ut(d)(a)ç(ı) kün(ü)m kop* ‘Ateş çak (yak)? Zafere ulaştığım günler çoktur? / Zafer dolu günlerim artıyor?’ ifadesi yer almaktadır (Tıbıkova vd. 2012: 119-120). Burada da *kün* sözcüğü hem bir günün tamamını işaret etmiş hem de daha geniş bir anlatımla ‘geçen zamanı’ anlatmakta kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *kün* sözcüğü, yazıt ve el yazmalarında kullanıldığı ‘güneş, gün ve geçen zaman’ anlamlarını devam ettirmekle beraber, yine güneşle ilintili olarak ‘güney’ yönünü karşılamakta da kullanılmıştır. *Kün* sözcüğü, Karahanlı Türkçesi metinlerinde, sözü edilen bu anlamlarıyla kullanılmaya devam etmiş, ayrıca *él kün* ikilemesinin bir unsuru olarak, ‘millet, halk, memleket’ kavramını da karşılamıştır.

Tün sözcüğü yazıtlarda ‘gece’ kavramını karşılamasının yanında *tün orto* ifadesiyle yön bildirmek için de kullanılmıştır. Bu kullanım Irk Bitig 24’te:

[...] *teglük : kulun : érkek : yuntta : emig : tileyür : kün : orto : yütürüp : tün : orto : kanta : negüde : bulgay : ol* [...] “Kör bir tay, erkek attı meme istiyor. Gün ortasında kaybedip gece yarısı nerede, nasıl bulacak?” (Yıldırım 2017: 38)

biçiminde ‘zaman’ ifade etmekte de kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde ‘gece’ kavramının yanında ‘karanlık’ sözünü karşılamakta da *tün* sözcüğü kullanılmıştır. Sözcük, Karahanlı Türkçesi metinlerinde ‘geceyi’ işaret etmekle birlikte, günümüz Türk lehçelerindeki anlamıyla ‘önceki gün’ü ifade etmek için de kullanılmaya başlamıştır. Belki de *tün* sözcüğünün böylesi bir ‘önceki gün’ ifadesini karşılamasındaki mantık, geceyi bitiren güneşin doğmasıyla o gecenin artık önceki güne ait olduğu düşüncesidir. Bu itibarla yeni gün, güneşin doğuşuyla başlamaktadır. Bu noktada da eski Türkçede *kün* sözcüğü hem güneşi hem de güneşin doğumuyla başlayan yeni günü işaret etmektedir. Günümüzde kullanılan modern zaman dilimi nitelemelerinde ise önceki gün 24 saatlik dilimin tam yarısı olan 23.59’da bitmekte 00.00’da yeni gün başlamaktadır.

Kün ve *tün* sözcükleri, bu bölüme başlarken ifade edilen bazı kavramların karşıtıyla var olma meselesinin güzel bir örneğini oluşturmaktadır. Sözcükler arasında, daha oluşum aşamasından süregelen bir ses benzerliği ile anlam ilişkisi

bulunmaktadır. Bu nedenle, söz konusu iki sözcüğün farklı formlarıyla çeşitli ikilemeler teşekkül etmiştir. Bu ikilemelerden biri olan *kün tün*, Tonyukuk 1 yazıtının kuzey 3. satırında görülmektedir:

[...] *kün yeme tün yeme yelü bardımız* [...] “Gece gündüz demeden hızla ilerleyip ulaştık.” (Aydın 2017: 111)

Bu ikileme hem eski Uygur hem de Karahanlı Türkçesi metinlerinde de kullanılmıştır. Bu kullanımlara birer örnek aşağıda verilmiştir:

[...] *küni tüni kitmiş ärsär* [...] (Zieme 1985: 4)

[...] *kün yimedi kör tünün yatmadı* [...] (Arat 1979: 21/38)

Kün tün ikilemesinin unsurlarının yer değiştirmesi sonucu oluşmuş *tün kün* ikilemesi ise Tonyukuk 1 yazıtının doğu 5. satırında ve Or. 8212 / 78 (Ch. 0014) numaralı el yazmasının B Fragmanının A (B?) Yüzünün 3.- 4. satırlarında geçmektedir:

[...] *ol sawın eşidip tün yeme udısıkım kelmez erti <kün yeme> olorsıkım kelmez erti* [...] “O sözü işitip gece uyuyasım gelmedi, gündüz de oturasım gelmedi.” (Aydın 2017: 109)

[...] *tütünçs[üz : ot : yok : tüni : kü]ni : ök[ünç : yok* [...] “Dumansız ateş yok, gece gündüz pişmanlık yok.” (Yıldırım 2017: 282)

İkileme unsurlarının yer değiştirmesi olayı özellikle Eski Uygur Türkçesi metinlerinde sıkça görülen bir durumdur. Yazıt ve el yazmalarında ise bu durum nadiren görülür. *Tün kün* ikilemesi eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde de sıkça kullanılmıştır. Bu ikilemenin geçtiği birkaç örnek aşağıda verilmiştir:

[...] *tünüg küniüg üzüksüz ärtürüp* [...] (Wilkens 2007: 102)

[...] *sini kıldı tün kün bu emgek bile* [...] (Arat 1979: 21/39)

T1 K3'deki ifade, ‘ulaşılması gereken hedefe varıncaya kadar dur durak bilmeden, dinlenmeden’ yapılan bir eylemi anlatmaktadır. Bu yapısıyla, *tün* ve *kün* sözcüklerinin karşılıkları kavramlar, ikileme formu içerisinde daha geniş bir anlama gelecek şekilde kaynaşmıştır. Bu noktada, ikilemenin kazandığı anlamda

bir zıtlık görünmemektedir. Ancak, Tonyukuk burada *yelü bardımız* gibi daha basit bir ifadeye yer verebilirdi. Bunu yapmak yerine, Türk dilinin etkili ve ahenkli anlatımı mümkün kılan ikileme yapısını kullanmayı tercih etmiş olmalıdır. Böylelikle, hem anlatmak istediğine etkileyicilik kazandırma hem de sözünü güzelleştirme imkânını bulmuştur. Bu nitelikler tam da ikilemelerin önemli fonksiyonlarından. *Tüni küni ökünç yok* ifadesi de yine ‘süreklilik’ bildirmektedir. Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde de bu kullanım mevcuttur. T1 D5’deki kullanımda, sıkıntıya sebep olan bir meselenin sürekli olarak Tonyukuk’un zihnini meşgul ederek onu rahat bırakmaması ifade edilmek istenmiştir. Burada ‘süreklilik’ anlamı dolaylı olarak vardır. Bilge Kağan yazıtının güney doğu yüzünde:

kök önjüg yoguru sü yorıp tünli künlü yéti ödüşke suwsuz keçtim [...] “Kök Öng (Ongi) ırmağını (bata çıka) aşip orduyu yürütüp geceli gündüzlü yedi gün boyunca susuz olarak geçtim. (Aydın 2017: 95-96)

ifadeleri yer almaktadır. *Tünli künlü* ikilemesi de yine T1 K3’deki anlamı taşımaktadır. Burada da yine ‘süreklilik’ ifadesi yer almaktadır. Benzer bir kullanım Eski Uygur metinlerinden *Daśakarmapathāvadānamālā*’da da vardır:

[...] *tünli künlü kurug ertürser [...]* (Elmalı 2016: 206)

Eski Türk yazısıyla yazılmış yazıt ve el yazmalarında bir de *tün küntüz* ikilemesi tespit edilmiştir. *Kün* sözcüğü yukarıda da ifade edildiği üzere daha geniş anlamlar içerirken *küntüz* sözcüğü ise tek bir kavramı karşılamaktadır. *Kün* sözcüğünden türediği anlaşılan sözcük, yalnızca güneşin doğması ve batması arasındaki ‘gün ışığının’ hâkim olduğu zaman dilimini işaret etmektedir. Sözcüğün yapısında bulunan {+tüz} eki addan ad türeten bir ek gibi görünmektedir.⁷ *Tün küntüz* ikilemesi, yazıt ve el yazmaları içerisinde yalnızca büyük kağanlık yazıtlarında tanıklanmıştır:

⁷ Şirin 2019: 245’de *küntüz* sözcüğünün *kün + tüz* öğelerinden oluştuğu saptanmış, benzer yapılar olarak ise *yultuz, kunduz, baltız* örnekleri sıralanmıştır. Ayrıca, sözcükteki {+tüz} öğesinin bir sözcük mü yoksa ek mi olduğunun anlaşılmadığı belirtilmiştir.

[...] *atı küsi yok bolmazun] téyin türük bodun üçün tün udımadım küntüz olomad<ım> [...]* “adı, sanı yok olmasın diye Türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturmadım.” (Aydın 2017: 59-60, 88) [KT D27, BK D22]

[...] *ol sawıg éşidip tün udısıkım kelmedi küntüz olorsıkım kelmedi [...]* “O sözleri işitince gece uyuyasım gelmedi, gündüz oturasım gelmedi.” (Aydın 2017: 107) [T1 G5]

[...] *<...>dı tün udımatı küntüz olormatı kızıl kanım töküti kara terim yügürti işig küçüg bértim [...]* “gece uyumadan gündüz oturmadan kızıl kanımı akıtarak kara terimi dökerek işi gücü verdim (hizmet ettim).” (Aydın 2017: 117) [T2 D1-2]

Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarının ortak satırlarından olan KT D27 ve BK D22’de, Bilge Kağan devleti için dur durak bilmeden, gecesini gündüzüne katarak nasıl çabaladığını anlatmaktadır. Bilge Kağan, geceleri düşünmekten gözlerini kırpmadığını, gündüzleri ise gece düşündüklerini tatbik etmek için dinlenmeden çalıştığını etkileyici ve estetik bir ikileme formuyla vurgulamıştır. T1 D5’te kullanılan *tün kün* ikilemesinde de görüldüğü üzere, Tonyukuk da devleti için yaptığı hizmetleri anlatırken ‘durmaksızın, sürekli olarak’ çalıştığını bu iki ikileme formu içerisinde dile getirmiştir. Bu itibarla, *tün küntüz* ifadesi de ‘süreklilik’ bildirmektedir. Söz konusu ikileme, eski Uygur metinlerinde tanıklanmazken Karahanlı Türkçesi metinlerinde hem ‘süreklilik’ bildiren hem de doğrudan geceyi ve gündüzü işaret eden kullanımlarıyla tanıklanmıştır:

[...] *ajun tüni kündüzi yelgin keçer [...]* (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 470/1)

[...] *yarattı ol uğan tünüñ kündüzün [...]* (Arat 2006: 41/13)

[...] *tünün kündüzün bul açığıñ kapuğ [...]* (Arat 1979: 377/3754)

[...] *tün kündüz barmağı kalmäki içindä [...]* (Kök 2004: 17)

[...] *uğu barıgh kıldı sizlerke tünni kündüzni [...]* (Ata 2004: 50/12)

Yazıt ve el yazmalarında, gece ve gündüz karşıt sözcükleriyle kurulmuş ikilemelerden bir diğeri de *tünle küntüz* ikilemesidir. Bu ikileme U 181 (T II T) numaralı kâğıda yazılı metin parçasının B yüzünün 5. - 6. satırlarında geçmektedir:

[...] *teyrim : küsi : küçi ulug kut tü[n]le küntüz yorisar [...]* “Tanrım güç kuvvet, büyük (bir) talih versin. Gece gündüz yürüse” (Yıldırım 2017: 263)

Her ne kadar, ikilemeden sonraki bölümün okunamaması nedeniyle satırın anlamı muğlak olsa da yapının yine ‘süreklilik’ ifade ettiği sezilmektedir. U 181 numaralı metin parçasının çoğu okunacak durumda değildir. Ancak anlaşıldığı kadarıyla, satırlar bir duanın parçasıdır. Metinde, verilen bir söz bir emir doğrultusunda, yerine getirilmesi gereken zor bir işe/yolculuğa istinaden dua edilmektedir. Duada inanılan ‘güçten’ güç kuvvet ve talih istenmektedir. Bu niyazlar ikileme formu içerisinde dile getirilmiştir. Sonrasında ise, işi / yolculuğu yapacak olanın, güç kuvvet ve talih bularak ‘durmadan, sürekli, varıncaya kadar’ yürümesini ve o işi/yolculuğu tamamlaması niyaz edilmiştir. Bu durum da yine ikileme formuyla aktarılmıştır. Yazıt ve el yazmalarında, *tünle* sözcüğünün tanıklandığı tek yer burasıdır. *Tünle* sözcüğü yapısal açıdan *tün + birle* biçiminde açıklanabilir. Anlam açısından sözcüğün karşılığı da ‘geceleyin’ olarak ifade edilebilir. İkileme yapısında, ilk unsur anlam açısından kendinden sonraki unsurlara bağlanmaktadır. *Tünle* sözcüğünün yapısında yer alan *birle* ifadesi, sözcüğü yalnızca anlamsal olarak değil yapısal açıdan da *küntüz* sözcüğüyle ilintilemektedir. *Birle* ifadesinin, sözcüğün bu yapı içerisinde işaret ettiği ‘gece’ anlatımına herhangi bir etkisi yoktur. Günümüz Türk lehçe ve ağızlarında, söz konusu ‘geceleyin’ sözcüğü varlığını sürdürmektedir. *Tünle* sözcüğü eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde sıkça kullanılmıştır. İkilemenin, eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerindeki kullanımlarına birer örnek aşağıda verilmiştir:

[...] *tünle küntüz aqzınta üzüksüz namo but tép* [...] (Elmalı 2016: 201)

[...] *tünle küntüz unıtmasar* [...] (Tekin 1993: 12)

[...] *ayur tünle kündüz maña tur baқа* [...] (Arat 1979: 93 / 760)

[...] *tünlä taқи bilür ne қазғalsa silär kündüz* [...] (Kök 2004: 95)

Yazıt ve el yazmalarında geçen gece ve gündüz karşıt kavramlarını barındıran son ikileme ise *yarın kéçe* ikilemesidir. *Yarın* sözcüğü yazıt ve el yazmalarında iki farklı anlamı karşılamak için kullanılmıştır. Bu anlamlardan ilki ‘sabah’ kavramını işaret etmekteyken diğer anlamda ise ‘kürek kemiği’ni ifade etmektedir. *Yarın* sözcüğü her iki anlamıyla da yalnızca *Irk Bitig*’de tanıklanmıştır. Bu durum, sözcüğün Uygurların bir diyalekt özelliğini yansıttığını düşündürmektedir. Sözcük, eski Uygur Türkçesi metinlerinde ‘sabah ve ertesi gün’; Karahanlı Türkçesi

metinlerinde ise ‘ertesı gün, omuz, sırt ve kürek kemiği’ anlamlarıyla kullanılmıştır. Irk Bitig 40’da:

[...] *talım : orı : yarıñça : yasıçın : yalım : kayag : yara : urupan : yalhusun : yarıyor* [...] “Yırtıcı kuzukapan, kürek kemiği kadar geniş ok temreniyle (=gagasıyla) yalçın kayaya yararcasına vurup yalnız başına yaşıyor.” (Yıldırım 2017: 42)

ifadeleri yer almaktadır. Yazıt ve el yazmalarında *kéçe* sözcüğü ise Şine Usı yazıtının doğu birinci satırında tek başına; Irk Bitig 1, 2 ve 22’de ise *yarın* sözcüğüyle birlikte tanıklanmıştır. Bu tanıklamaların geçtiği yerler, *yarın* sözcüğünde olduğu gibi dikkat çekicidir. Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde de aynı biçimde kullanılan sözcük, ‘gece’ karşılığıyla günümüzde de kullanılmaktadır. ŞU D1’ de:

[...] *kéçe yaruk batar erkli süñüşdüm* [...] ‘Gece, hava kararana kadar savaştım.’ (Aydın 2018: 54)

ifadeleri bulunmaktadır. Burada *kéçe* sözcüğü, güneşin ufukta alçalmaya başlayarak alacakaranlığı oluşturduğu zaman dilimini işaret etmektedir. Satırın devamındaki ‘*tün térilmiş*’ ifadesinde geçen *tün* sözcüğü de artık güneş ışığının hiçbir şekilde yeryüzünü aydınlatmadığı anları işaret etmektedir. Satırın sonlarında geçen ‘*kün tuguru*’ ifadesi ise güneş ışığının yeryüzünü ışıkla doldurduğu zaman dilimini anlatmaktadır. Satırdan anlaşıldığı üzere, çarpışma güneş batıncaya kadar yani *kéçe*’ye dek devam etmiş; karanlığın çökmesiyle yani *tün*’de düşman kuvvetleri yeniden toparlanmış; gün ışığıyla birlikte yani *kün tuguru*’da tekrar vuruşma olmuştur. Bu kullanımda, *kéçe* ve *tün* sözcükleri arasında bir anlam farkı olduğu anlaşılmaktadır. *Kéçe* olarak tanımlanan zaman diliminde henüz güneş ışığı yeryüzünü belli belirsiz aydınlatmakta *tün* ve *tünle* sözcükleriyle ifade edilen zamanda ise zifiri karanlık yaşanmaktadır.

Yarın kéçe ifadesi ise *Irk Bitig*’de:

ten- : -si : men : yarıñ : kéçe : altun : örgin : üze : olurupan : meñileyür : men [...] “Ben Tensi'yim! Sabah akşam altın taht üzerinde oturup mutlu bir şekilde yaşarım.” (Yıldırım 2017: 33)

ala : atlıg : yol : teñri : men : yarıñ : kéçe : eşür : men [...] “(Ben, bir) alaca atlı yol tanrısıyım! Sabah akşam (atımla) rahvan giderim.” (Yıldırım 2017: 33)

[...] *uzuntonlug : közjüsin : kölke : içgınnmış : yarın : yaırayur : kéçe : keırenür* [...] “Bir kadın, ay-
nasını göle düşürmüş. Sabah akşam söyleniyor, sızlanıyor.” (Yıldırım 2017: 36)

biçiminde kullanılmıştır. Bu örneklerde görölen yapı, yukarıda yer verilen ikilemelerin karşıladığı ‘sürekli-lik’ ifadesini taşımaktadır. *Kün tün, tün kün, tün küntüz, tünle küntüz, tünli künli* ikilemelerinden farklı olarak *yarın kéçe* ifadesi, yapılan işin günün farklı bir zaman aralığı içerisindeki sürekliliğini anlatmaktadır. *Yarın kéçe* ikilemesi, ses benzerliğiyle değil anlam ilgisiyle kurulmuştur. İkileme, Uygur Türkçesi metinlerinde de kullanılmıştır:

[...] *yarın kiçä küyü kö[ädü]* [...] (Le Coq 1911: 4)

Belki de *tün* sözcüğünün zaman içerisinde ‘önceki gün’ ifadesini karşılama-
sındaki mantık, geceyi bitiren güneşin doğmasıyla o gecenin artık önceki güne
ait olduğu düşüncesidir. Bu akıl yürütmede olduğu gibi, *yarın* sözcüğünün zaman
içerisinde ‘ertesi gün’ ifadesini karşılamasındaki mantık da şu şekilde açıklana-
bilir: Güneşin batmaya başladığı *kéçe* vaktinden sonra *tün / tünle* olarak ifade edi-
len zifiri karanlık yaşanmaktadır. Bu zifiri karanlıktan sonra, güneşin doğmasıyla
başlayan ‘sabah vakti’ de *yarın* sözcüğüyle karşılanmıştır. Bu bilgiler ışığında, ya-
zıt ve el yazmalarında geçen ifadelerden yola çıkılarak şu tespit yapılabilir: Gü-
neşin doğmasıyla *kün* yani bir gün başlamaktadır. Güneş tepeye yaklaştığında *kün*
orto, güneş batmaya başladığında *kéçe*, güneş tamamen batıp karanlık yeryüzünü
kapladığında *tün / tünle*, gece yarılardığında *tün orto* yaşanmakta, güneşin doğ-
masıyla da yine *yarın* başlamaktadır.

Benzer anlamları karşılayan bu ikilemelerin, ‘sürekli-lik’ kullanımlarında
her ne kadar bir karşıtlık sezilmiyor olsa da ikilemeyi oluşturan sözcüklerin doğ-
rudan zıtlık ilgisi taşınması nedeniyle, bu yapılar da zıt anlamlı ikilemeler kapsa-
mında değerlendirilmelidir. Zira bu ikilemelerin karşıladığı ‘sürekli-lik’ anlamı,
Türk dilinin anlatımı güçlendiren, sözü güzelleştiren ve ifade zenginliği sağlayan
yöntemlere başvurularak vurgulanmıştır. Yani bu yapılar, zıtlık ilgisi bulunan
sözcükler kullanılarak kurulmuştur. Bu karşıt sözcükler yardımıyla ifade edilmek
istenen duruma çarpıcılık eklenmiştir.

1.8. ot suw

Yazıt ve el yazmalarında *ot* sözcüğü ‘ateş’ ve ‘bitki’ anlamlarını karşılamak için kullanılmıştır. Sözcük, Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarında ‘ateş’ anlamıyla *ot suw* ve *otça borça* ikilemelerinin bir unsuru olarak tanıklanmıştır. Dağlık Altay yazıtlarından Kuray II yazıtında ‘ateş’; Kalbak-Taş XXIV yazıtında ise ‘bitki’ anlamıyla:

ot ç(a)kl kün(ü)m kop <...> // ut(d)(a)ç(i)kün(ü)m kop “Ateş çak (yak)? Zafere ulaştığım günler çoktur? / Zafer dolu günlerim artıyor?” (Tıbıkova vd. 2012: 119-120).

s(ü)ç(i)g ot : (a)z <...> “Tatlı ot(lar) : az? <...>” (Tıbıkova vd. 2012: 92)

biçiminde tanıklanmıştır. Sözcük, eski Türk yazısıyla yazılmış el yazmalarında hem ‘ateş’ hem ‘bitki’ hem de ‘*ot sajun*’ biçiminde kişi adı parçası olarak da kullanılmıştır:

[...] *tütünçs[üz : ot : yok : tüni : kü]ni : öklünç : yok* [...] “Dumansız ateş yok, gece gündüz pişmanlık yok.” (Yıldırım 2017: 282) [Or. 8212/78; (B) A 3]

[...] *otka : könmiş : kıl[ı]ç : özike : yarlıg : boltı* [...] “Ateşte düzeltilmiş kılıç Özi’ye verildi.” (Yıldırım 2017: 271) [Or. 8212/76; (A) A 6]

[...] *yaş : ot : körüpen* [...] “Çayır çimen görerek” (Yıldırım 2017: 37) [IB, 17]

[...] *kéyik : oğlı : men : otsuz : suvsuz : kaltı : uyn : neçük : yorıym tér* [...] “(Ben bir) yabanî hayvan yavrusuyum! Otsuz (ve) susuz nasıl yapabilirim? Nasıl hayatta kalırım?” (Yıldırım 2017: 44) [IB, 45]

[...] *yaş : ot : ündi* [...] “Taze otlar çıktı.” (Yıldırım 2017: 46) [IB, 53]

Ot sözcüğü, eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde ‘ateş’ ve ‘bitki’ karşılıklarının yanında ‘ilaç’ ve ‘zehir’ anlamlarıyla da kullanılmıştır. *Suw* sözcüğü ise yazıt ve el yazmalarında ‘su, nehir, ırmak, göl’ anlamlarının yanında *yér* sözcüğüyle birlikte oluşturduğu ikilemede çok daha geniş bir anlam kazanarak ‘vatan, toprak’ karşılığında kullanılmıştır.⁸ Çünkü ‘vatan’ kavramında, sahip olu-

⁸ *Yér suw* ifadesinin açıklanmasındaki farklı görüşler ve ayrıntılı bilgi için bk. Barutçu Özönder 1998; Seyidov 1996; Roux 2011: 56, 57, 90, 99, 102.

nan arazideki tüm kara ve su parçaları elinde bulunduran gücün tasarrufu altındadır. Bu yönüyle *suw* sözcüğünün üstlendiği anlam dikkat çekici bir boyuttur. Hayatın kaynağı olarak Orta Asya bozkırlarında ulaşmanın oldukça güç olması nedeniyle de *suw*, önem atfedilen elementlerden biri olmuştur. Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde *suw* sözcüğünün bu derin anlatımı daha da genişleyerek tüm yeryüzünü ifade etmek için kullanılır olmuştur. Ayrıca *suw* sözcüğü, eski Uygur metinlerinde astronomi literatürü içerisinde Mars gezegenini ve Su yıldızını karşılamak için de kullanılmıştır. Günümüz uzay araştırmaları sonucu ‘su’ bulunmayan bir gezegen olarak bilinen ve dünyanın milyonlarca yıl önceki halini andıran Mars gezegeninin neden *suw* sözcüğüyle ifade edildiği merak uyandıran bir meseledir.

Ot suw ikilemesi KT D27 ve BK D22’de tanıklanmıştır:

[...] *ança kazanıp birki bodunug ot suw kılmadım* [...] “Öylece elde edip birleşik halkları ateş (ve) su gibi (birbirine) düşman etmedim.” (Aydın 2017: 60, 88)

II. Türk Kağanlığı, çeşitli Türk boylarından meydana gelmiş bir yapıdaydı. Bu boyların kendi beyleri vardı ve bu beyler kağana bağlıydı. Kağan, devletin bütünü ilgilendiren genel meselelerle ilgilenirken aynı zamanda boylar arasındaki münasebetleri de düzenlemekteydi. Boylar arasında çok kolay bir şekilde çatışmaların yaşanabildiği böylesi bir yapıyı idare etmek Türk kağanları için önemli bir yeterlilikti. KT D27 ve BK D22’de görülen ilgili satırlar işte bu yeterliliğin bir yansıması niteliğindedir. Bilge Kağan, kardeşi Köl Tegin ve iki şad ile birlikte dört bir yana dağılmış olan Türk boylarını öle yite bir araya getirdiğini, ikilemelerin ifade imkânları içerisinde hayretlere sunmaktadır. Bir araya getirilmiş olan boylar arasında sükûnetin sağlandığı, birbirine karşıtlık oluşturan *ot* ve *suw* sözcükleriyle anlatılmıştır. Suda ateş yanmaz ve su ateşin yanmasını sonlandıran bir yapıdadır. Bu anlam ilgisinin böylesi bir mecaz içerisinde dile getirilmiş olması, daha o dönemden Türk dilinin ne derece anlatım imkânlarına sahip olduğunu göstermektedir. *Ot suw* ikilemesi bu yönüyle hem unsurlarının bir araya geliş mantığı hem de kazandığı mecazî anlam açısından zıt anlamlı ikilemeler tasnifi içerisinde yer almalıdır. İkilemenin unsurları arasında ses benzerliği göze çarpmıyor olsa da söyleniş itibarıyla birbirine yakın seslerin varlığı, ikilemeyi

ahenkli bir niteliğe taşımaktadır. İkileme eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde de kullanılmıştır:

[...] *ot suv kutı ıglayur* [...] (Arat 1991: 28)

[...] *ot suv [kayu]sı yil teg* [...] (Tekin 1980: 182)

[...] *tüşürse toyuğ körse ot suw talu* [...] (Arat 1979: 249/2349)

1.9. *teñri yér / yér teñri*

Teñri ve *yér* sözcükleri, eski Türk yazısıyla yazılmış yazıt ve el yazmalarında sıkça kullanımı bulunan sözcüklerdendir. Özellikle *teñri* sözcüğünün anlamlandırılması ve üstlendiği fonksiyonların açıklanması oldukça karmaşık bir mesele olup ayrı bir çalışmanın konusudur. *Teñri* sözcüğü ‘gök, gökyüzü’ anlamının yanında gerek kişi ve unvan adı parçası olarak gerekse de önem atfedilen kavramları açıklamakta kullanılmıştır. *Yér* sözcüğü ise ‘yer, yeryüzü’ anlamının yanında *suw* sözcüğüyle ‘vatan, toprak’ karşılığında da kullanılmıştır. Hem yer hem de gök kavramlarına, tarihin ilk zamanlarından itibaren çeşitli toplumlarca önem atfedilmiştir. Bu önem, kutsallık yüklenmesi veya derin bir saygı duyumu biçiminde kendisini göstermiştir. Çünkü yer ve gök, insanoğluna hem büyük imkânlar sunmuş hem de büyük felakatlere yol açmıştır. Türkler tarafından da kayıtsız kalınmayan bu durum, tarihi bilinen ilk yazılı metinlerden başlayarak günümüze değin kendini hissettirmektedir. Her iki sözcük de yalnızca birer coğrafi terim olarak kullanılmamıştır. Ancak yer ve gök kavramlarının, eski Türkçenin söz varlığından bağımsız olarak yalnızca mitolojik izahlarla açıklanmaya çalışılması bilimselliğe zarar vermektedir. Özellikle Orta Asya toplumlarının ortak mitolojik unsurlarının Türkler için de genellenmesi bazı sorunlara neden olmaktadır. Bu iki sözcüğün açıklanması varsayımlara bırakılamayacak derecede hassastır. Bu aşamada, *teñri* ve *yér* sözcüklerinin ilişkili olarak kullanıldığı bağlamlar, karşılaştıkları anlamların ayırt edilebilmesi adına teker teker aşağıda verilecektir:

[...] *to[kuz oqu]z meniñ bodunum erti teñri yér bulgakın üçün yağı boltı* [...] “Dokuz Oğuz halkı kendi halkım idi. Gök (ve) yer karıştığı için düşman oldular.” (Aydın 2017: 65) [KT K4]

Burada, göğün ve yerin karışması ifadesiyle vurgulanmak istenen açık değildir. Yazıttaki satırlardan, o dönemde yaşanan karışıklıklar neticesinde ortamın toz duman olduğu anlaşılmaktadır. Bu ifadeyle, böylesi bir ortamda kimin ne yaptığının anlaşılamadığı vurgulanmış olmalıdır. Gök ve yer, yerli yerinde sağlam duran iki kavramı işaret etmektedir. Anlatılan dönemin, ne denli sıkıntılı olduğunun ifade edilebilmesi adına, bu iki kavramın dahi birbirine karıştığı vurgulanmıştır. Türk boyları arasında zaman zaman yaşanan çatışmalar bu satırlarda da ifade edilmiştir. Bilge Kağan kendi boyu olan Tokuz Oğuzların düşman olmasının nedenini, ancak böylesi imkân dâhilinde olamayacak bir duruma bağlamıştır. Burada birbirinin karşıtı durumunda olan yer ve gök sözcükleri, mecazî bir anlatıma bürünmüştür.

teyrdeki künke yérdeki élimke bökmedim “Gökteki güneşe (ve) yer(yüzün)deki yurduma doymadım.” (Aydın 2019: 60) [Barık III (E 7) 3]

Çeşitli toplumlarca gökyüzüne ve gökyüzündeki cisimlere değer atfedilmesi sıkça karşılaşılan bir durumdur. Burada, ‘gökteki güneşe doymamak’ ifadesi, iki biçimde açıklanabilir. Bu söz ya güneşe duyulan derin bir saygının ürünüdür ya da dünyada görülecek günleri yani yaşamı işaret etmektedir. Bu yapıya hangi fonksiyonun yüklendiği ancak kapsamlı bir araştırmayla anlaşılabilir. Ölümü üzerine yazıtı dikilen kişinin bu dünyaya doymadan sevdiklerinden ayrılması olayı, arasında zıtlık ilgisi bulunan *teyri yér* formu içerisinde dile getirilmiştir.

[...] *kulum küñüm bodunug teyri yér ayu bérti anta sançdım* [...] “Kullarım, hizmetçilerim ve halkım (için) gök (ve) yer buyruk verdi, orada mızrakladım.” (Aydın 2018: 54-55) [ŞU D1-2]

Birbirine karşıtlık ilgisiyle bağlı bulunan *teyri* ve *yér* sözcükleri burada çok daha derin bir anlamı karşılamaktadır. Buradaki yapıda, yukarıda ifade edilen ‘önem atfedilmesi’ olayı görmezden gelinemeyecek bir tarzda belirgindir. Satırlarda anlatılan zorlu mücadelenin kazanılması, yerin ve göğün buyruk vermeyle açıklanmıştır. Burada görüldüğü üzere, Türk kağanlarının, kazanılan başarıyı tek başına üzerlerine almayıp hem kolektif bir yapıya mâl etmeleri hem de daha büyük bir gücün yardımını vurgulamış olmaları dikkat çekicidir. Kazanılan

zaferlerin böylesi nedenlerle anlatılması, yazıtlarda başka noktalarda da bulunmaktadır. Bu durumun aynı ikileme formuyla görüldüğü bir diğer örnek ise ŞU G9'da geçmektedir:

[...] *küñüm kulum bodunug teñri yér anta ayu [bé]rti anta sançdım* [...] “Hizmetçilerim (ve) kullarım halkı(m) (için) gök (ve) yer öyle buyurduğu için (onları) orada mızrakladım.” (Aydın 2018: 61)

Teñri yér ikilemesi Irk Bitig 20'de de geçmektedir:

[...] *ürünj : köpükümin : saçar : men : üze : teñrike : tegir : asra : yérke : kirür* [...] “Beyaz köpüklerimi saçarım. (Köpüklerim) yukarıda gökyüzüne ulaşır, aşağıda yerin içine girer.” (Yıldırım 2017: 37)

Bir erkek devenin ağzından anlatılan bu satırlarda, saçılan beyaz köpükler abartılı bir ifadeyle aktarılmıştır. Etkileyiciliği ve söz güzelliğini abartılı bir söyleyişle harmanlayan bu satırlarda ahenk unsuru, karşıtlık ilgisiyle bağlı bulunan *teñri yér* sözcükleriyle sağlanmıştır.

İkilemelerin unsurlarının yer değiştirebildiğini gösteren örneklerden biri olan *yér teñri* yapısı, yazıt ve el yazmalarında üç yerde tanıklanmıştır:

[...] *bilge ataçım yoguñ koruğuñun kazgantım <...> yér teñri öd<...>ç kirür er[ti] <...>* “Bilge babacığım yoğ törenini (ve) anıt mezarını yaptırdım(?) <...> yer (ve) gök <...> girer idi. <...>” (Aydın 2017: 126) [O K4]

<...> [*yér*] *teñri kılınokta uygur kağan olormuş* [...] “<...> yer (ve) gök yaratıldığında Uygur Kağanı tahta oturmuş.” (Aydın 2018: 35) [Tes K1]

[...] *yér teñ[ri] p ylsçbe(s?)* [...] “<...> yer (ve) gök <...>” (Aydın 2019: 201) [Yır-Sayı II (E 94) 1]

Bu örneklerdeki kullanımların anlamsal derinliği, satırların okunamaması nedeniyle tam olarak anlaşılammamaktadır. Buna karşın, Tes K1'deki kullanımda açık bir biçimde yalnızca gök ve yer kavramlarına işaret edildiği anlaşılmaktadır. *Teñri* ve *yér* sözcüğünün unsur olarak kullanıldığı sözü edilen bu ikileme yapısında ses benzerliği zayıftır. Her iki ikilemenin karşıtlık ilgisiyle sağlanan anlamsal bağı ise kuvvetlidir. Birbirlerine açık bir biçimde zıtlık ilgisiyle bağlı bulunan bu iki yapı, zıt anlamlı ikilemeler tasnifi içerisinde yer almalıdır. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde de bu yapılar kullanılmıştır:

[...] *t(ä)ñridäki yertäki* [...] (Wilkens 2007: 80)

[...] *yérke teñrike sevinç tutgıl* [...] (Arat 1991: 282)

[...] *yér teñri törümište* [...] (Hamilton 1998: 13)

1.10. ulug kiçig

Ulug sözcüğü yazıt ve el yazmalarında, ‘ulu, büyük, yüce’ karşılığının yanı sıra kişi ve unvan adı parçası olarak kullanılmıştır. Eski Türkçede sıfat göreviyle çok sık olarak kullanılmış olan sözcük, eski Uygur Türkçesi metinlerinde ayrıca ‘seçkin, asil’ anlamıyla da tanıklanmıştır. *Kiçig* sözcüğü, ‘büyük olanın’ karşıt anlamlı sıfatı olarak yine yaygın bir biçimde kullanılmıştır. Sözcük, İrk Bitig 67’de yer alan *kiçig déntar* ifadesinde ise bir alçakgönüllülük anlatımı olarak ‘ulu, yüce’ anlamının karşıtı olarak tanıklanmıştır. Sözcük, eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde ‘genç’ anlamıyla da kullanılmıştır. Zıtlık ilgisi taşıyan bu iki sözcük, *ulug kiçig* ikilemesinin birer unsuru olmuştur. Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde sıkça kullanılan bu ikileme, yazıt ve el yazmaları içerisinde yalnızca Yenisey bölgesi yazıtlarından Yeerbek I yazıtının 5. satırında:

[...] *esizim e ulugum <a> kiçigim e bökmedim e yıta esizlerim e* “Büyüğüme küçüğüme doymadım, eyvah! Ne yazık!” (Aydın 2019: 233)

biçiminde tanıklanmıştır. *Ulug* ve *kiçig* sözcükleri arasında bulunan ses benzerliği, sözcüklere getirilen teklik birinci şahıs iyelik ekiyle kuvvetlenmiştir. Karşıtlık ilgisiyle bağlı bulunan iki sözcüğün unsur olarak kullanıldığı bu yapı, ikilemenin karşıladığı genel anlam açısından da açık bir şekilde zıt anlamlı ikilemeler tasnifinde yer almaktadır. İkilemenin eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerindeki kullanımlarına birer örnek aşağıda verilmiştir:

[...] *evinteki ulugı kiçigi barça bir ajunta* [...] (Kaya 1994: 67)

[...] *ulug kiçig ka kadaş ogul kız* [...] (Bang vd. 1934: 346)

[...] *uluğka kiçigke sıhğ kıl söziñ* [...] (Arat 2006: 69/356)

[...] *uluğka kiçigke sewüg bol küle* [...] (Arat 1979: 150/1327)

1.11. ürün kara

Ürün sözcüğü, Bilge Kağan yazıtının kuzey 11.; Tonyukuk 2 yazıtının güney 4.; Kırgızistan yazıtlarından olan Talas-5'in 2. ve Irk Bitig'in 4, 5, 20 ve 41. satırlarında 'ak, beyaz' renk adı olarak sıfat göreviyle kullanılmıştır.

[...] *sarıg altu* [nın] *ürün kümüşün* [...] “sarı altını, beyaz gümüşü” (Aydın 2017: 78)

[...] *sarıg altun ürün kümüş* [...] “sarı altın, beyaz gümüş” (Aydın 2017: 116)

[...] *umaç oğlu : it bert : ürü(ü)ñ küm(ü)ş... s(a)ğdıç...* “Oğlu Umaç. Hediyeler, beyaz gümüşler... maiyet...” (Alimov 2014: 100)

[...] *ürün : esri : toğan : kuş : men* [...] “(Ben, bir) ak benekli doğanım!” (Yıldırım 2017: 34)

[...] *ürün : ingeni : botolamış* [...] “Beyaz devesi yavrulamış.” (Yıldırım 2017: 34)

[...] *ürün : köpükümin : saçar : men* [...] “Beyaz köpüklerimi saçarım.” (Yıldırım 2017: 37)

ürün : esri : ingek buzagulaçı : bolmış : ölgey : men : témiş : ürün : esri : erkek : buzağu : kelürmiş [...] “Ak benekli bir inek buzağulamak üzereymiş. (İnek) öleceğim diye düşünmüş. Ak benekli bir erkek buzağı dünyaya getirmiş.” (Yıldırım 2017: 42)

Sözcük, Dağlık Altay Cumhuriyeti yazıtlarından Kalbak-Taş XXIII'de kişi adı olarak kullanılmıştır:

ür(ü)ñ-e b(i)t(i)d(i)m-e (a)nç(a)ma (a)dr(i)ld(i)m(i)z-a / (a)n(a)ç(i)m-a (a)dr(i)ld(i)m(i)z-a Ben Ürün('üm). (Bunu) ben hâkkettim. Öylece ayrıldık! / Annemizden ayrıldık!” (Tıbıkova vd. 2012: 90-91)

Sözcük, Yenisey bölgesi yazıtlarından E 11 numaralı Begre yazıtının 3. ve E 45 numaralı Köjeelig-Hovu yazıtının 7. satırında 'soylu' anlamında kullanılmıştır. Bu kullanımda sözcük, 'soylu' ifadesinin karşıtı olan 'avam' kavramıyla birlikte *ürün kara* ikilemesinin bir unsurunu oluşturmuştur.

[...] *ürünümüg e karamıg a azdım a* “Soylu (ve) avam (halkımdan) ayrıldım (öldüm).” (Aydın 2019: 70)

[...] *ürünüm karam esiz yüz elig erim e esizim e* “Soylu (halkım), avam (halkım), ne yazık! Yüz elli askerim, ne yazık!” (Aydın 2019: 151-152)

Sözcük ayrıca, Şine Usu yazıtının doğu 10. satırında geçen *ürüñ beg* biçiminde bir ifadede de tanıklanmıştır.⁹

Kara sözcüğü, yazıt ve el yazmalarında sıkça geçen sözcüklerdendir. Sözcük, renk adı olan ‘siyah’ anlamında, kişi ve yer adı parçası biçiminde ve ‘soylu’ kavramının karşıt anlamlısı olarak ‘avam, sıradan’ karşılığında kullanılmıştır.

Tarihin ilk çağlarından itibaren renk adları, isimleri renk yönünden nitelenmenin yanında simgesel olarak da kullanılmıştır. Bu simgesel anlatımlar ‘ak’ ve ‘kara’ sözcüklerinde de kendisini hissettirmiştir. Beyaz rengi yüksek zümrenin seçkinliğini vurgulamış, kara sözcüğü ise bunun tam zıttı olarak sıradanlığı temsil etmiştir. Simgesel boyutta kullanılan *ürüñ kara* ikilemesinin, unsurları arasındaki bağ, ses uyumu yönünden değil zıtlık ilgisiyle kurulmuştur. Bu itibarla, söz konusu ikileme zıt anlamlı ikilemeler tasnifi içerisinde değerlendirilmelidir. İkileme, eski Uygur Türkçesi metinlerinde de tanıklanmıştır. Aşağıda örnekte satırların tam olarak okunamaması nedeniyle, ikilemenin hangi anlamda kullanıldığı anlaşılammaktadır. Bununla birlikte *ürüñ* sözcüğü eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde daha çok renk bildirmek için kullanılmıştır:

[...] *yaş[ay]u yürüñ kar[a] bilmädin [...]* (Zieme 1985: 94)

1.12. yalañ tonlug

Yalañ sözcüğü, Yenisey yazıtlarından E 9 numaralı Kara-Sug yazıtının 3. satırında:

<...> *in <...> r da beñsü(i?) yok ermiş yalañ yüzlügd<e>* “<...> ebedi taşı yok imiş, yalın yüzlüde(?)”
(Aydın 2019: 63)

biçiminde geçmektedir. Satırın tam olarak okunamaması nedeniyle ifade edilen anlamı kestirmek mümkün değildir.¹⁰ Sözcük büyük kağanlık yazıtlarında ise iki farklı ikilemenin unsuru olarak kullanılmıştır. Bu ikilemelerden ilki yakın anlamlı bir yapı olan *yadağ yalañ* ifadesidir:

⁹ *ürüñ beg* ifadesi için bk. Aydın 2018: 191-192.

¹⁰ İlgili satır için ayrıca bk. Aydın 2019: 64.

[...] *yér sayu*] barmış bodun ölü yitü yadağın yalağın yana kelti [...] “her yana dağılmış halk ölmek üzere (idi).Yaya (ve) yalın (bir hâlde) dönüp geldiler.” (Aydın 2017: 60) [KT D27-D28]

[...] *yér sayu barmış bodun* [*yadağın yalağın*] ölü yitü <...> kelti “her yana dağılmış halk yaya (ve) yalın bir hâlde, öle yite <...> geldiler” (Aydın 2017: 88) [BK D22-D23]

Satırlarda, Bilge Kağan tahta geçtiğinde, dört bir yana dağılmış olan perişan halkın, büyük yokluk ve sıkıntılar içerisinde eski yurtlarına geri dönmeye başladıkları anlatılmaktadır. Bu yapı Kutadgu Bilig’de de geçmektedir:

[...] *isig tumluğ aç toğ yadağ hem yalıñ* [...] (Arat 1979: 306/2961)

Yalağ sözcüğünün unsuru olduğu diğer ikileme ise *yalağ tonluğ* yapısıdır:

[...] *yalağ bodunuğ tonluğ* <kıltım> [...] “Sırtı açıkta olan halkı giydirdim.” (Aydın 2017: 60, 88) [KT D29-BK D23]

Ton ‘elbise, giysi’ sözcüğü yazıt ve el yazmaları içerisinde, KT D29 ve BK D23’de {+Iğ} addan ad türeten eki almış *tonluğ* biçimiyle, KT D26 ve BK D21’de ise yine addan ad türeten {+sIz} ekini almış *tonsuz* biçimiyle geçmektedir:

[...] *çre aşsız taşra tonsuz yawız yawlak bodunta üze olortum* [...] “Karnı aç, sırtı açıkta olan, kötü durumda (ve) perişan bir halka kağan oldum.” (Aydın 2017: 59, 87-88) [KT D26-BK D21]

Bilindiği üzere {+Iğ} eki eklendiği sözcüğün varlığına, {+sIz} eki ise yokluğuna işaret etmektedir. Bu anlamıyla *tonsuz* sözcüğü, *yalağ* sözcüğüyle aynı anlama gelmektedir. Bu durum da *yalağ* ve *tonluğ* sözcükleri arasında bir karşıtlık ilgisi oluşturmaktadır. Yukarıda verilen *tonsuz* sözcüğünün geçtiği örneklerde, Bilge Kağan tahta çıktığı sıralarda Türk halkının ne denli sıkıntılar içerisinde olduğunu vurgulamaktadır. Burada kullanılan ‘karnı aç, sırtı açık’ ifadesi yüzyıllar süren bir kullanımla günümüze değin ulaşmıştır. Bilge Kağan, bu sıkıntılı günleri çalışarak aşmayı başarmış ve halkın refah seviyesini yükseltmiştir. Kendi icraatlerini de kalıplaşmış ve biraz da mecazî anlatımlarla destekleyerek anlatmıştır. *Az* halkın *üküş*; *çığaň* halkın *bay*; *yalağ* halkın *tonluğ* kılınması benzer ifade biçimlerini göstermektedir. Bu ifadeler yalnızca gerçek anlamlarıyla; az olan nüfusun çoğaltılması, fakirin zengin hâlde getirilmesi veya gerçekten üzerinde giyecek elbisesi olmayana elbise bulunması durumunu anlatmamaktadır. Burada aynı za-

manda mecazî bir anlatım söz konusudur. Asıl ifade edilmek istenen, halkın durumunun iyileştirilmiş; devletin güçlendirilmiş olmasıdır. Başa geçmeden önce halkın ne durumda olduğu ile hükmeder olduktan sonraki tablonun karşılaştırılması günümüz siyasetinde de sıkça görülen bir durumdur. Günümüzde de yaygın olarak kullanılmaya devam eden bu kalıplaşmış ifadeler, barındırdıkları karşıtlık ilgisiyle söze dikkat çekicilik katmaktadır. *Yalağ tonlug* ikilemesi, unsurlarından birinin ek almayıp diğerinin ise yapım eki aldığı; unsurları arasında ses uyumundan ziyade anlam ilgisi bulunan bir ikileme yapısıdır. Hem unsurları arasında kurulu bulunan karşıtlık ilgisi hem de ikilemenin genel anlamı itibariyle *yalağ tonlug* yapısı, zıt anlamlı ikilemeler kapsamında değerlendirilmelidir.

2. Eylemlerden Oluşan Zıt Anlamlı İkilemeler

2.1. at- tut-

At sözcüğü sesteş kök niteliğinde bir sözcüktür ve yazıt ve el yazmalarında genel olarak ad türündeki ‘binek hayvanı, at’ ve ‘ad, isim’ karşılıklarıyla kullanılmıştır. Eylem olan *at-* sözü ise Yenisey ile Dağlık Altay yazıtlarında tanıklanmıştır. Mendur-Sokkon 1 / 2 yazıtının ilk satırında, bu eyleme atıfta bulunan bir kul lanımla kişi adı parçası olarak geçmektedir:

er (a)t(i) (a)t(a)r (a)pa [...] “Erkeklik adı Atar Apa(‘dır).” (Tıbıkova vd. 2012: 131-132)

Eylem, Kalbak-Taş IV / VI yazıtının ilk satırı ile E 41 numaralı Hemçik-Çirgaki yazıtının 7. satırında:

y(a)g(i)z (e)r - a (i)dok (e)r(i)m at anı [...] “Yağız askerim, kutsal askerim, onu at! / onu vur!” (Tıbıkova vd. 2012: 73-74)

[...] *awda géyik at<d>ım kan<ı> ergey* “Avlarda vurduğum yaban hayvanları! Hani nerede (şimdi onlar)?” (Aydın 2019: 135-136)

biçiminde geçmektedir. *At-* eylemi, o dönem av ve savaşlarda ‘uzaktan atım / destek’ silahı olarak kullanılan; ok, hançer, bıçak, balta veya mızrağın hedefe doğru fırlatıldığını ifade etmektedir. Bu silahlar arasında, Türklerin o dönemlerde en sık ve mahir olarak kullandıkları ‘destek’ silahı olan ‘ok’un, buradaki *at-* eylemini işaret ettiği söylenebilir. Nitekim *Atar* adı da yay kullanmakta mahir

olan bir nişancıyı nitelemektedir. Savaşta okçulara verilen *at!* emri ile avda yabani hayvanların ok vasıtasıyla ‘vurulması’ da yine bu *at-* eylemiyle ifade edilmiştir. Türk dilinde, günümüz modern ‘ateş destek’ vasıtalarıyla yapılan atışlarda da yine *at-* eyleminin aynı fonksiyonu kullanılmaya devam etmektedir. Eylem bu anlamıyla, E 28 numaralı Altın-Köl I yazıtının 5. satırında, karşılık ilgiyle kurulmuş bir ikilemenin unsuru olmuştur:

atsar alp ertijiz e tutsar küç ertijiz e [...] “Atsanız, kahraman idiniz (ve) tutsanız güç(lü) idiniz.” (Aydın 2019: 104)

Tut- eylemi, yazıt ve el yazmaları içerisinde birden fazla anlamı karşılamaktadır. Bu anlamlar: *él tut-* ‘yurt tutmak, savunmak, toprak kazanmak, devlet yönetmek, ülkeye sahip çıkmak’; *törö tut-* ‘yasa yapmak, düzenlemek, uygulamak’; *at tut-* ‘benimsemek’; *kü tut-* ‘ün kazanmak’ olarak sayılabilir. Bu ifadeler daha çok mecazlı anlatımlardır. E 32 numaralı Uybat III yazıtının ilk satırında:

[...] kulu alp tutsar küç éçiçim e [...] “Kulu? Yiğitliği tutsa güçlü sevgili ağabeyim (için). (Aydın 2019: 118-119)

ifadeleri yer almaktadır. Burada kullanılan ‘yiğitliği tutmak’ sözü, kişinin ‘sahip olduğu yeteneği, özelliği yansıtmayı, açığa çıkarması’ biçiminde anlamlandırılabilir. Bu anlatım tarzı, ‘yiğitlik, cesaret, şefkat damarının tutması’ gibi farklı biçimlerde günümüzde de kullanılmaktadır. Bir de BK D10 ve KT D11’de *töpösinte tut-* ‘tepelerinden (?) tutmak’ ifadesi yer almaktadır. *Tut-* eyleminin karşıladığı yukarıdaki derin ifadelerden başka, doğrudan ‘kavramak’ anlamında kullanıldığı örnekler de vardır. Bu kullanıma ilişkin birkaç örnek aşağıda verilmiştir:

[...] tagdaki kara adığıg eligin tut[dum] [...] “Dağdaki kara ayıların ellisini yakaladım.” (Aydın 2019: 182-183) [El-Bajı (E 68) 18]

[...] oñ totok yurçın yaraklıg eligin tutdı [...] “Ong Totok’un kaynını, silahlı (olduğu hâlde) eliyle yakaladı.” (Aydın 2017: 61) [KT D32]

[...] türgés kağan buyrukı az totokug eligin tutdı [...] “Türgeş kağanının komutanlarını (ve) Azların askeri valisini eliyle yakaladı.” (Aydın 2017: 63) [KT D38]

[...] az éltewerig tutdı [...] “Azların elteverini yakaladı.” (Aydın 2017: 65) [KT K3]

[...] *kaganın tutdumuz* [...] “kağanlarını yakaladık.” (Aydın 2017: 115) [T2 B6]

[...] *eligçe er tutdumuz* [...] “Elli kadar askerini yakaladık.” (Aydın 2017: 115) [T2 B7]

[...] *elig tutdı* [...] “ellisini ele geçirdi.” (Aydın 2017: 135) [KÇ B6]

Bu bilgiler ışığında, Altın-Köl I yazıtının 5. satırındaki *at- tut-* ikilemesi, askerî bir niteliği ifade etmek için kullanılmıştır. Ölümü üzerine yazıtı dikilen kişi kendi ağzından, Bört ve Una Bars adlı iki kardeşini askerlik açısından övmüştür. Avda/savaşta, yay çekip ok ‘attıklarında’ büyük bir beceriyle kahramanlık gösterdikleri, yine avda/savaşta düşmanları veya yaban hayvanlarını ‘yakalamakta, ele geçirmekte’ yani ‘tutmakta’ ne denli güçlü oldukları anlatılmıştır. Ok atmakta ve adam yakalamadaki beceriler, aralarında zıtlık ilgisi bulunan bu iki sözcük vasıtasıyla anlatılmıştır. Bu itibarla, ikilemenin unsurları arasında kurulmuş bulunan karşıtlık bağı ve ikilemenin genel anlamı açısından, bu ikileme de anlamsal tasniflerde zıt anlamlı ikilemeler kapsamında değerlendirilmelidir.

2.2. ér- bar-

Er ve *bar* sözcükleri sesteş kök niteliği taşımaktadır. Hem ad hem de eylem olarak kullanılan bu iki sözcük, eski Türk yazıt ve el yazmalarında sıkça geçmektedir. *Bar* adı ‘var, mevcut’; *bar-* eylemi ise ‘varmak, gitmek, ulaşmak’ karşılığında tanıklanmıştır. *Er* adı ‘erkek, koca, asker, adam ve kişi adı parçası’; *er-* eylemi ise ‘olmak, imek’ karşılığında kullanılmıştır. Aynı zamanda her iki eylem de yardımcı fiil görevi üstlenmiştir. *Er-* ve *bar-* sözcükleri, eski Türk yazıtlarında dört yerde birbiriyle ilişkili biçimde tanıklanmıştır:

[...] *érmiş barmış edgü elije kentü yağıltıg yawlak kigürtüg* [...] “her tarafa ulaşmış iyi (durumdaki) yurduna (karşı) sen kendin hata ettin (ve) nifak saktun.” (Aydın 2017: 58) [KT D23]

[...] *érmiş bar[mış edgü] elije kentü yağıltıg yawlak kigürtüg* [...] “her tarafa ulaşmış iyi (durumdaki) yurduna (karşı) sen kendin hata ettin (ve) nifak saktun.” (Aydın 2017: 87) [BK D19]

[...] *köl tégin yéti otuz yaşına karlok bodun erür barur erkli yağı boltı* [...] “Köl Tegin yirmi yedi yaşında, Karluk halkı gelip gider iken (durduk yere?) düşman oldu.” (Aydın 2017: 64) [KT K1]

[...] otuz artukı bir yaşma karlok bodun buşuz erür barur erkli yağı boltı [...] “Otuz bir yaşında Karluk halkı sıkıntısızca hareket eder hâle geldi, (bundan dolayı) düşman oldu.” (Aydın 2017: 90-91) [BK D28-D29]

İlgili satırlarda yer alan *ermiş barmış* ve *erür barur* ifadeleri, bazı araştırmacılar tarafından bağlam içerisinde anlamlandırılmıştır. Kimi araştırmalar ise bu dört tanıklamanın da aynı biçimde anlamlandırılması gerektiği görüşündedir. *Er-bar-* ikilemesi üzerine bir yazı kaleme alan UÇAR’a göre, ikilemenin dört tanıklaması da aynı biçimde ‘var olmak, hayatta olmak, yaşamak, mevcudiyetini sürdürmek’ gibi anlamlara işaret etmektedir (2019: 495)

KT D23 ve BK D19 ortak satırlardır. Bu satırların öncesinde ve sonrasında yer verilen olaylar, benzer durumları vurgulamak amacıyla anlatılmıştır. Bilge Kağan KT D23’de yer alan satırların öncesinde, devletin eski güzel zamanlarına atıfta bulunmaktadır. Yönetimi ele alan her liderin yaptığı gibi yönetime gelmeden önce devletin ve milletin içinde bulunduğu sıkıntılı günleri anımsatarak kendi icraatlarını sıralamaktadır. Bunu yaparken de coğrafi yönere, bölge ve boy isimlerine yer vermektedir. Böylesi bir anlatım biçimi *er-* ve *bar-* sözcüklerinin açıklanmasında bir ipucu niteliğindedir. Zira devletin ulaştığı sınırlar *bar-* eyleminin ‘gitmek, varmak, ulaşmak’ karşılıklarını muhayyileye getirmektedir. Bilge Kağan yazıtın devamında ise, Türk halkının ‘asi yaratılışlı’ olması nedeniyle yok olmaya yüz tutmuş milleti derleyip toplayan kağanına karşı isyan ettiğini anlatmaktadır. KT D21-D22 ve BK D17-D18’de icraatlar sıralanırken kullanılan *ét-*, *kazgan-kontur-* eylemleri de yine *bar-* sözcüğünün ‘gitmek, varmak, ulaşmak’ anlamlarıyla ilişkilidir. Türk halkı asi yaratılışlı olduğu için, toprak kazanmış, ülke elde etmiş, yasalar tayin etmiş, halkı düzene sokarak dört bir yana yerleştirmiş olan Bilge Kağan'a isyan etmiştir. Bu itibarla, *ermiş barmış edgü él* ifadesi sınırları dört bir yana ulaşmış olan Türk ülkesine işaret ediyor görünmektedir. *Er-* sözcüğünün burada karşıladığı anlam ise, *bar-* sözcüğünün ‘varmak, ulaşmak, gitmek’ anlamlarıyla ilişkili olmalıdır. Tonyukuk 2 yazıtının güney birinci satırında:

[...] *temir kapıka teği értimiz* [...] “Demir kapıya kadar ulaştık.” (Aydın 2017: 116)

ifadeleri yer almaktadır. Buradaki *értimiz* eylemi **𐰇𐰪𐰏𐰝** biçiminde yazılmıştır. Açık bir biçimde buradaki sözcük *er-* ‘imek, olmak’ değil *ér-* ‘erişmek, ulaşmak, varmak’tir. Aynı sözcük Uygur Kağanlığı yazıtlarında da aynı anlamda tanıklanmıştır. ŞU D2-D3’te aynı anlam ve yazımda:

[...] *udu keliḡ tédim kodup bardım kelmedi yiçe értim burguda yétdim* [...] “Gelin (bana katılın) dedim. (Öylece) koyup bıraktım. Gelmedi(ler). Tekrar ulaştım. (Onlara) Burgu (Irmağı)’da yetiştim.” (Aydın 2018: 55)

biçiminde geçmektedir. Sözcük yine, ŞU K8, G6 ve G8’de aynı anlamla **𐰇𐰪𐰏𐰝** biçiminde yazılmıştır. Aynı sözcük, Hoyto-Tamır II yazıtının üçüncü satırında *küzte toñın taška értim* ‘güzün Tonyın Taş’a (Hoyto-Tamır?) ulaştım’ (Aydın 2018: 74) ve Hoyto-Tamır VIII yazıtının dördüncü satırında *késre toguzunç ayka értim* ‘sonra dokuzuncu ayda ulaştım’ (Aydın 2018: 76) cümlesinde ise **𐰇𐰪𐰏𐰝** biçiminde aynı anlamda ama başındaki ünlü olmaksızın yazılmıştır. Sözcük ayrıca, Karabalgasun I, III/6’da *érigme* **𐰇𐰪𐰏𐰝** biçiminde tanıklanmıştır. Örneklerden açık bir biçimde görüleceği üzere, eski Türk yazıtlarında tanıklanan ve ‘ulaşmak, varmak’ anlamını taşıyan *ér-* sözcüğünün yazımında iki farklı biçim söz konusudur. KT D23 ve BK D19’da geçen *ér-* eylemi, Uygur yazıtlarında görülen ve sözcüğün başındaki ünlünün gösterilmediği biçimiyle yazılmış olmalıdır. Bu bilgiler ışığında, *ér-* eyleminin anlamı netlik kazanmaktadır. Böylece farklı bir önermeyle, *érmış barmış edgü él* ifadesi ‘gidip gelmesi uzun sürecek derecede geniş topraklara ulaşmış, iyi durumdaki ülke’ biçiminde anlamlandırılabilir. İkinci bir olasılıkta ise *érmış barmış edgü él* ifadesi ‘istenilen yere gelip gitmekte özgür olunan yani bağımsız olan, iyi durumdaki ülke’ olarak da düşünülebilir. Her iki durumda da ikilemenin genel ifadesi aynı anlama işaret ediyor olsa da yapıyı oluşturan sözcükler birbirinin karşıtı durumundadır.

KT K1 ve BK D29’da geçen *erür barur* ifadesindeki ilk sözcük de yine ‘erişmek, ulaşmak, varmak’ anlamındaki *ér-* olmalıdır. Zira yapının ikinci unsurunun ‘gitmek, varmak’ karşılığındaki *bar-* sözcüğü olduğu anlaşılmaktadır. İlgili satırlarda ikileme, Karlukların ‘istediği yere gelip gitmekte serbest olan, rahat hareket eden’ bir durumda olduğunu anlatmaktadır. İkilemenin karşıladiğı anlamı açıklamakta iki olasılık söz konusudur. İlk olasılıkta, Karluklar böylesi bir sıkıntısız

hareket alanına sahipken, mevcut durumda onların bu rahat hareket eder durumlarını kısıtlayacak herhangi bir gelişme yaşanmamışken düşman olmuştur. Karlukların bu durduk yere, herhangi bir neden olmaksızın düşman olmaları ‘gelip gitme’ konusundaki rahatlıklarına atfen *érür barur* ifadesiyle anlatılmıştır.

İkinci olasılıkta ise ikileme, Karluk boyunun başına buyruk hareket eder duruma geldiğini vurgulanmaktadır. II. Türk Kağanlığı, çeşitli boyların bir araya gelmesiyle oluşmuş bir yapıdaydı. Kimi dönemlerde, merkezi otorite zayıfladığında veya bir boy merkezi otoriteye güç yetirecek derecede güçlendiğini düşündüğünde, birlik içerisinde isyanlar yaşanmaktaydı. Bu durumda başkaldıran boy, kağanlığın buyruklarına uymayıp bağımsız hareket etmekteydi. KT K1 ve BK D29’da ifade edilen *érür barur* da bu kapsamda Karlukların ‘merkezi otoriteye uymayıp istediği yere gidip gelmekte yani bağımsız hareket etmekte’ olduğuna işaret etmektedir. Anlaşılacağı üzere her iki olasılıkta da sonuç aynıdır. Yalnızca Karlukların isyan nedeni farklılık arz etmektedir. İlk olasılıkta ‘nedensiz’ ikinci olasılıkta ise ‘otoritenin zayıflaması/boyun güçlenmesi’ nedeniyle oluşan bir başkaldırı söz konusudur.

Hareket etmenin doğasında istenilen yere ‘gelip gitme’ vardır. Bu açıdan *ér-ve bar-* sözcükleri, zıt anlam maksadıyla kullanılmamakla birlikte birbirinin karşıtı durumundadır. Hem *érmış barmış* hem de *érür barur* ifadesinde gerek ses gerekse de anlam ilişkisi söz konusudur. Sözcüklerin kökleri arasında ses benzerliğinin bulunması ve her iki unsurun da aynı eki almış olması nedeniyle ikilemenin ses uyumu kuvvetlidir.¹¹

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde bir de *erig barıg* ‘hareket, davranış’ ve *eriglig barıgıg* ‘hareketli, davranışlı’ ikilemeleri tanıklanmıştır. Burada *erig barıg* ifadesinin ‘hareket’ anlamına mı yoksa ‘davranış’ anlamına mı işaret ettiği açık değildir. İlginç olan nokta, kişinin içinde soyut durumda var olan bir anlayışın, performansla döküldüğünde yani bir ‘hareket’ sonucunda davranış olarak adlandırılabilmesidir. Eski Uygur Türkçesinde geçen bu iki ikilemenin tanıklamaları aşağıda verilmiştir:

¹¹ *Er-* ve *ér-* için ayrıca bk. ED 193b-194a. CLAUSON da *érmış barmış* ve *érür barur* ifadelerindeki sözcüğün ‘to reach, arrive’ anlamındaki aynı *ér-* eylemi olduğu kanısındadır.

[...] sävigliġ imrak anıġ yavlak äriġlärin barıġların ürür [...] (Gabain-Kowalski 1959: 347)

[...] çoġlug yalınlıġ äriġ[iñizk]ä [barı]ġıñızka [...] (Röhrborn 1991: 178)

[...] biliglig edremlig tuzlug yaraglıġ eriglig barıġlıġ bolurlar [...] (Kaya 1994: 116)

2.3. kon- köç- / köçür- kontur-

Ko- sözcüğüne, eylemden eylem türeten ve bu örnekte dönüşlülük anlamı katan {-n-} ekinin getirilmesiyle oluşan *kon-* sözcüğü, yazıt ve el yazmaları içerisinde Tes yazıtının güney 2. ve 3. satırlarında:

[...] [te]zig kasar kur<ı>g kontı çit tikdi örgin yaratdı yayladı [...] “Tes (Irmağı’nın) (kaynağına?), Kasar’ın batısına yerleşti. Çit dikti, tahtını kurdurdu, yazı (orada) geçirdi.” (Aydın 2018: 37)

[...] *ëlser ilgerü kontı* [...] “Elser? Doğuya yerleşti.” (Aydın 2018: 37)

biçiminde tanıklanmıştır. Sözcük ilgili satırlarda ‘yerleşmek, alana sahip olmak, alanı tutmak’ anlamında kullanılmıştır. Burada *kon-* sözcüğü askerî bir uygulamaya işaret etmektedir. Ordu birlikleri çeşitli nedenlerle belli alanlara konuşlanmaktadır. *Kon-* sözcüğü, büyük kağanlık yazıtlarında ise daha çok ‘yurt tutmak’ anlamında kullanılmıştır. KT G5-BK K4’te *yagru kontokda*, KT G7-BK K5’te *tögültün yazı konayın* ve T1 G10’da ise *ötüken yériġ konmuş* biçiminde ‘yaşamak amacıyla yerleşmek, yurt tutmak’ anlamında kullanılmıştır. Sözcük, Irk Bitig 61 ve 64’de ise daha dar bir anlatımla, doğrudan ‘konmak’ karşılığında tanıklanmıştır:

turna : kuş : tüşnekiġe : konmuş [...] “Bir turna, tüneğine konmuş.” (Yıldırım 2017: 48)

kök : boymul : toġan : kuş : men : körklüg : kayaka : konupan : közleyür : men [...] “(Ben, bir) ak boyunlu, boz doğanım! Geniş görüş alanına sahip kayaya konup (etrafı) gözetliyorum.” (Yıldırım 2017: 48)

Köç- sözcüğü ise eski Türk yazıt ve el yazmalarında yalnızca iki yerde tanıklanmıştır. Bu iki tanıklamada da *kon-* sözcüğüyle ilişkili olarak kullanılmıştır. *Kon-köç-* ikilemesinin bir unsuru olarak Tariat (Terh) yazıtının batı 4. satırında:

[...] tört bulundaki bodun <i>ş küç bérür yağım bölök yok bol[tı ötüken éli tegres é]li ékin ara ilaġım tarıġlaġım sekiz seleġe orkon tuġla sewin teledü karaga bargu ol yérimin suwumun konur köçür ben “dört bucaktaki halklar hizmetimdedir. Düşmanım Bölök yok oldu. Ötüken yurdu ile Tegres yurdu, (bu) ikisinin arasındaki vadilerim (ve) tarlalarım sekiz

(kollu) Selenge, Orhon, Tula, Sevin, Teledü, Karaga (ve) Burgu. Bu topraklarım (üzerinde) (ve) ırmaklarım (boyunca) konup göçerim.” (Aydın 2018: 45)

biçiminde geçmektedir. *Kon-* *köç-* ifadesi burada içinde bulunulan refahı ve rahatlığı anlatmaktadır. Düşmanlar itaat altına alınmış, ırmaklar ve topraklar zapt edilmiş, yaylak ve kışlaklarda istenildiği biçimde konup göçülmektedir. Burada *kon-* ve *köç-* sözcükleri, birbirinin zıddı kavramları ifade etmektedir. Bozkır yaşamında, hayvanların otlatılacağı, sert kışların daha yumuşak geçirilebileceği, düşman saldırılarına karşı daha rahat savunulabilecek ve su kaynaklarına yakın olan bölgelerin tespiti ve bu sahalarda etkinliğin kurulması hayati bir öneme sahiptir. Bu noktada, yaylak ve kışlaklara konup göçülmesi olağan bir durumdur. Hatta o dönemde, yazlık ve kışlık başkentler dahi vardı. İlgili satırlarda geçen *yér suw* ifadesi de bir ikilemedir ve su ile toprak parçalarına işaret ederek daha geniş bir anlatımla ‘vatan’ kavramını karşılamaktadır. Bu açıdan, *konur köçür ben* ifadesi, ‘kendi vatanımda özgürce, istediğim yere halkımı yerleştirir; istediğim yerden göçürürüm/istediğim gibi yaşarım’ anlamını içermektedir. Diğer bazı ikilemelerde görüldüğü üzere, burada da zıtlık ilgisi bulunan sözcükler, daha derin anlamların ifadesi için ikileme formu içerisinde kullanılmıştır. Bu noktada, ikilemenin kazandığı genel anlam açısından değil unsurlar arasında doğal yollarla kurulu bulunan karşıtlık ilgisi nedeniyle *kon-* *köç-* ikilemesi zıt anlamlı ikilemeler tasnifi içerisinde yer almalıdır. İkilemeyi oluşturan sözcükler arasında hem sözcük köklerindeki benzer seslerin varlığı hem de aynı eklerin kullanımı açısından ses benzerliği de bulunmaktadır.

Kontur- sözcüğü, KT D2, BK D4’de *konturmış*; KT D21, D38, BK D17, D18’de *konturtumuz*; BK K11’de ise *konturtum* biçiminde ‘yerleştirmek, yaşanacak yer kılmak’ anlamında kullanılmıştır. Sözcük, E 100 numaralı Bayan-Kol yazıtının üçüncü satırında da geçmektedir. Anlam tam olarak açık olmasa da *özin alıp kont<ur>madım* (Aydın 2019: 206) biçiminde ‘yurt tutmak, yaşanacak yer edinmek’ anlamında kullanılmıştır. *Kon-* ve *köç-* sözcükleri, Irk Bitig 34’te birbiriyle ilişkili biçimde kullanılmıştır. Bu örnekte *kon-* ve *köç-* sözcükleri, aynı oldurganlık fonksiyonunu üstlenen {-tUr-} ve {-(X)r-} eklerini almıştır. Bu örnekte, *köçür-* sözcüğü ilk *kontur-* sözcüğü ise ikinci unsur olarak kullanılmıştır:

kan : süke : barmış : yağış : sançmış : köçürü : konturu : kelir : özi : süsi : ögire : sevinü : ordosıyaru : kelir [...] “Bir kağan savaşa gitmiş. Düşmanı bozguna uğratmış. (Düşmanlarını) göçürüp kondurarak geliyor. (Kağanın) kendisi askerleriyle birlikte kıvanıp sevinerek sarayına/karargâhına doğru geliyor.” (Yıldırım 2017: 41)

Satırda ifade edilen *köçür-* ve *kontur-* eylemini yaptıran savaştan dönen kağandır. Ancak kağanın kimi göçürüp kondurduğu tam olarak belli değildir. Satırlar üzerinden yapılacak bir akıl yürütmeye şunlar söylenebilir: Düşmanını yenecek başkentine/karargâhına doğru geldiğine göre kağan ve ordusu tek seferde dönülemeyecek derecede uzaktaki bir noktadadır. Bunun için kimi yerlerde kamp yapılması doğaldır. Bu noktada kağan, ordusunu uygun kamp alanlarına konuşturarak harekete geçirerek başkentine/karargâhına doğru ilerlemektedir. Söz konusu önerme doğrultusunda burada *köçür-* ve *kontur-* sözcükleri, derin bir anlatımı değil doğrudan temel anlamlarını içermektedir. Yerleştirmek ve harekete geçirmek anlamlarıyla bu iki sözcük arasında zıtlık ilişkisi söz konusudur. Zıt anlam ilgisinin yanında, sözcükler arasında hem kök seslerin benzerliği hem de sözcüklere gelen ekler açısından ses uyumu da kurulmuştur.

Sonuç

İkilemelerin doğru şekilde anlamlandırılması, eldeki sınırlı kaynak açısından bakıldığında eski Türk yazısıyla yazılmış yazıt el yazmalarının daha iyi anlaşılmasına büyük katkılar sunacaktır. İkilemeler, bir dilin söz varlığı içerisinde önemli fonksiyonlar üstlenen yapılardır ve bu yönüyle bağlamdan bağımsız olarak değerlendirilmeleri mümkün değildir. Hâlihazırda, ikileme konulu çalışmaların azlığı nedeniyle, konu hakkında açıklanması gereken pek çok mesele bulunmaktadır. İkileme teriminin doğru biçimde açıklanması bir yana, terimin nasıl adlandırılması gerektiği de soruludur. İkileme yapıları üzerinde tartışmaya neden olan bir başka konu ise bu yapıların nasıl sınıflandırılması gerektiği üzerinedir. Yapılan bu çalışmada, eski Türk yazısıyla yazılmış yazıt ve el yazmalarında geçen, zıt anlamlı ikilemeler üzerinde durulmuştur. Zira yapılan sınıflamalar içerisinde, karanlık noktaların en çok bulunduğu bölüm budur. Çalışma sırasında bir kez daha görüldü ki ikilemeler üzerinde yapılacak tasnifler arasında asıl önem arz edenleri anlamsal olanlarıdır. Zira ikilemelerin yapısal tasnifinin önemi, hangi ikilemenin hangi yapıda olduğunun belirlenmesi değil ikilemelerin yapısal

açıdan nasıl oluşmuş olduklarının incelenmesidir. Bu nedenden ötürü, yapılacak yapısal incelemelerin odak noktaları, sınırları dar ve açık bir biçimde belirlenmiş olmalıdır. Yani yapısal incelemeler makro değil mikro düzeyde olmalıdır.

İkilemeler, sıradan bir konunun dahi etkili, vurgulu ve ahenkli biçimde aktarılabilmesi imkânını vermektedir. Söz konusu çarpıcılık ve söz güzelliği kimi zaman eş kimi zaman yakın kimi zaman ise zıt anlamlar içeren sözcükler kullanılarak oluşturulmuş yapılarla sağlanmıştır. Bu noktada ikilemelerin tâbi tutulacağı anlamsal bir tasnifin üç alt sınıfı bulunmaktadır. Bunlardan ilk sınıflamada eş anlamlar içeren sözcüklerle oluşmuş yapılar bulunmaktadır. Bu yapıların tespiti ve anlamlandırılmasında bir güçlük yoktur. Nispeten ikinci sınıflama olan yakın anlamlar içeren unsurlardan teşekkül eden yapılar konusunda daha dikkatli olunması gerekmektedir. Karşıt anlamlı yapıların tespiti ve açıklanması ise oldukça zordur. Tespit edilen yapıların gerçekten zıtlık anlatımı taşıyıp taşımadığı dikkatle incelenmelidir. Bu itibarla, yapılan bu çalışmada, yazıt ve el yazmalarında geçen zıt anlamlı ikilemeler anlam ve yapısal açıdan derinlemesine incelenmiştir. Yapılan değerlendirmelerde, ikileme tanımlamalarının eksik yönleri bir kez daha görülmüştür. Bu çalışma üzerinden de anlaşılacağı üzere, ikilemelerin art arda sıralanma zorunluluğu yoktur ve unsurlar arasına farklı tür ve görevlerde sözcükler girebilmektedir. Ayrıca bir başka tanım eksikliğini işaret eden konu da ikileme unsurları arasında ses benzerliği olma zorunluluğudur. Yapılan incelemede böyle bir gerekliliğin olmadığı da anlaşılmıştır. Bu tespitler, aşağıda verilecek tablolar yardımıyla daha açık bir biçimde görülecektir.

Zıt anlamlı yapıların tasnifteki yerlerinin netleştirilebilmesi adına yapılan yapısal ve anlamsal çözümlemeler neticesinde, söz konusu yapıların sınıflandırılmasında iki farklı süzgeç olduğu anlaşılmıştır. Sınıflama ölçütü olarak kullanılacak ilk önermede, ikilemeyi oluşturan unsurların ayrı ayrı anlamları arasındaki zıtlık ilgisine bakılabilir. Buradaki dayanak, evrende bazı kavramların zıddıyla var olduğu gerçeğidir. Gece ile gündüz, siyah ile beyaz, az ile çok, zengin ile fakir, yaş ile kuru kavramları arasında doğal olarak karşılıklı ilgisi bulunmaktadır. Bu süzgeç kullanılarak yapılacak bir sınıflamada, ikileme yapılarına karşılık vermekte de bir sorun yoktur. Sözgelimi *tün kün* ikilemesi için 'gece gündüz' kar-

şılığının verilmesi uygundur. İkilemenin kazandığı genel anlam elbette ki bu sınıflama ölçütünde göz ardı edilmiş olmaktadır. Yapılan incelemede, kimi ikilemelerin karşıladığı derin anlatımlarda zıtlık anlamı bulunmamaktadır. Buna karşın yapıların kazandığı zıtlık taşımayan anlamların varlığı, bu ikilemelerin birbirinin karşıtı olan sözcüklerle kurulduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Bu yöntemde, ikilemeler için verilecek doğrudan unsurların anlamlarının yan yana getirilmesiyle oluşturulan karşılıklardan sonra, o ikilemelerin bağlam içerisindeki yerinin verilmesi yerinde olacaktır. Böylece tek bir ikilemenin, kazandığı farklı anlamlar rahatlıkla görülebilecektir. Bu ilk yöntem rahatlıkla eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde geçen karşıt anlamlı ikilemeler için de uygulanabilir.

İkinci sınıflama ölçütünde ise ikileme unsurları arasındaki anlam ilgisine göre değil ikilemenin kazandığı genel ve çoğu zaman derin anlama göre tasnif yapılabilir. Bu durumda, ikilemelerin her tanıklaması için ayrı bir değerlendirme yapılması gerekmektedir. Tek bir yapı için ayrıntılı açıklamalar da ayrıca zorunlu olacaktır. Bu zorunluluktan başka, ikilemelerin kazandığı anlama odaklanmak gerekeceğinden, unsurlar arasındaki anlam ilgisi göz ardı edilmiş olacaktır. Örneğin *tün küntüz* ikilemesinin tanıklamalarından biri eş anlamlı ikilemeler tasnifi içerisinde 'süreklilik, devamlılık' karşılığıyla; diğer bir tanıklamada ise zıt anlamlı ikilemeler tasnifi içerisinde 'gece gündüz' karşılığıyla verilmesi gerekecektir.

İkilemelerin derinlemesine incelenmesinin, eski Türkçenin anlam dünyasına diğer bir katkısı ise özellikle sık tanıklanmayan bazı sözcüklerin anlaşılması üzerinedir. Anlamı açık olarak kestirilemeyen veya farklı/yanlış yorumlanan bir sözcük, ikileme yapısı içerisinde, ikilemeyi oluşturan diğer unsurlardan hareketle daha iyi anlaşılabilir. Nitekim bu yazının kimi bölümlerinde tam da bu açıdan örnek teşkil edecek durumlar ortaya çıkmıştır. Birbirinin karşıt anlamlı olan sözcüklerle kurulmuş yapıların derinlemesine incelenmesi, bazı sözcüklerin anlam dünyasına ışık tutma imkânını sağlamıştır.

Eski Türk yazısıyla yazılmış yazıt ve el yazmalarında geçen zıt anlamlı ikilemeler üzerine yapılan bu incelemede ortaya çıkan sonuçlar, aşağıda tablolar hâlinde verilmiştir:

Ad Soylu Sözcüklerle Kurulanlar	Eylemlerle Kurulanlar
açsık tosık	at- tut-
antlıg antsız	ér- bar-
az üküş	kon- köç-
bilir bilmez	köçür- kontur-
çıgañ bay	
ilgerü kurıgaru	
körür körmez	
kün tugsuk kün batsık	
kün tün	
ot suw	
teñri yér	
tün kün	
tün küntüz	
tünle küntüz	
tünli künli	
ulug kiçig	
ürünj kara	
yalañ tonlug	
yarın kéçe	
yér teñri	

Tablo I

Sözcük Türü Açısından Zıt Anlamlı İkilemeler

Basit Sözcüklerden Oluşanlar	Türemiş Sözcüklerden Oluşanlar	Biri Basit Diğeri Türemiş Sözcükten Oluşanlar
at- tut-	açsık tosık	tün küntüz
az üküş	antlıg antsız	yalañ tonlug
çıgañ bay	bilir bilmez	
ér- bar-	ilgerü kurıgaru	
kon- köç-	köçür- kontur-	
kün tün	körür körmez	
ot suw	kün tugsuk kün batsık	
teñri yér	tünle küntüz	

tün kün	tünli künli	
ulug kiçig	yarın kéçe	
ürüñ kara		
yér teñri		

Tablo II

Sözcük Yapısı Açısından Zıt Anımlı İkilemeler

Ses Benzerliği Olanlar	Ses Benzerliği Olmayanlar
açsık tosık	az üküş
antlıg antsız	ot suw ¹²
at- tut-	ürüñ kara
bilir bilmez	yalañ tonluğ ¹³
çıgañ bay	yarın kéçe
ér- bar-	
ilgerü kurıgaru	
kon- köç-	
köçür- kontur-	
körür körmez	
kün tugsuk kün batsık	
kün tün	
teñri yér	
tün kün	
tün küntüz	
tünle küntüz	
tünli künli	
ulug kiçig	
yér teñri	

Tablo III

Ses Benzerliği Açısından Zıt Anımlı İkilemeler

¹² Ot suw ikilemesinin unsurları birbirine yakın sesleri içermektedir. Bu ikilemede doğrudan olmasa da dolaylı olarak özellikle telaffuzda /t/ ve /s/ sesleri üzerinden bir uyum sezilmektedir.

¹³ Yalañ tonluğ ikilemesinin ilk unsurunun son hecesi ile ikinci unsurunun ilk hecesi arasında, telaffuzda bir ses uyumu bulunmaktadır. Bu açıdan bu ikilemede de ses benzerliği dolaylı olarak vardır.

Kısaltmalar

BK = Bilge Kagan yazıtı.

D = doğu.

ED = Clauson 1972.

G = güney.

IB = Irk Bitig.

K = kuzey.

KT = Köl Tigin yazıtı.

O = Ongi yazıtı.

ŞU = Şine Usu yazıtı.

T = Tonyukuk yazıtı.

Kaynakça

AĞAKAY, M. A. (1953a). “İkizlemeler Üzerine I”, Türk Dili, 16: 189-191.

AĞAKAY, M. A. (1953b). “İkizlemeler Üzerine II”, Türk Dili, 17: 268-271.

AĞAKAY, M. A. (1954). “Türkçede Kelime Koşmaları”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1954: 97-104.

AĞCA, F. (2015). “Eski Türkçe kö:k teñri ve kö:k kalık ikilemeleri Üzerine”, Türkbi-
lig, 30: 201-221.

AĞCA, F. (2015). “Eski Uygurcada İştikaklı İkilemeler”, Alkış Bitigi Kemal Eraslan
Armağanı, Ed. B. GÜL, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 17-30.

AĞCA, F. (2017). “Çokluk İfadesi Olarak Eski Uygurca talım taşım Eş Çifti”, IX. Ulus-
lararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu (İnönü Üniversitesi, 02-04 Kasım 2017, Ma-
latya). [Yayımlanmamış Bildiri]

AKTAN, B. (2008). “Divanü Lûgati't-Türk'ün Söz Varlığında Yer Alan İkilemeler”,
Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 28: 1-12.

AKYALÇIN, N. (2007). Türkçe İkilemeler Sözlüğü, Ankara: Anı.

ALİMOV, R. (2014). Tanrı Dağı Yazıtları, Eski Türk Runik Yazıtları Üzerine Bir İnce-
leme, Konya: Kömen.

- ARAT, R. R. (1979). Kutadgu Bilig I Metin, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ARAT, R. R. (2006). Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki, Atabetü'l-Hakayık, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ATA, A. (2004). Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası, Karahanlı Türkçesi Giriş-Metin-Notlar-Dizin), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AYDIN, E. & A. KARAMAN (2019), "Eski Türk Yazıt ve El Yazmalarında İkilemeler", Journal of Old Turkic Studies, 3/2: 259-286.
- AYDIN, E. (1997). "Orhon Yazıtlarında Hendiadyoinler", Türk Dili, 577: 417-421.
- AYDIN, E. (2013). "Olon-Nuur/Galuut (Moğolistan) Yazıtı Üzerine Notlar", Bengü Belak, Ahmet Bican ERCİLASUN Armağanı, Ed. B. GÜL, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara: 123-130.
- AYDIN, E. (2017). Orhon Yazıtları Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- AYDIN, E. (2018). Uygur Yazıtları, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- AYDIN, E. (2019). Sibirya'da Türk İzleri, Yenisey Yazıtları, İstanbul: Kronik Kitap.
- BANG, W. & A. VON GABAIN (1929). Analytischer Index zu den fünf ersten Stücken der Türkischen Turfan-Texte, Berlin: ABAW.
- BANG, W. vd. (1934). Türkische Turfan Texte VI, Berlin: ABAW.
- BARUTÇU-ÖZÖNDER, S. (1998). "Yenisey Kitabeleri ve Yer-Sular", Journal of Turkish Studies, 22: 171-184.
- BASKAKOV, N. A. & T. M. TOŞÇAKOVA (1947). Oyrotsko-Ruskiy Slovar, okolo 10000 slov, Moskova: OGIZ.
- BOZOK, E. (2018). "Yazıtlarda Geçen ıda taşda İfadesinin Türkiye Türkçesinde ve Ağızlardaki Karşılıkları", Zeitschrift für die Welt der Türken, 10/3: 98-108.
- CAFEROĞLU, A. (2015). Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CLAUSON, Sir G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford: Oxford University Press.
- ÇAĞATAY, S. (1944). "Uygurcadaki Hendiadyoinler", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 1: 97-144.

ELMALI, M. (2016). Daşakarmapathāvadānamālā (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin-Tıpkıbası), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ERCİLASUN, A. B. & Z. AKKOYUNLU (2015). Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin), 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ERDEM, M. D. (2005). Harezmi Türkçesinde İkillemeler ve Yinelemeler Üzerine, Bilig, 33: 189-225.

FOY, K. (1899). "Studien zur Osmanischen Syntax, das Hendiadyn und die Wortfolge ana baba", Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen, 2/2: 105-136.

GABAIN, A. von. & T. KOWALSKI (1959). Türkische Turfantexte X, das Avadāna des Dāmons Ātavaka, Berlin.

HAMILTON, J. R. (1998). Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası: Kalyāṇamkara ve Pāpamkara, Çev. E. KORKUT & İ. BİRKAN, Ankara: Simurg.

HATİPOĞLU, V. (1981). Türkçede İkillemeler, 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

HİRİK, E. (2018). "Türkçede Tekrarlı Yapı Sınıfları", Türkiyat Mecmuası, 28/2: 37-65.

KARAMAN, A. (2019). "Eski Türkçede Az Sesteş Kökü Üzerine", Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi, 4/1: 13-34.

KARAMAN, A. (2019). "Yenisey Yazıtlarında Geçen adıl- seçlin- İkillemesi Üzerine", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 67: 7-26.

KARGI-ÖLMEZ, Z. (1997). "Kutadgu Bilig'de İkillemeler (1)", Türk Dilleri Araştırmaları, 7: 19-40.

KARGI-ÖLMEZ, Z. (1998). "Kutadgu Bilig'de İkillemeler (2)", Bahşi Ögdisi, 60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus RÖHRBORN Armağanı, Eds. M. ÖLMEZ & J. P. LAUT, Simurg, İstanbul-Freiburg: 237-234.

KAYA, C. (1994). Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KORMUŞIN, I. vd. (2016). Yenisey-Altay-Kırgızistan Yazıtları ve Kâğıda Yazılı Runik Belgeler, Ankara: BilgeSu Yayıncılık.

KÖK, A. (2004). Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (Tiem 73 1v 235v/2) Giriş-İnceleme-Metin-Dizin, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]

LE COQ, A. A. von (1911). Türkische Manichaica aus Chotscho I, Berlin (AKPAW. Phil.-hist. Cl. 1911, Anhang: Abhandlungen nicht zur Akademie gehöriger Gelehrter. 6).

MALOV, S. Ye. (1952). Yeniseyskaya pis'mennost' Tyurkov, textı i perevodı, Moskova-Leningrad.

ORKUN, H. N. (2011). Eski Türk Yazıtları. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÖLMEZ, M. (1998). "Eski Uygurca odug sak İkilemesi Üzerine", Türk Dilleri Araştırmaları, 8: 35-47.

ÖLMEZ, M. (2017). "Eski Uygurca İkilemeler Üzerine", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 65-2: 243-311.

ROUX, J. P. (2011), Eski Türk Mitolojisi, Çev. M. Y. SAĞLAM, Ankara: BilgeSu Yayıncılık.

ROZENTAL, D. & M. A. TELENKOVA (1976). Slovar Spravočnik, Lingvističeskih Terminov, Moskova: Prosveščeniye.

RÖHRBORN, K. (1977). Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien I: a-agrıg, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

RÖHRBORN, K. (1991). Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII, Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain ediert, übersetzt und kommentiert, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

SEV, G. (2004). "Divanü Lûgati't-Türk'te İkilemeler", Türk Dili, 634: 497-510.

SEYİDOV, M. A. (1996). "Eski Türk Kitabelerindeki Yer-Sub Meselesi", Çev. S. GÖMEÇ, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, 18/29: 259-265.

ŞEN, S. (2002). Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

ŞEN, S. (2015). "Tunyukuk Yazıtındaki İda taşta İkilemesi Üzerine", Dil Araştırmaları, 17: 95-102.

ŞİRİN, H. (2016). Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ŞİRİN, H. (2019). Köl Tegin Yazıtı (Notlar), İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

TAŞ, İ. (2012). “Kutadgu Bilig’de İkilemeler”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belle-
ten, 60/2: 43-95.

TEKİN, Ş. (1980). Maitrisimit Nom Bitig, die uigurische Übersetzung eines Werkes
der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule, 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmer-
kungen, Berliner Turfantexte: 9, Berlin: Akademie Verlag.

TEKİN, Ş. (1993). Uygurca Metinler I, Kuanşi İm Pusar (Ses İşiten İlâh), Ankara: Türk
Dil Kurumu Yayınları.

TİBİKOV, L. N. vd. (2012). Katalog Drevnetyurkskih Runičeskih Pamyatnikov,
Gorno-Altaysk: Gorno-Altaysk Gosudarstvennyy Universitet.

TOPRAK, F. (2005). “Harezmi Türkçesinde İkilemeler”, Türk Dünyası İncelemeleri
Dergisi, 5/2: 277-292.

TUNA, O. N. (1983). “Türkçenin Sayıca Eş Heceli İkilemelerinde Sıralama Kuralları
ve Tabiî Bir Ünsüz Dizisi”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1982-1983: 163-228.

UÇAR, E. (2019). “Orhun Yazıtlarındaki Er- Bar- İkilemesi Üzerine, Journal of Old
Turkic Studies, 3/2: 471-501.

ÜNLÜ, S. (2004). Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur’an Tercümesi (Tiem 235v/3 –
450r7) Giriş-İnceleme-Metin-Analitik Dizin, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Ens-
titüsü, Ankara. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]

ÜSTÜNOVA, K. (1998). Dede Korkut Destanlarında Aralıklı İkilemeler, Türk Dili, 557:
464-470.

WILKENS, J. (2007). Das Buch von der Südentilgung, Edition des alttürkisch-budd-
histischen Kšanti Kilguluk Nom Bitig, Berliner Turfantexte XXV, Turnhout (Belgium):
Brepols Publishers.

YILDIRIM, F. (2017). İrk Bitig ve Orhon Yazılı Metinlerin Dili, Ankara: Türk Dil Ku-
rumu Yayınları.

ZIEME, P. (1985). Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren, Berliner Turfan-
texte XIII, Berlin: Akademie Verlag.

Received: 16.11.2019

Accepted: 09.12.2019

Published: 29.01.2020

JOTS, 4/1, 2020: 98-151

Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Bir Hikâye: Aksaraylı Îsâ: Hikâyet-i Şuhmâ [06 Mil Yz A 6823/2]

*A Story From Old Anatolian Turkish Period: Aksarayli Îsâ: Hikâyet-i Şuhmâ
[06 Mil Yz A 6823/2]*

Şenol KORKMAZ

İstanbul/Turkey

E-mail: senolkorkmaz78@gmail.com

Aksaraylı Îsâ lived in the XIVth century around Konya and Aksaray. It is understood from his works that he received a good education and was familiar with religious sciences. Only four of his works have survived today. If the literature is reviewed, new works may be revealed. The subjects he dealt with are about religion and morality. He aimed to popularize Islam and to explain some simple religious information to the public through his works. In this study, Hikâyet-i Şuhmâ of Aksaraylı Îsâ, which is registered at Ankara National Library 06 Mil Yz A 6823/2, is studied. There is only one known copy of the work. Hikâyet-i Şuhmâ has not been the subject of any scientific studies so far. In this study, the transcribed text, translation and index of the story has been given and various literary and philological studies have been conducted on the work. Thus, it was aimed to introduce the work to the scientific world and also to contribute to the studies on Aksaraylı Îsâ, one of the meddâh poets of the XIVth century.

Key Words: Old Anatolian Turkish, story, masnavi, Islamic religion, Aksaraylı Îsâ.

1. Giriş

Hikâye ya da öykülemeye dayalı eserler insanlık tarihinin en eski ürünlerindedir. İnsanlar tarihin en eski dönemlerinden beri kendileri için önemli olay ve durumları hikâyeler hâlinde sonraki nesillere aktarmışlardır. En eski dönemlerden itibaren yazılı ve sözlü bir kültür geleneğine sahip tüm toplumlarda bir hikâye geleneği vardır (Yağcı 2002: 147). Yazılı veya sözlü olarak her dönemde örnekleri görülen hikâye türü en eski anlatma sanatlarından birisidir (Hikâye 1981: 226). Hikâye kelimesi, bir olayın yazılı veya sözlü olarak anlatılması; bu şekilde anlatılan olay anlamındadır. Edebî olarak ise roman türüne giren anlatı; konusunun kısalığı, özentisizliği ve sadeliği ile romandan ayrılır, şeklinde tanımlanmaktadır (Hikâye 1971: 850). Batılı anlamda hikâye türü, Tanzimat Dönemi'nde (1860-1896) edebiyatımıza girmiştir. Eski dönem edebiyatımızda hikâye kelimesi bir tür adı olmaktan ziyade bir şeyi nakletme veya bir olay anlatma sanatıdır. Küçük bir eserden binlerce beyitlik bir mesneviye kadar olay anlatımına dayalı her eser eski edebiyatımızda “hikâye” tanımı içerisindedir.

Türk edebiyatında hikâye türü çok köklü bir geleneğe sahiptir. İslamiyet'ten önceki dönemlerde hikâyeler daha çok destanlar şeklinde anlatılır ve sözlü gelenekte yaşardı. Uygurlar Dönemi'nde yazılı olarak da epey hikâye günümüze kadar gelmiştir. Uygurlar zamanında Budizm ve Maniheizm dinlerinin çevresinde güçlü bir yazılı edebiyat oluşmuştur. Bununla birlikte hikâye türü Türklerin Karahanlılar zamanında İslamiyet'i kabul etmesiyle (999) birlikte geniş bir zemine oturmuştur. İslam dininin, Arap ve İran edebiyatlarının da etkisiyle Türk edebiyatında sağlam bir hikâyecilik geleneği oluşmuştur.

Anadolu sahasında Türkçe olarak kaleme alınan hikâyeler XIII. yüzyıldan itibaren görülmektedir. Bu dönemde özellikle Anadolu'daki beylikleri yöneten beylerin Türkçeye ve millî ruha bağlılıkları sayesinde pek çok Türkçe eser yazılmıştır. Beylikler Dönemi'nde Kur'an tercümeleri, peygamber kıssaları, evliya menkıbeleri, nasihatnâmeler, tıbbı, baytarlığa, avcılığa, cevherlere, rüya tabirlerine ait çeşitli tercüme ve telif kitaplar; edebî alanda dinî, destanî manzum ve mensur eserler, tasavvufî ve romantik mesneviler, divanlar vb. birçok eser meydana getirilmiştir (Özkan 2009: 74).

Aksaraylı İsâ da Anadolu sahasında XIV. yüzyılda eserler yazmış bir meddâh şairdir. Aksaraylı İsâ'dan günümüze gelen eserlerin sayısı şimdiki bilgilerimize göre dördttür. Bu mesnevilerin hepsi İslam dini ile ilgili dinî ve ahlaki eserlerdir. Basit halk ruhuna uygun olarak son derece sade ve akıcı bir halk diliyle kaleme alınan bu eserler köy ve kasabalarda halk meclislerinde okunmuştur. Amaç bu tür eserler yoluyla bazı

basit bilgileri insanlara anlatmak ve İslam dinini sevdirmektir. Bu tür eserlerde genelde kıssadan hisse verilir. Sıklıkla işlenen ana düşünce bu dünyanın geçici olduğu, ebedî ve kalıcı olanın öte dünya olduğu fikridir.

Bu çalışmada Aksaraylı İsâ'nın 103 beyitlik kısa bir mesnevisi olan *Hikâyet-i Şuhmâ* adlı eseri ele alınacaktır. Eserin bilinen tek bir nüshası vardır ve daha önce eser üzerine hiçbir çalışma yapılmamıştır. Çalışmada eser üzerine çeşitli incelemeler yapılarak eserin transkripsiyonlu metni, çevirisi ve dizini verilecektir. Sonuç bölümünde ise elde edilen bilgiler özetlenecektir.

2. İnceleme

2.1. Eser ve Eserin Adı

Eser, Arap harfleriyle yazılmış İslami Dönem Türk edebiyatına ait manzum bir halk hikâyesidir. Hikâye halk için yazılıp söylendiğinden dolayı dili oldukça sade ve akıcı bir halk dilidir. Eserde arkaik ve ağız özelliği taşıyan kelimeler de yer almaktadır. Eser, Eski Anadolu Türkçesi dil özellikleri taşımaktadır. Ne zaman yazıldığı tam olarak belli olmamakla birlikte yazarı Aksaraylı İsâ'dan hareketle XIV. yüzyılda yazıldığı tahmin edilmektedir. Eser, ümmet çağı dönemi edebiyat ürünü olduğu için dinî bir konuda yazılmıştır. Amaç bazı basit dinî bilgileri geniş halk kitlelerine aktarmak ve kıssadan hisse çıkarmaktır.

Eserin adı, Millî Kütüphane 06 Mil Yz A 6823/2 numarada kayıtlı tek yazmasında *Destân-ı Şuhmâ* ve *Hikâyet-i Şuhmâ* olarak iki ayrı şekilde belirtilmiştir. Eski Türk edebiyatında hikâye bir tür adı olarak henüz keskin çizgilerle ayrılmadığı için bu türden pek çok eser için benzer adlar ve farklı terimler kullanılmıştır. Eserin adını günümüz Türkçesine *Şuhmâ'nın Hikâyesi* olarak çevirebiliriz.

2.2. Eserin Konusu ve İçeriği

Eser, İslamî dönem Türk edebiyatına ait dinî ve ahlaki konulu manzum bir halk hikâyesidir. Eser mesnevi tarzında yazılmıştır ve 103 beyitten oluşan kısa bir hikâyedir. Hikâyede Hz. Ömer'in oğlu Şuhmâ'nın bir gün meclisten eve giderken bir Yahudi'ye rastlaması ve sonrasında gelişen olaylar anlatılmaktadır. Şuhmâ, hikâyede zina yaptığı için yüz kamçı cezasına çarptırılmış, ceza sonucunda can vermiştir.

Hikâyede daha çok İslam hukuku alanına giren bir konu işlenmiştir. Burada verilmek istenen ana fikri iki açıdan yorumlamak mümkündür: 1. Hz. Ömer'in oğlu da

olsanız herkes Allah'ın şeriatı (kuralları) karşısında eşittir. Kurallar hiçbir ayırım gözetilmeden herkese eşit bir şekilde uygulanır. 2. Hikâyeyi evrensel açıdan yorumlarsak herkes hukuk karşısında eşittir ve hiç kimsenin kimseden ayrıcalığı yoktur.

Hikâyet-i Şuhmâ'da basit bazı dinî ve ahlaki kurallar hikâyeleştirilerek geniş halk kitlelerine ulaştırılmak istenmiştir. Bu tür hikâyelerde amaç halka İslami konularda basit bazı bilgileri vermek ve kıssadan hisse çıkarmaktır. Beylikler ve Osmanlı'nın kuruluş yıllarında (XIII. ve XV. yüzyıllar) çoğunlukla yazılan ve halk meclislerinde okunan bu tür hikâyelerle aynı zamanda halkta bir dinamizm ve coşku da uyandırılmak istenmiştir. Bu tür hikâyeler basit halk ruhuna uygun olarak son derece basit bir kurgu içinde, sade ve akıcı bir halk diliyle yazılırlar. Bunun sonucu olarak da bu hikâyeler; Türkçenin söz varlığı, deyimler, ağız ve arkaik kelimeler açısından eşsiz bir öneme sahiptirler.

Hikâyeyi ilk okuduğumda bunun hayalî bir hikâye olduğunu düşündüm, ayrıca Hz. Ömer'in Şuhmâ adlı bir çocuğu da yoktu. Bu tür hikâyeler gerçek bir konudan hareketle oluşturulabildiği gibi tamamen hayalî olaylara da dayanabilmektedirler. İbn Hacer el-Askalânî'nin (M. 1372-1449) *el-İsâbe* adlı eserindeki bilgiler bu hikâyenin gerçek bir olaydan yola çıkılarak ortaya konulduğunu kanıtlamıştır. İbn Hacer el-Askalânî'nin eseri dilimize *Sahâbe-i Kirâm Ansiklopedisi*, *el-İsâbe* adıyla 5 cilt olarak Naim Erdoğan tarafından 2009 yılında çevrilmiştir. Eserin 3. cildinde 6231 numarada Abdurrahman b. Ömer başlığı altında şu bilgiler verilmiştir:

“Abdurrahman b. Ömer b. el-Hattâb b. Nüfeyl el-Kureşî el-Adevî Abdurrahman el-Evsat'tır. Künyesi **Ebu Şahme**'dir. Büyük kardeşinin adı Birinci Kısım'da geçmişti. İbn Abdilber Ebu Şahme'yi kardeşinin biyografisinde anıp şöyle dedi: 'Amr b. Âs'ın, Mısır'da içki yüzünden dövdüğü kişi odur. Sonra onu Medine'ye götürdü, bu defa da babası onu te'dîb etmek için dövdü, derken hastalandı ve bir ay sonra da öldü.' Bunu Ma'mer, Zührî, Salim babasından böyle tahrir etti. Iraklılara gelince, onlar şöyle diyorlar: 'Kendisine kamçı cezası uygulanırken öldü.' Bu yanlıştır. Abdurrezzak bu hikâyeyi gayet uzun olarak, mezkûr senedle Ma'mer'den naklederek tahrir etti. Doğru olan da budur. Ömer, Resulullah'tan sonra on üç yıl daha yaşadı. Abdurrahman, babasından bir süre önce öldü. Had (şer'î ceza) ancak âkıl-bâliğ olan kimseye uygulanır. Mısır'a da ancak ya ergenlik çağına ermiş ya da ergenlik çağına yaklaşmış kişi gidebilir. Şu hâlde onun bu bölümden olması apaçık ortaya çıkmıştır.” (İbn-i Hacer el-Askalânî III, 2009: 616).

Yukardaki alıntıya baktığımız zaman hikâye bir gerçeklik zeminine dayanmaktadır ancak alıntı da zina olayı geçmemektedir. Iraklıların rivayetinde kamçı cezası var ama ne sebeple olduğu belirtilmiyor. O hâlde hikâyenin düzenleyicisi Aksaraylı İsâ, hikâyeyi farklı bir rivayetten yararlanarak oluşturmuş olmalıdır. Yazarın gerçek bir kaynaktan aldığı olayı, kendi hayal gücü ile birleştirip hikâyeyi oluşturmuş olması da güçlü bir ihtimaldir.

2.3. Eserin Kaynağı

Eser, Arap-İslam kaynaklı bir halk hikâyesidir. Bu türden bazı hikâyeler Arap veya İran edebiyatından çeviri veya adapte yoluyla gelmektedir. Yani hikâyeye kaynak olan konu Arap ve İran edebiyatında da hikâye şeklinde vardır. Bazı konular ise İslam tarihi, ayet, hadis vb. kaynaklardan yola çıkılarak Türk edebiyatında oluşturulmuştur. *Hikâyet-i Şuhmâ*'nın Arap edebiyatında da hikâye olarak anlatılıp anlatılmadığını bilmiyoruz. Ancak konuya kaynak teşkil eden bilgiler İslam tarihinde bilinmektedir. Ak-saraylı İsâ, bu konuyu İslam tarihi kaynaklarından alıp kendi hayal gücü ile hikâyeleştirmiş olabilir. Bu konuda bilgilerimiz oldukça kısıtlıdır.

Murat Sarıcık, *Adalet Timsali Hz. Ömer (r.a.)* adlı kitabında bu olayı “Adalet ve Hz. Ömer’in Oğlu” başlığında şöyle değerlendirmiştir:

“Bilindiği gibi Hz. Ömer H. 14 (M. 635) yılında, şarap içen bazı gençlere had cezası (Allah’ın bir suç için açıkça belirttiği ceza) uygulamıştı. Had cezası uygulananlardan biri de oğlu Abdurrahman el-Asğar’dı. O ‘Ebu Şahme’ diye biliniyordu. Olay şöyle gelişmişti: O zamanlar Abdurrahman Mısır eyaletinde bulunuyordu. Bir akşam Abdurrahman ve Ebu Servea Ukbe b. Haris, şarap içtiler ve sarhoş oldular. Abdurrahman’ın ağabeyi Abdullah da o günler Mısır’daydı. Sabah olunca iki genç Mısır Valisi Amr b. As’ın makamına vardılar ve valiye şöyle dediler: ‘Biz dün akşam içki içtik, sarhoş olduk, (ceza ver de) bizi temizle.’ Abdurrahman aynı itirafı ağabeyi Abdullah’a da yapmış: ‘Allah beni şaşırttı. Geçtiğimiz akşam ben ve Ebu Servea şarap içip sarhoş olduk.’ demişti. Ağabeyi valinin durumdan haberi olduğunu bilmiyordu, ona şöyle dedi: ‘İçeri (eve) gir, seni temizleyeyim.’ O zamanlar içki haddi/seksen sopa vurulan suçluların ayrıca saçları da kesiliyordu. Ağabeyi onun saçlarını kesmek istiyordu. Küçük kardeşi ona ayrıca şunları da söyledi: ‘Ben valiye de (şarap içtiğimi) söyledim.’ Derken iki suçlu da eve girdiler. Abdullah b. Ömer onların saçlarını kesti. Abdurrahman el-Asğar Hz. Ömer’in Yemenli hanımı Lüheyeye’nin oğluydu. Sonra Amr b. As onlara içki haddi uyguladı ve sopa vurdurdu. Aradan bir müddet geçtikten sonra; Hz. Ömer oğlunun yaptıklarını duydu ve Mısır valisine şöyle yazdı: ‘Abdurrahman’ı semerli bir deveye bindir ve bana gönder.’ Vali, Halife’nin isteğini yerine getirdi. Çok geçmedi, Abdurrahman el-Asğar Medine’deydi. Hz. Ömer ona seksen sopa had cezası uyguladı ve tekrar Mısır’a gönderdi. Abdurrahman çok geçmeden hastalandı ve bir ay sonra vefat etti. O Mısır’da ölünce halk şu değerlendirmeyi yaptı: Abdurrahman’ın ölümü, Amr b. As’ın değil, Ömer’in onu sopalamasındandır.” (Sarıcık 2009: 405-406).

Hikâyeye konu olan bu olay H. 14 (M. 635) yılında gerçekleşmiştir. O tarihte içki içmekten dolayı sadece iki kişi had cezası almıştır. Bu olay Müslümanlar arasında unutulmayıp İslam’da adalet anlayışına örnek olarak yüzyıllarca anlatılmıştır ve Türk edebiyatında da hikâyeleştirilerek halk meclislerinde anlatılmıştır.

2.4. Eserin Özeti

Şuhmâ, Hz. Ömer’in oğludur. Güzel yaratılışlı ve güzel sesli bir insandır. Sesi, Hz. Muhammed’e benzer ve bütün sahabeler tarafından çok sevilir. Çok görgülü ve tanınmış bir kimsedir. Güzel sesiyle Kur’ân okuduğunda herkes ona hayran kalırdı. Şuhmâ,

bir gün yine mecliste Kur'ân okumaya gider. O, Kur'ân okurken genç yaşlı herkes için için ağlar. Şuhmâ, oradan çıkıp evine giderken yolda bir Yahudi'ye rastlar. Yahudi ona: "Benzin neden böyle sarı." der. Şuhmâ: "Çünkü bir yıldır rahmetten uzağım." der. Yahudi ona: "Gel sana şerbet vereyim hastalığın düzelsin." der. Şuhmâ'yı alıp evine götürür ve ona içecek verir.

Şuhmâ, Yahudi'nin verdiği içeceği içince sarhoş olur. Yolda giderken bir kadına rastlar ve şarabın etkisiyle onunla zina eder. Daha sonra oradan dönüp evine gelir. Kadın, dokuz ay sonra elinde bir çocukla Hz. Ömer'in yanına gelir: "Ey din askerlerinin en büyüğü, bu çocuk senin oğlundur; götür ona ver." der. Hz. Ömer hemen eve gider ve Şuhmâ'ya o gün meclisten gelirken başına neler geldi, anlat." der. Şuhmâ başından geçenleri bir bir babasına anlatır, olayı doğrular ve tövbe ettiğini söyler. Hz. Ömer bunun üzerine: "Sana ceza vermemiz ve durumu halka bildirmemiz lazım." der. Şuhmâ: "Ey baba, istersen şimdi beni öldür ama çok utaniyorum, kimse duymasın." der. Hz. Ömer: "Utanmadan zina ettin, cezasını çek, bu günah senden gitsin, sonra yine utanırsın." der.

Hz. Ömer, Şuhmâ'yı cezasını çekmesi için meydana götürür ve genç yaşlı herkes oraya toplanır. Hz. Ömer; ey hizmetçi kamçı getir, hiç acıma, Allah'ın emrini yerine getir." der. Hizmetçi, Şuhmâ'nın elbiselerini çıkarır ve kamçıyı vurur, Şuhmâ'nın teni yarılr. İkinci kamçıyı yiyince babasına yalvarır. Üçüncü kamçıdan sonra Allah'a sığınır. Hizmetçi onuncu kamçıyı vurunca insanlar Hz. Ömer'e gelip: "Bu kadarı yeter, Şuhmâ'ya sabır göster." derler. Hz. Ömer: "Onun durumunu benden sormayın." der.

Şuhmâ, yirmi kamçı yiyince: "Baba, içim yandı." der. Kamçı otuz olunca halkı dinleyip feryat eder ve zaman ister. Kamçı kırk olunca: "Ey baba, damağım kurudu; bana bir içimlik su ver." der. Hz. Ömer: "Cehennem halkı susadığı zaman su ister ama kimse vermez." der. Hizmetçiye: "Ey hizmetçi, kamçı elliye ulaşsın. Sen, Şuhmâ'nın ne dediğine bakma." der. Şuhmâ annesini görmek ister. Altmışınca kamçıdan sonra Şuhmâ: "Ey bana, yüzünü neden benden çevirdin? Bana bir bak da bari senin yüzünü göreyim." der. Hz. Ömer: "Bugün sana yanaşmam ancak korkarım ki yarın da senden ayrı düşeceğiz." der. Kamçı yetmişe ulaşınca Şuhmâ: "Ey dostlarım beni dinleyin, dediğimi yapın." der. İnsanlar: "Biz senin için canımızı veririz ancak baban bizi dinlemez." derler. Kamçı seksene ulaşınca annesine haber verilir. Annesi gelip için için ağlar: "Ey Ömer, insan evladına böyle mi yapar?" der. Hz. Ömer: "Sen sabret, ne yapalım. Tanrı buyruğunu tamamen yerine getirelim." der.

Kamçı doksana ulaşınca Şuhmâ tatlı canını Allah'a teslim eder. Hz. Ömer: "Ey hizmetçi, on tane daha vur, ceza tamamlansın." der. Yüz kamçı tamamlandıktan sonra

Hız. Ömer gelip oğlunu çözer ve ona sarılıp öper. Daha sonra onun cenaze namazını kılarak onu defnederler. O gece Hız. Ali, Şuhmâ'yı rüyasında görür. Şuhmâ, Hız. Muhammed'in yanında cennet elbisesi giymiş ve başına parlak mücevherden taç takmış. Hız. Muhammed, Hız. Ali'ye: "Ey Ali, Ömer'in bu canı gönlümüzü hoş etti." der. Şuhmâ: "Ey Ali, sen bu durumu babama anlat; ben ondan razıyım. Nasıl beni günahlarımdan arındırdıysa Allah da onu günahlarından arındırsın." der. Hız. Ali uyanınca bu durumu Hız. Ömer'e anlatır. Ömer: "Allah yolu işte böyledir. Canıma şükürler olsun ki hem Peygamber hem de oğlum benden razı olmuş. Oğluma iyi babalık yapmışım." der ve hikâye bu şekilde sona erer.

2.5. Eserdeki Şahıs Kadrosu

Hikâyedeki kişiler olaydaki önem sırasına göre verilecektir:

Şuhmâ (Şuhmât)

Hikâyenin kahramanı Şuhmâ'dır. Şuhmâ, Hız. Ömer'in Abdurrahman adlı ve Ebu Şahme künyesiyle tanınan oğludur. Hikâyeye göre güzel yaratılışlı ve güzel sesli bir insandır. Mecliste Kur'ân okuduğunda genç yaşlı herkesin gözü dolmaktadır. Bir gün meclisten eve dönerken bir Yahudi'ye rastlar. Yahudi onu benzini neden sarı, gel sana bir şerbet vereyim diyerek kandırır ve içki içirir. Sarhoş olan Şuhmâ içkinin etkisiyle yolda bir tarlada rastladığı bir kadın ile zina eder. Kadın dokuz ay sonra elinde bir çocuk ile Hız. Ömer'e gelip durumu söyler ve çocuğu ona verir. Bundan sonra Şuhmâ'ya İslam şeriatına göre 100 kamçı cezası uygulanır. Bu ceza sonucunda ölür. Hız. Ali rüyasında onu peygamberin yanında ve cennet elbisesi içinde görür. Şuhmâ, Hız. Ali'ye babasını çok sevdiğini, ondan razı olduğunu söyler. Çünkü günahlarının bedelini dünyada ödemiş, öteki dünyaya günahsız olarak gitmiştir.

Destân-ı Şuhmâ, trajik bir konuyu ele alan bir hikâyedir. Fakat Şuhmâ, bu dünyadaki günahlarından arınmış ve öldükten sonra cennete gitmiştir. Hikâyede, bu türden diğer İslami konulu hikâyelerde olduğu gibi bu dünyanın geçiciliği asıl önemli ve ebedî olanın öteki dünya olduğu fikri işlenmektedir. Şuhmâ, Hız. Ömer'in yani İslam'ın ikinci halifesinin oğludur. Buna rağmen cezası uygulanmış ve bunun sonucunda ölmüştür. Hikâyede verilmek istenen mesaj da herkesin adalet karşısında eşit olduğu düşüncesidir. Hız. Ömer'in oğlu olsanız bile hukuk kuralları karşısında eşitsiniz. Hikâye Hız. Ömer'in adalet anlayışını ve dolayısıyla ilk halifeler dönemindeki İslam hukukunu göstermesi dolayısıyla önemlidir.

Hz. Ömer

Hz. Ömer, hikâyede İslam hukukunun uygulayıcısıdır. Oğlunun zina yaptığını öğrenir öğrenmez oğluna bu durumu sorarak doğruluğunu öğrenir. Doğruluğundan emin olduktan sonra hiç vakit kaybetmeden halka duyurur ve oğluna had vurmak cezasını uygular. Ceza sırasında oğlunun bütün acılarına ve yalvarışlarına aldırılmaz. İslam şeriatının dosdoğru uygulanmasını sağlar. Ceza bittikten ve oğlu öldükten sonra gidip ona sarılır. Keşke baban dünyaya gelmeseydi ve başına bunlar gelmeseydi, der. Ancak Hz. Ömer için Allah'ın şeriatını uygulamak ve bu kurallara bağlı kalmak her şeyden önemlidir.

Hz. Ali, gece rüyasında Şuhmâ'yı cennette görür ve bu durumu Hz. Ömer'e bildirir. Hz. Ömer, bu sözleri duyunca oğluna çok iyi babalık yaptığı için sevinir. Hikâyede dolaylı olarak bu dünyadaki günahlarımızın cezasını bu dünyada çekip ödersek öteki dünyada günahlardan arınmış olarak ebedî mutluluğa kavuşacağımız da anlatılmak istenmiştir. Hz. Ömer hikâyede meşhur adaleti ile öne çıkmış ve gerçek İslam hukukunun nasıl olması gerektiğine örnek teşkil etmiştir. Hz. Ömer ve oğlu arasında geçen bu olay insanlara ibretlik bir olay olarak anlatılmıştır.

Yahudi

Yahudi'nin hikâyedeki kimliği açık değildir. Bu tür hikâyelerde genellikle görüldüğü üzere her türlü kötülüğün ve fitnenin kaynağıdır. Örnek bir hayat yaşayan Şuhmâ'yı kandırarak ona içki içirip sarhoş eder. Sonrasında gelişen olaylar Şuhmâ'nın ölümüne kadar gider. Yahudi tipi masallardaki tek yönlü kötü karakter gibidir. İşi gücü sürekli iyi insanlara kötülük etmektir.

Kadın

Hikâyede kimliği açık olarak verilmemiştir. Şuhmâ, sarhoş olarak eve dönerken ona tarlada rastlar ve onunla zina yapar. Kadın bu sırrı saklayacağını söylemesine rağmen dokuz ay sonra bir çocuk doğurunca onu alıp Hz. Ömer'e gelir. Oğluyla aralarında geçenleri anlatır ve çocuğu Hz. Ömer'e verir. Hikâyede bunun dışında üzerinde çok durulmamıştır.

Hz. Ali

Hz. Ali'nin adı sadece hikâyenin sonunda geçmektedir. Hz. Ali, Şuhmâ'yı defnedildiği gün rüyasında görür. Cennete gitmiş, Peygamber'in yanındadır. Ona babasından razı olduğunu söyler. Allah'ın babasına merhamet etmesini, onu günahlarından arındırmasını söyler. Hz. Ali bu durumu Hz. Ömer'e söyler, o da çok sevinir. Hz. Ali

hikâyede gerçek dünya ile öteki dünya arasında bir aracı gibidir. Hikâyede fazlaca bir rolü yoktur.

Eflah (Hizmetçi)

Hizmetçi, 100 kamçı cezasının uygulayıcısıdır. Hz. Ömer'in emrini dinlemektedir. Hz. Ömer ona Allah'ın emrini gözetmesini, Şuhmâ'yı dinlememesini sık sık söyler.

Peygamber

Hz. Muhammed hikâyede İslam dininin peygamberi ve arzu edilen kişi olarak yer almaktadır. Şuhmâ ölünce cennette Peygamber ile görüşür. Peygamber, Hz. Ali'ye rüyada Ömer'in bu oğlundan çok memnun olduklarını söyler. Peygamber, hikâyede çok fazla geçmemekte, hikâyenin sonunda kavuşulan, arzu edilen kişi olarak öne çıkmaktadır.

Halk (İnsanlar)

Hikâyede figüran rolünde olan insanlar, Şuhmâ'yı çok sevmektedirler. Ancak ceza alınca Hz. Ömer'e yalvarıp yakarmalarına rağmen onu engelleyememişlerdir. Şuhmâ'nı güzel yüzlü ve güzel sesli olması, güzel Kur'ân okuması insanları derinden etkilemektedir.

2.6. Eserin Nüshası

Eserin bilinen tek nüshası Ankara Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil Yz A 6823/2 numarada kayıtlıdır. Yazma derleme yoluyla oluşturulmuş bir hikâye mecmuasıdır. İçinde 9 halk hikâyesi vardır. Eser yazmanın 5b-8b varakları arasında kayıtlıdır. Yazmanın ikinci hikâyesidir. Eserin adı katalogda yanlış okunarak *Destân-ı Şehinşah* olarak verilmiştir. Eserin yazmadaki adı *Destân-ı Şuhmâ*'dır.

Eser abadî kâğıda harekeli nesih yazısıyla her sayfada 15 satır olarak yazılmıştır. Yazmanın ölçüleri 206x150 mm (187x125 mm) şeklindedir. 1992 yılında Abdülmecid Güldü'den satın alınmıştır. Oldukça yıpranmış bir yazmadır, ilk iki sayfası yırtık ve şirazesini dağılmıştır. Yazma şemseli, köşebendli, yıpranmış desenli bir mukavva cilt içerisinde.

2.7. Eserin Yazarı: Aksaraylı İsâ

Eserin yazarı hikâyenin 100. beytinde açıkça belirtilmiştir:

aksarāylu 'isā tevziḳ iyle sen

dün-ile yalvar ھاھاھا çok inle sen

“Aksaraylı İsa, abuk ol sen. Gece ile Allah’a yalvar, çok ağla sen.”

Aksaraylı İsa hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Muhtemelen XIV. yzyılda yaşamış meddāh bir şair olmalıdır. Araştırmalara göre Aksaraylı İsa’ya ait olduğu düşünülen dört eser vardır:

1. Hikāyet-i řuhmā
2. Miraname¹
3. Dāstān-ı İsmail
4. Kıssa-i İbrahim

Aksaraylı İsa’nın eserlerinden onun Arapça ve Farsça gibi dillere vākıf olduğu anlaşılmaktadır. Eserleri dinī ve ahlaki bir çizgidedir. İslamī konularda bu gibi küçük eserler oluşturarak halk meclislerinde icra etmiştir. Beylikler ve Osmanlı’nın Kuruluş Dönemi’nde yaşamış olmalıdır. Adından anlaşıldığı üzere Konya ve Aksaray civarlarında yaşamıştır.

Meddāh şairler eski destancılık geleneğini devam ettirmekle birlikte genellikle iyi bir eğitime sahiptirler. Eski edebiyatın henüz kurumsallaşmadığı bir dönemde bu gibi hikāyeler yazarak halka İslamiyet’i sevdirmeye ve halk içinde İslam’ın yaygınlaşmasına çalışmışlardır. Bu şairler bir yönüyle de halk meclislerinde hikāyeler okuyan gezgin dervişler sayılabilirler.

Aksaraylı İsa’nın eserlerindeki dil oldukça sade ve akıcı bir halk dilidir. Basit halk ruhuna uygun olarak dinī ve ahlaki hikāyeler oluşturup kasaba ve köylerde bunları halk meclislerinde okumuştur. İslam’ı halka sevdiren basit dinī kuralları halka anlatmak için bu tarz basit hikāyeler oluşturmuştur. Amaç halka dinī sevdirmenin yanında bu hikāyeler aracılığı ile insanlara kıssadan hisse vermektir. Bu tür eserlerde genellikle bu dünyanın faniliği, asıl ve ebedī olanın öteki dünya olduğu ve bu nedenle ölmeden önce lme hazırlanma fikri yaygın olarak işlenmiştir.

Eski edebiyatımızda bu tür manzum halk hikāyeleri üzerine yapılan çalışmalar çok fazla değildir. Kaynaklar araştırıldığında Aksaraylı İsa’ya ait başka hikāyelerin çıkması büyük bir olasılıktır.

---

¹ *Miraname* nüshalarında Aksaraylı İsa’nın adı geçmemektedir. AKAR, Süleymaniye Kütüphanesi Laleli 3756 numarada yer alan yazmadaki başka bir hikāyeden hareketle bu eserin Aksaraylı İsa’ya ait olabileceğini belirtmiştir (1987: 155-157).

2.8. Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar

Eser üzerine yapılan hiçbir çalışma yoktur. Hikâye, ilk kez bu çalışma ile gün yüzüne çıkmakta ve bilim âlemine tanıtılmaktadır.

3. Eserin Dili ve Anlatımı Üzerine Notlar

Hikâyet-i Şuhmâ, Eski Anadolu Türkçesi dil özellikleri taşımaktadır. Hikâyenin XIV. yüzyılda yazıldığı tahmin edilmektedir. Eserde dikkat çeken belli başlı dil ve anlatım ile ilgili özellikler şu şekildedir:

1. II. tekil şahıs zamiri *sen* bir yerde *sin* (092)olarak yazılmıştır.

2. *di-* fiili eski yazımda sürekli /i/'li olarak yazılır. Fakat metinde iki yerde (022, 059) /e/'li olarak harekelenmiştir.

3. Metinde bazı yuvarlak ünlülü harflerden sonra fazlalık bir *elif* harfi vardır. Bu kullanımlar Kur'ân imlasının bir yansımasıdır. Vav+elif yapısına örnekler şu şekildedir:

bulardur بُوَالرُدُر (004), *gülleri* كُوَاللُرِي (004)

4. /i/ ~ /e/ değişikliği Eski Anadolu Türkçesi zamanındaki en önemli değişikliklerden birisidir. Günümüzde /e/ olarak yazılan pek çok kelime o dönemde /i/ ile yazılmıştır. Metinden bazı örnekler şu şekildedir: *didi* (018), *diyü* (053), *yitmiş* (065), *viridi* (034), *vireyim* (021).

5. /t/ ~ /d/ değişikliği Eski Anadolu Türkçesinde yaygın olarak görülmekle birlikte metnimizde bu değişikliğe örnek yoktur. Kelimeler /t/ veya /d/'li olarak tek şekilde kullanılmıştır: *dağla-* (078), *dapıñ-* (015), *datlu* (083), *ditre-* (029), *toğ-* (026), *toğsan* (074), *toğun-* (048), *toğuz* (026), *ton* (045)

6. Bildirme görevindeki *durur* kelimesi metinde iki kez geçmektedir. Bunun dışındaki örneklerde kısalarak {-dUr} şekline dönüşmüştür. Bildirme görevindeki *durur* kelimesi XIV. yüzyıldan sonra daha çok arkaik olarak kullanılmıştır: *oğluñ durur* (027), *var durur* (033)

7. Eski Anadolu Türkçesinde genellikle yuvarlak şekilde geçen bazı ekler metnimizde düz ünlülü olarak kullanılmıştır. Bu kullanımlara bazı örnekler şu şekildedir:

{-AlIm}: *çal-alım* (025).

{-dIm}: *kıl-dım* (036), *çık-dım* (036), *getür-dim* (028), *iç-dim* (034).

{-Im}/{-ImIz}: *bāğ-ım* (081), *cān-ım* (071), *cān-ımız* (068).

{-nIn}: *bāğ-ını* (004).

8. Eski Anadolu Türkçesinde yuvarlak olarak kullanılan eklere metnimizden bazı örnekler şu şekildedir:

{-dUr}: *bu-dur* (102), *yoğ-dur* (079), *böyle-dür* (080), *nice-dür* (009).

{-AlUm}: *it-elüm* (idelüm) (068), *gör-elüm* (061), *işit-elüm* (işidelüm) (015).

{-Um}: *bülbül-üm* (081), *gül-üm* (081).

{-UbAn}: *ol-uban* (023), *düş-üben* (075).

{-Up}: *çağır-up* (067), *kıl-up* (072), *ıtut-up* (099).

9. Eserin dili oldukça sade ve akıcı bir halk dilidir. Bu tür eserler deyim, ikileme, arkaik ve ağız özelliği taşıyan kelimeler açısından önemli metinlerdir. Metinde yer alan deyimlerden bazıları şu şekildedir: *cān vir-* (099), *cānı haḫka vir-* (074), *yürekin daḡla-* (078).

10. Eserin dili her türlü yapmacıktan uzak doğal ve sade bir halk dilidir. Basit halk ruhuna uygun olarak yazılan ve halk meclislerinde okunan bu tür hikâyeler yüzyıllarca sevilerek okunmuş ve günümüze taşınmıştır. Aşağıda verilen beyitler eserin saf ve doğal dilini yansıtan birkaç örnektir:

çün şaḡıldı mescide geldi yine

ḫalk üşe geldi ḫamu kim başına (014)

gel saḡa şerbet vireyim içesin

ḫola beḡziḡ ḫastelikten geçesin (021)

ey benim göḡlüm yemişi ‘ayālüm

taḡrı emri böyledür n’eyleyelüm (080)

4. Transkripsiyonlu Metin ve Çeviri

[5b]	hazā destān-ı şuhmā (hikāyet-i şuhmā)	Şuhmâ'nın Hikâyesi
001	bir hikāyet eydeyin yāranlara şeri' içinde doğru yola varanlara	Dostlara ve dinin kuralları içinde doğru yola gi- denlere bir hikâye anlatayım.
002	şeri' içinde nice doğru gittiler dünyā için işit neler itdiler	Dinin esasları içinde nasıl doğru yola gittiler. Dünya için neler yaptılar, dinle.
003	dīn eviniñ dört divārıdır bular hem ebū bekir 'alī oşmān 'ömer	Ebu Bekir, Ali, Osman ve Ömer dinin evinin dört duvarıdır.
004	hem bulardur dīn bāğınıñ gülleri muştafā gülzārınıñ bülbülleri	Bunlar, din bağının gülleri ve Mustafa'nın gül bahçesinin bülbülleridir.
005	şeri' bular āşikāre kıldılar biz yara şeri' iñ kılıcını şaldılar	Bunlar, dinin kurallarını ortaya koydular ve biz dostlara dinin kılıcını bıraktılar.
006	dünyā denizdür şeri' at bir gemi ğark itmeye aña giren ādemi	Dünya bir deniz, şeriat ise bir gemidir; ona binen insanı batırmaz.
007	ol gemiye girmeyen ğark olısar ol dañı nūñ kavmi gibi kalısar	O gemiye binmeyen suya batar ve o da Nuh kavmi gibi helak olur.
008	ger saña ben şeri' i tağdir eyleyem işbu sözün kāmısını söyleyem	Ben sana dinin kurallarının değerini anlatayım ve bu sözün tamamını söyleyeyim.
009	işit imdi işbu sözden bir ħaber şeri' içinde nicedür imdi 'ömer	Şimdi bu sözden bir haber dinle ve şimdi dinin emirleri içinde Ömer'in nasıl olduğunu (gör).
010	var idi bir oğlı adı şuhmā idi ħulki ħüb hem ħüb-āvāzlu idi	Onun bir oğlu vardı, adı Şuhmâ'ydı. Güzel yara- tılışlıydı ve güzel bir sesi vardı.
011	muştafā ününe beñzerdi üni şahābeler cümlesi sever idi anı	Sesi, Mustafa'nın sesine benzerdi, sahabelerin hepsi onu severdi.
012	muştafādan şonra iştilmedi hergiz ² andan görgülü ünli gelmedi	Mustafa'dan sonra ondan daha görgülü ve tanın- mış biri asla gelmedi ve duyulmadı.
013	āvāz-ıla ħurān okırdı her dem āvāzına ħayrān olurdu her ādem	Her vakit yüksek sesle Kur'ân okurdu. Herkes onun sesine hayran olurdu.

² hergiz: Metinde *hergez* diye harekelenmiş.

014	çün şağıldı mescide geldi yine halk üşe geldi kamu kim başına	<i>Yine hızlı bir şekilde mescide geldi, bütün herkes başına toplandı.</i>
015	eyitdiler şuhmâya dapıñ emir ķurān oķu işidelüm bir ‘aşır	<i>Şuhmâ’ya: “Emre tabi ol, Kur’ân’dan ayetler oku, (biz de) dinleyelim.” dediler.</i>
[6a]		
016	çünki bu şuhmâ oķıdı bir ‘aşır zārı zārı ağladılar yigit ü kebİR	<i>Şuhmâ ayetler okuduķu zaman genç yaşlı herkes için için ağladı.</i>
017	çün du‘ā kıılır ħalāyık ağlayur gör bu şuhmâya ne vaķı‘āt olur	<i>Halk dua edip ağlarken bu Şuhmâ’nın başına neler gelir, gör.</i>
018	eve giderken şataşdı bir yahūd niçün beñzüñ şarı didi ol ħasūd ³	<i>Eve giderken bir Yahudi ona rastladı. O haset: “Neden benzın sarı?” dedi.</i>
019	eytdi bu şuhmâ aña kim şarıyım bir yıl oldı rāĥmetden āriyim ⁴	<i>Bu Şuhmâ ona: “Sarıyım çünkü bir yıldır rahmetten uzağım.” dedi.</i>
020	ol yahūd eydür aña kayırmağıl ben ne dirsem sözümi sen şımağıl	<i>O Yahudi ona: “Üzülme, ben sana ne dersem, sakin beni kırma.</i>
021	gel şana şerbet vireyim içesin tola beñziñ ħastelikten geçesin	<i>Gel sana şerbet vereyim iç, benzın yerine gelsin ve hastalığın geçsin.”</i>
022	ol yahūdī şuhmâyı iletđi eve şuyım iç dedi hep derde devā	<i>O Yahudi, Şuhmâ’yı eve götürdü: “Suyumu iç, her derde devadır.” dedi.</i>
023	çün bu şuhmâ şuyı içdi gör n’ider içdi sekrān oluban eve gider	<i>Bu Şuhmâ suyu içince bak ne yapar. (Suyu) içince sarhoş olup evine gider.</i>
024	yolda bāğ içinde bir ‘avrat bulur süci fi’liyle aña gör ne kıılır	<i>Yolda bahçe içinde bir kadına rastlar. Şarabın etkisiyle kadına bak ne yapar.</i>
025	‘avrat eydür gizleyem bu sözi ger çalalım içmez iseñ bu süci	<i>Kadın: “Ben bu sırrı saklayayım. Eğer şarap içmezsen bari çalıp oynayalım.” dedi.</i>
026	çün tokuz ay geçer bir oğlan toğar ‘avrat alır anı ‘ömere gelür	<i>Dokuz ay geçtikten sonra bir oğlan doğar. Kadın, o çocuğu alarak Ömer’e gelir:</i>

³ hasūd: Metinde *husūd* diye harekelenmiş.

⁴ arayım: عَارِيْمٌ

027	eydür ey dīn leşkerinūñ ā‘lāsı seniñ oğluñ durur oğlan issi	“Ey din askerinin en büyüğü, bu çocuğun sahibi senin oğlundur.
028	kıldı bu şuhmâ benim ile zina uş getürdim oğlanı virüñ aña	Bu Şuhmâ benim ile zina etti. İşte şimdi bu ço- cuğu getirdim, (götürüp) ona verin.” der.
029	benzi şoldı anı işitdi ‘ömer ditredi geldi eve gör ki n’ider	Ömer bu sözü işitince benzi soldu, titredi. Eve geldi, bak şimdi ne yapar.
030	‘ömer eydür yâ oğul düşdi sefer doğrı it kim diyim çün bir haber	Ömer: “Ey oğul, sana yolculuk düştü. Sana bir ha- ber soracağım, bana doğrusunu söyle.
031	şol gün kim mescide kūrān okuduñ ol baña itgil sen kanda idüñ	Mescitte Kur’ân okuduğun o gün sen neredey- din? Bana söyle.”
032	eydür ey baba eve gelür idim yolda ol fülān yahūda uğradım	“Ey baba, eve geliyorken yolda filanca Yahudi’ye rastladım.
[6b]		
033	eydür baña nite beñziñ şarı durur bende bu derdiñ devāsı var durur	Bana: ‘Benzin neden sarıdır, bende bu derdin de- vası vardır.’ dedi.
034	aldı girdi evine virdi şarāb bilmedim içdim anı oldum harāb	Aldı beni evine götürdü, şarap verdi. Bilmeden onu içtim ve sarhoş olup perişan oldum.
035	çıkdım ol yahūd evinden ey ata bāğ içinde uğradım bir ‘avrata	Ey baba, o Yahudi’nin evinden çıktım, bağ içinde bir kadına rastladım.
036	kıldım ol ‘avrat ile şol dem zina illā tövbe kıldım ol işden yine	O kadın ile o vakit zina yaptım. Sonra yine o işten tövbe ettim.”
037	‘ömer eydür saña had urmağ gerek hem bu sözi halka bildürmek gerek	Ömer: “Sana ceza vermek ve bu durumu halka bildirmek gerek.” dedi.
038	eydür öldür şimdi ey baba beni utanırım kimse duymasın bunu	“Ey baba, şimdi beni öldür, utanıyorum, kimse bunu duymasın.” dedi.
039	eydür utanmayup kıldıñdı zinā had ur çıksın utanursın yine	“Utanmadan zina ettin. Cezasını çek, bu günah senden çıksın, sonra yine utanırsın.” dedi.
040	‘ömer eydür tañrı haddini uram muştafa‘ şer‘ini yerine getürem	Ömer: “Tanrı’nın belirlediği cezayı vereceğim ve Mustafa’nın şeriatını yerine getireceğim.” dedi.
041	ilettdi bu şuhmâyı meydan içine tā cezāsın vire lāyık suçına	Bu Şuhmâ’yı suçuna layık cezasını vermek için meydana içine götürdü.

042	çün meydāna halkı cümle üşdiler kamū ‘ālem meydāna dizildiler	<i>Bütün halk meydana toplandılar ve oraya dizildiler.</i>
043	ulu kiçi er ü ‘avrat üşdiler gördiler bu şuhmāyı ağlaşdılar	<i>Genç yaşlı, kadın erkek herkes toplandı. Şuhmā’yı görünce ağlamaya başladılar.</i>
044	‘ömer eydür eflāha turrā’ getir hîç muḥabbet kıлма tanrı ḥaddin ur	<i>Ömer, hizmetçiye: “Kamçı getir, hiç sevgi gösterme, Tanrı cezasını ver.” dedi.</i>
045	çünkü şoydı eflāḥ şuhmā tonın bir turrā urdı ki yardı tenin	<i>Hizmetçi, Şuhmā’nın elbisesini çıkardıktan sonra öyle bir kamçı vurdu ki vücudunu yardı.</i>
046	açdı bu şuhmā bağırını ‘azīm çağırurdu ey kerīm ey raḥīm	<i>Şuhmā, göğsünü iyice açtı ve ey kerem sahibi, ey esirgeyen Allah diye bağırmaya başladı.</i>
047	iki turrā urıcaḥ çok inledi ‘ömere yalvardı mühlet diledi	<i>İki kamçı vurulunca çok inledi. Ömer’e yalvardı, zaman istedi.</i>
048	çünkü üç turrā toḫundi kıldı āh eyitdi saña şıgındım ey pādişāh	<i>Üçüncü kamçı vurulunca ah etti: “Ey Allah’ım, sana sığındım.” dedi.</i>
[7a]		
049	çünkü eflāḥ turrā urdı beş tamām didi el-ḥamdülillāh şükür ve’s-selām	<i>Hizmetçi beşinci kamçıyı vurunca: “Allah’a şükürler olsun, işte bu kadar.” dedi.</i>
050	çün irgürdi eflāḥ turrā’ ona cümle yāranlar dirildi yanına	<i>Hizmetçi onuncu kamçıyı vurduğu zaman bütün dostlar yanına toplandı.</i>
051	yalvaruban eytdiler kim yā ‘ömer şabır idi vir şuhmāya bu yeter	<i>Yalvararak “Ey Ömer, Şuhmā’ya sabır göster, bu kadarı yeter.” dediler.</i>
052	‘ömer eydür çün bu şuhmā ḥālını şormayasız benden anıḡ ḥālını	<i>Ömer: “Bu Şuhmā’nın durumunu benden sormayın.</i>
053	ur yā eflāḥ turrā’ esirgeme öle diyü guşsa ḳayḡu hîç yeme	<i>Ey hizmetçi; kamçıyı vur, acıma. Ölür diye hiç endişe edip kaygılanma.”</i>
054	çünkü bu şuhmā yigirmi turrā yedi didi kim baba yüregim acıdı	<i>Şuhmā, yirmi kamçı yiyince: “Baba, içim yandı.” dedi.</i>
055	turrā otuza iricek diḡledi ḳavmi feryād itdi mühlet diledi	<i>Kamçı otuz olunca halkı dinledi, feryat edip zaman istedi.</i>
056	çünkü turrā kırḳa deḡin yörüdi eydir ey baba damaḡım ḳurudı	<i>Kamçı kırka kadar varınca: “Ey baba, damaḡım kurudu.</i>

057	baña bir içim şu virsünler buyur kim bile ölem beni şuya doyur	<i>Buyur bana bir içimlik su versinler. Belki ölürüm, beni suya doyur."</i>
058	‘ömer eydür tamu ehli şuşaya şu dileye illā kimse virmeye	<i>Ömer: "Cehennem halkı susadığı zaman su ister ancak kimse vermez." der.</i>
059	‘ömer eydür turrā irsün elliye sen işitme bu şuhmā ki ne deye	<i>Ömer: "Kamçı, elliye yetişsin. Bu Şuhmâ'nın ne dediğine sen bakma." dedi.</i>
060	şuhmā eydür ey baba anam kanı ölürem gelsün hālīm görsün beni	<i>Şuhmâ: "Ey baba, annem nerede? Ölüyorum, ge- lip benim hālimi görsün.</i>
061	biribirimiz görelüm ölmeden ben aña ol baña hasret kalmadan	<i>Ölmeden önce birbirimizi görelim. Ben ona, o bana hasret kalmasın.</i>
062	‘ömer eydür ur yā eflāh altmışı allāh emrin gözle ço ayruk işi	<i>Ömer: "Ey hizmetçi, altmışı vur. Allah emrini gö- zet, başka işi bırak." dedi.</i>
063	eydür ey baba niçün döndi yüzün bu baña bak göreyim bārī göziñ	<i>"Ey baba, yüzünü neden çevirdin? Bir bana bak, bari senin gözünü göreyim." dedi.</i>
[7b]		
064	‘ömer eydür saña buluşmam bugün korķaram ayru düşelim yarınkı gün	<i>Ömer: "Bugün, seninle bir araya gelmem. Korka- rım ki yarın da ayrı düşeceğiz." dedi.</i>
065	‘ömer eydür turrā irsün yitmişe allāh emrine kâ’im ol haķ işine	<i>Ömer: "Kamçı yetmişe ulaşsın. Allah'ın emrine sebat et." dedi.</i>
066	eydür ey yāranlarım bağışlayuz her birinüz didigüm işlerjüz	<i>"Ey dostlarım, beni bağışlayın; her biriniz dedi- ğimi yapın."</i>
067	çün yāranlar bu sözi işitdiler çağırup başlarını açdılar	<i>Dostlar bu sözü duydukları zaman feryat edip başlarını açtılar:</i>
068	biz seninçün cānımız terk idelüm illā çün atañ işitmez n’idelüm	<i>"Biz senin için canımızı bile veririz ancak baban dinlemez, ne yapalım."</i>
069	‘ömer eydür turrā irsün seksene haber olsun ol za’if anasına	<i>Ömer: "Kamçı seksene ulaşsın. O garip anasına haber verilsin." dedi.</i>
070	baş açık yalın ayak geldi ana geldi halk üşmiş bu şuhmā üstine	<i>Anası baş açık, yalın ayak geldi. (Baktı ki) halk Şuhmâ'nın etrafına toplanmış.</i>
071	zārı zār ağlar eydür ey oğlanum bu ne vaķı’a idi saña cānım	<i>İçin için ağlayıp: "Ey oğlum, ey canım benim bu ne beladır ki başına geldi."</i>

072	zārī kıluḫ inledi eydür yā ‘ömer ‘ayālın kimse bu hâlde mi ider	Ağlayıp feryat ederek: “Ya Ömer, hiç kimse evladını bu hâle getirir mi?” der.
073	‘ömer eydür sen şabır it n’eyleyelüm tañrı buyruğın tamām eyleyelüm	Ömer: “Sen sabret, ne yapalım. Tanrı buyruğunu tamamen yerine getirelim.” dedi.
074	çün tamām urdı eflāh ʔoksan virdi bu şuhmâ haḫka datlu cānı	Hizmetçi, doksan kamçıyı tamamlayınca bu şuhmâ tatlı canını Allah’a teslim etti.
075	anasının uşşı gider düşüben ağladılar haḫk üstine üşüben	Anası kendini kaybederek düşüp bayılır. Halk üstüne toplanarak ağlar.
076	‘ömer eydür yā eflāh on daḫı ur ne vara eger öldise ḫaddın yeter	Ömer: “Ey hizmetçi, on tane daha vur. Eğer öldüyse ne olur, cezası biter.” dedi.
077	yüz ʔurrā tamām urdı ‘ömer geldi oğlun şeşdi ol şır-ü ner	Yüz kamçı tamamlandı. O erkek aslan gibi olan Ömer gelip oğlunu çözer.
078	yüzün urdı yüzine çok ağladı şöyle kim haḫkın yüregın dağladı	Yüzünü yüzüne dayayıp o kadar çok ağladı ki herkesin içi yandı.
079	ey benim gözümün nūrı pāresi tañrı ḫükmidür yokdur bunun çāresi	“Ey benim gözümün nuru, (yüreğimin) parçası, Tanrı emridir, bunun çaresi yoktur.
080	ey benim gönjlüm yemişi ‘ayālüm tañrı emri böyledür n’eyleyelüm	Ey benim gönlümün meyvesi, evladım, Tanrı emri böyledir, ne yapalım.
[8a]		
081	ey benim bülbül nefeslü bülbülüm ey benim bāğım bāḫçem reyḫānım gülüm	Ey benim bülbül nefesli bülbülüm, ey benim bāğım bahçem, reyhanım, gülüm,
082	allāḫın emrine muḫkem düşmişem ey cezāsın bu cihānda bulmuşım	Allah’ın emrine bağlı kalmışım. Ey cezasını bu dünyada çekenim,
083	ey benim bağrım pāresi cigerim ey yigitlikde giden datlu cānım	Ey benim yüreğimin parçası, ciğerparem, ey genç olarak ölen tatlı canım,
084	keşke ‘ömer dünyāya gelmeseydi saña bu vaḫı‘alar olmasaydı	Keşke Ömer dünyaya gelmeseydi. Senin başına bu belalar gelmeseydi.
085	çünki haḫkın emridür n’itmek gerek allāh emrine boyun egmek gerek	Madem bu Allah’ın emridir, ne yapmak gerek. Allah’ın emrine boyun eğmek gerek.”
086	arı yudılar kefine şardılar senden yaña haḫka gönderdiler	(Şuhmâ’yı) temizce yıkayıp kefene sardılar. Allah’a doğru toprağa verdiler.

087	hem namāzın kıldılar anda tamām ḳurānı ḫatim eylediler ve's-selām	<i>Orada namazını kıldılar ve Kur'ân'ı baştan sona okuyup bitirdiler.</i>
088	uyḳuya vardı 'alī düşde görür çün bu şuhmā muştafā ile ṫurur	<i>Ali, uyuyunca düşünde Şuhmâ'nın Mustafa ile durduğunu görür.</i>
089	başına güher nürdan tāc urur yüzi ay hem güneşçe görünür	<i>Başına parlak mücevherden taç takmış, yüzü de ay ve güneş gibi görünür.</i>
090	hülle giymiş hem nürdan güzel olur çün görür 'alī anı ḫayrān ḳalır	<i>Güzel, parlak ve ışıltılı bir cennet elbisesi giymiş. Ali, onu görünce hayran olur.</i>
091	resül eydür 'aliye kim yā 'alī ḫoşnüd eyledi bizi 'ömer cānı	<i>Peygamber, Ali'ye: "Ey Ali, bu Ömer'in canı, gön-lümüzü hoş etti." dedi.</i>
092	döndi bu şuhmā eydür kim yā 'alī atama söyle sin bu aḫvāli	<i>Bu Şuhmâ dönüp: "Ey Ali, sen bu durumu ba-bama bildir.</i>
093	ben atamdan ḫoşnüd olmuşım tamām yedi uçmaḳ olsun aḫa dārü's-selām	<i>Ben babamdan sonuna kadar razıyım. Yedi cen-net ona mekân olsun.</i>
094	nite kim yazıḳdan arıtdı beni ḫaḳ günāhından şöyle arıtsın anı	<i>Beni günahımdan nasıl arındırıysa Allah da onu günahından arındırsın.</i>
095	çün uyandı bu sözi didi 'alī 'ömer eydür şöyledür allāh yolu	<i>Ali, uykudan uyanınca bu sözü Ömer'e söyledi. Ömer: "Allah yolu böyledir." dedi.</i>
096	'ömer eydür şükür minnet cānıma ḫoş atalık eylemişim oḫluma	<i>Ömer: "Canıma şükür ve minnetler olsun. Oḫ-luma iyi babalık yapmışım.</i>
[8b]		
097	çün oḫlan olmuş benden şākir hem şākir olmuş resül benden şükür	<i>Çünkü, hem oḫlum benden razı olmuş hem de peygamber razı olmuş, şükürler olsun.</i>
098	ma'şūk için gör 'āşıklar ne ḳılır çün 'āşıklar ḫālını kim ne bilir	<i>Sevgili için âşıklar ne yapar bir bak ve âşıkların hālını kim nerden bilir.</i>
099	kimi dīn dönderür kimi cān virür kimi emrin ṫutup oḫlun öldürür	<i>Kimi dininden döner, kimi bu uğurda can verir, kimi de Allah'ın emrini yerine getirip oḫlunu öldürür.</i>
100	aḳsarāyly ṫisā tevziḳ iyle sen dün-ile yalvar ḫaḳḳa çoḳ iḫle sen	<i>Aksaraylı İsa, çabuk ol sen. Gece ile Allah'a yal-var, çoḳ aḫla sen.</i>

101	işleriñüz cümle hayr ile olsun tamām muştafāya vir şalavāt ve's-selām	<i>Bütün işleriniz hayır ile tamama ersin. Mustafa- fa'ya salavat ver, (hikâye) artık bitti.</i>
102	tā ki ola her du'ālar müstecāb söz budur allāhu ā'lem bi's-şavāb	<i>Sonunda bütün dualar kabul olsun. Söz şöyledir: "Doğrusunu en iyi Allah bilir."</i>
103	fā'ilātün fā'ilātün fā'ilāt muştafāniñ rūhına vir şalavāt	<i>Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilât, Mustafa'nın ruhuna ver bir salavat.</i>

m m

Bitti.

m

5. DİZİN

5.1. Gramatikal Dizin

A

acı- (Vücudun bir yeri) Ağrılı olmak, ağrımak, sızlamak; canı yanmak.

a.- dı 054

aç- (Bir şeyi) Kapalı, örtülü, kilitli veya bağlı durumdan çıkarmak, görünür duruma getirmek.

a.-dı 046

a.- dılar 067

açık (Vücut veya organ) Çıplak, örtüsüz, üryan.

a. 070

ad Ad, isim.

a.+ 1 010

âdem (< Ar. *âdem*) İnsan, beşer.

â. 013

â.+ i 006

ağla- Gözyaşı dökmek, ağlamak.

a.- dı 078

a.- dılar 016, 075

a.- r 071

a.- yur 017

ağlaş- Birlikte veya karşılıklı olarak ağlamak.

a.- dılar 043

âh (< Ar., F. *âh*) Feryat, inilti.

â. kıl- Feryat etmek, inlemek, şikâyet etmek:
048

aḥvāl (< Ar. *aḥvāl*) Durum, vaziyet, hâl.

a.+ i 092

al- 1. Herhangi bir şeyi tutup yerinden ayırarak elinde veya yanında bulundurmak: 026.

2. (Birlikte veya yanında) Götürmek: 035.

a.- ur 026

a.- dı 035

â'lā (< Ar. *â'lā*) (Daha, en, pek) Yüksek.

â.+ sı 027

‘âlem (< Ar. *‘âlem*) Herkes, insanlar.

ḳamu ‘â. → **ḳamu.**

allāh (< Ar. *allāh*) Allah.

a. 062, 065, 082, 085, 095

a.+ ıḳ 083

altmış Altmış sayısı.

a.+ ı 062

ana Anne.

a. 070

a.+ m 060

a.+ sına 069

a.+ sınıḳ 076

anda Orada.

a. 087

andan Ondan.

a. 012

anı Onu.

a. 011, 026, 029, 034, 090, 094

anıḳ Onun.

a. 052

aḳa Ona.

a. 006, 019, 020, 024, 028, 061, 093

ara Ayrı, uzak.

a.+ yım 019

arı Temiz, arı.

a. 087

arıt- Temizlemek, kirliliğini gidermek.

a.- dı 094

a.- sın 094

‘āşık (< Ar. ‘āşık) Âşık, seven.

‘ā.+ lar 098

āşikāre (< F. āşikāre) Açıkça, açık bir şekilde.

ā. kıl- Meydana çıkarmak, ortaya koymak, belli etmek: 005

‘aşir (< Ar. ‘aşir) Kur’ân’dan on ayetlik bir bölümün okunması.

‘a. 015, 016

ata Baba, ata.

a. 035

a.+ ma 092

a.+ mdan 093

a.+ ı 068

atalık Babalık, atalık, ata olma durumu.

a. eyle- Babalık yapmak: 096

āvāz (< F. āvāz) Yüksek ses.

ā.+ ina 013

ā.+ -ıla 014

‘avrat (< Ar. ‘avrat) Kadın.

er ü ‘a. → er.

‘a. 024, 025, 026, 036

ay Ay.

a. 026, 089

ayak Ayak.

a. 070

‘ayāl (< Ar. ‘iyāl) Çoluk çocuk, evlat.

‘a.+ in 072

‘a.+ üm 080

ayru Ayrı, uzak.

a. düş- Ayrılmak: 064.

a. 064

ayruk Başka.

a. 062

‘azīm (< Ar. ‘azīm) İyice, ziyadesiyle.

‘a. 046

B

baba Baba, ata.

b. 032, 038, 054, 056, 060, 063

bāğ (< F. bāğ) Bağ, bahçe, bostan.

b.+ bākçe Bahçe: 081

b. 024, 035

b.+ ım 081

b.+ ını 004

bağır Göğüs, ciğer, kalp, yürek, karın gibi vücut boşluklarında bulunan organların ortak adı.

b.+ ım (bağırım) 083

b.+ ını (bağırını) 046

bağışla- Affetmek, bağışlamak.

b.- ı 066

bak- Gözleri bir şey üzerine çevirmek.

b. 063

bākçe (< F. bākçe) Bahçe, bostan.

b.+ m 081

baña Bana.

b. 031, 033, 058, 061, 063

bārī (< F. bārī) Hiç olmazsa.

b. 063

baş 1. Baş, kafa: 067, 070. **2.** Bir şeyin veya bir yerin etrafı, çevresi, yanı: 014.

b. 070

b.+ ina 014

b.+ larını 067

ben Ben (1. tekil şahıs zamiri).

b. 008, 020, 061

b.+ de 033

b.+ den 052, 097

b.+ i 038, 057, 060, 094

b.+ im 028, 079, 080, 081, 083

bejiz Yüz rengi.

b.+ i 029

b.+ iñ 021, 033

b.+ üñ 018

bejze- Ortak tarafları sebebiyle birbirini andırmak, hatırlatmak.

b.- rdi 011

beş Beş sayısı.

b. 049

bil- Haberi olmak, vakıf olmak.

b.- e 057

b.- medim 034

b.- ür 098

bildür- Haber vermek.

b.- mek 037

bir (1) Herhangi bir.

b. 001, 006, 009, 015, 016, 018, 024, 026, 030, 035, 057

bir (2) Bir sayısı.

b. yıl ol- Bir yıl tamamlanmak: 019

b. 010, 045

biribiri Birbiri, karşılıklı olarak biri ötekini, öteki de onu.

b.+ miz 062

biz Biz (1. çoğul şahıs zamiri).

b. 005, 069

b.+ i 091

boyun Vücudun omuzlarla baş arasında kalan ve başı bedene bağlayan kısmı.

b. eg- Güçlü olanın emrine uymak, itaat etmek: 085.

böyle Böyle, bu şekilde, bunun gibi.

b.+ dür 080

bu Bu (İşaret sıfatı ve işaret zamiri).

b. (İşaret sıfatı) 016, 017, 019, 023, 025, 028, 033, 037, 041, 043, 046, 051, 052, 054, 059, 063, 067, 070, 071, 072, 074, 082, 084, 088, 092, 095

b.+ dur 102

b.+ lar 003, 005

b.+ lardur 004

b.+ nı 038

b.+ nuñ 079

bugün Bugün.

b. 064

bul- 1. (Kötü davranışları yüzünden) Hak ettiği şeyle karşılaşmak: 082. 2. (Arayarak veya rastgele) Bir şey, bir kimse veya bir durumla karşılaşmak: 024.

b.- mışım 082

b.- ur 024

buluş- Belli bir yerde bir araya gelmek, birbirini bulmak.

b.- mam 064

buyruk Emir, buyruk.

b.+ ın 073

buyur- Emretmek.

b. 057

bülbül (< F. *bulbul*) Çok güzel öten, sesinin güzelliğiyle meşhur küçük kuş.

b. 081

b.+ leri 004

b.+ üm 081

C

cān (< F. *cān*) **1.** İnsan ve hayvanların yaşamasını sağlayan ve ölümlerle bedenden ayrılan madde dışı varlık, ruh: 068, 074, 099. **2.** Sevilen, aziz, sevgili: 071, 083, 091. **3.** Gönül, yürek, kalp, iç, iç alem: 096.

c. vir- Ölmek, hayatı sona ermek: 099.

c.+ ı hakka vir- Ölmek: 074.

c.+ ı 091

c.+ ım 071, 083

c.+ ima 096

c.+ ımız 068

cezā (< Ar. *cezā*) Suç işleyen bir kimseye suçunun derecesine göre verilen acı karşılık.

c. vir- (Birisini) Cezalandırmak: 041.

c.+ sın 041, 082

ciger (< F. *ciger*) Ciğer, bağır, gönül, yürek.

c.+ im Çok sevilen bir kimse için kullanılan hitap sözü: 083.

cihān (< F. *cihān*) Dünya, yeryüzü.

c.+ da 082

cümle (< Ar. *cumle*) Bütün, hep.

c. 042, 050, 101

c.+ si 011

Ç

çağır- Bağırarak, feryat etmek, haykırmak.

ç.- urdu 046

ç.- up 067

çal- Eğlenmek, âlem yapmak.

ç.- alım 025

çāre (< F. *çāre*) Çare, çıkar yol, çözüm yolu, tedbir, kurtuluş yolu.

ç.+ si 079

çık- **1.** (Bulunduğu yerden) Dışarıya varmak, içerden dışarı gitmek: 036. **2.** Yok olmak, kalmamak, zail olmak: 039.

ç.- dım 036

ç.- sın 039

çok Fazla, pek, çok.

ç. 047, 078, 100

çün (< F. *çun*) **1.** (Zaman yan cümlesinin başında) Ne zaman ki, -dığı zaman: 023, 026, 067. **2.** (Sebebin yan cümlesinin başında) Çünkü, madem ki, dolayısıyla, için, şunun için ki, şundan dolayısıyla: 097, 098.

ç. 014, 017, 023, 026, 030, 042, 050, 052, 067, 068, 074, 088, 090, 095, 097, 098. ↔ **çünkü.**

çünkü (< F. *çun+ki*) **1.** (Zaman yan cümlesinin başında) Ne zaman ki, -dığı zaman, -dığında, -ınca: 016, 045, 054. **2.** (Sebebin yan cümlesinin başında) Çünkü, zira, madem ki, dolayısıyla, için, şunun için ki, şundan dolayısıyla: 085. ↔ **çün.**

D

dağla- (Özellikle yürek, iç, ciğer gibi kelimelerle) Büyük üzüntü vermek, acı ve ıstırap çektirmek, yakmak.

yürekin d.- → **yürek.**

d.- dı 078

dağı Daha, bile, da/de.

d. 007, 076

damak Ağız boşluğunun üst çeperi, damak.

d.+ ım 056

dapır- Tabi olmak, hizmet etmek, bir işi yerine getirmek.

d.- 015

dārū's-selām (< Ar. birleşik isim *dārū's-selām*) Cennet.

d. ol- Cennet olmak: 093.

datlu (Mecaz) Sevimli, hoş, güzel.

d. cān İnsana her şeyden daha tatlı gelen kendi canı, kendi varlığı: 074, 083.

de- Demek, söylemek. ↔ **di-**

d.- di 022

d.- ye 059

degin (Edat) Bir işin sona erdiği zamanı ve yeri gösterir, -e kadar, -e dek.

d. 056

dem (< F. *dem*) Zaman, çağ, vakit, an.

d. 013, 036

deniz Deniz.

d.+ dür 006

derd (< F. *derd*) Dert, sıkıntı, üzüntü, keder.

d.+ e 022

d.+ iñ 033

destān (< F. *dāstān*) Milletlerin eski çağlardaki din, fazilet ve millî kahramanlık maceralarını, başlarından geçenleri dile getiren büyük manzum hikâye, dâsitān, epope.

d.-ı şuhmā Şuhmā'nın Hikâyesi: 001.

devā (< Ar. *devā*) İlaç, çare, derman.

d. 022

d.+ s1 033

di- Demek, söylemek. ↔ **de-**

d.- di 018, 049, 054, 095

d.- digüm 066

d.- rsem 020

d.- yim 030

d.- yü 053

dile- Dilemek, istemek, arzu etmek.

d.- di 047, 055

d.- ye 058

dīn (< Ar. *dīn*) Din, inanç.

d. dönder- Dininden vazgeçip başka dine inanmak: 099.

d. 004, 027

diñle- (Bir sese ya da söze) Kulak vermek.

d.- di 055

diril- (< *déril-*) Toplanmak.

d.- di 050

ditre- Titremek.

d.- di 029

dīvār (< F. *dīvār*) Duvar.

d.+ ıdır 003

dizil- Belirli bir düzene göre sıraya konmak, bir sıra teşkil etmek.

d.- diler 042

doğrı Gerçek, doğru. ↔ **doğru.**

d. 002, 030

doğru Gerçek, doğru. ↔ **doğrı.**

d. 001

doyur- İhtiyacını yeterince karşılamak, tatmin etmek.

şuya d. → şu.

d.- 057

dön- Yüzünü çevirmek, dönmek, yönelmek, başını çevirip bakmak.

d.- di 063, 092

dönder- Çevirmek, döndermek.
dîn d. → dîn.

d.- ür 099

dört Dört sayısı.
d. 003

du‘ā (< Ar. *du‘ā*) Dua, Tanrı’ya yalvarış.
d. kı̄l- Dua etmek: 017.
d.+ lar 102

durur (Bildirme) -dır/-dir (dur- fiilinin hâl sigası. 14. yüzyıldan sonra arkaizm ya da bir beytin boş yerini doldurmak için kullanılırdı).
d. 027, 033

duy- İşitmek.
d.- masın 038

dün Gece.
d.+ -ile 100

dünyā (< Ar. *dunyā*) Dünya, yeryüzü.
d.+ ya gel- Doğmak: 084.
d. 002, 006

düş- 1. Yıkılmak, yere düşmek: 075. 2. Anlamca kaynaşmış-kalıplaşmış birleşik filler yapar: 030, 064, 082.
ayru düş- → *ayru.*
sefer d.- → *sefer.*
muhkem d.- → *muhkem.*
d.- di 030
d.- eyim 064
d.- mişem 082
d.- üben 075

düş Rüya, düş.
d.+ de 088

E

eflāh (< Ar. *eflāh* “felah bulmuş, kurtuluşa ermiş”) Köle, hizmetçi.
e. 045, 049, 050, 053, 062, 074, 076
e.+ a 044

eg- (Boyun için) Eğmek, bükmek.
boyun e.- → *boyun.*
e.- mek 085

eger (< F. *gar/agar*) (Edat) Eğer, şayet. ↔ **ger.**
e. 076

ehl (< Ar. *ehl*) Halk, topluluk, bir yerin sakinleri.
e.+ i 058

elli Elli sayısı.
e.+ ye 059

emir (< Ar. *amr*) Emir, buyruk. ↔ **emr.**
e. dapıy- Emri yerine getirmek, emre tabi olmak: 015

emr (< Ar. *amr*) Emir, buyruk. ↔ **emir.**
e. tut- Verilen emri yerine getirmek: 099.
e.+ i 080
e.+ idür 085
e.+ in 062, 099
e.+ ine 065, 082, 085

er Erkek.
e. ü ‘avrat Erkek ve kadın, herkes: 043.

esirge- Korumak, sakınmak.
e.- me 053

ev Ev, oturulan yer, mesken, hane.
e.+ e 018, 022, 023, 029, 032
e.+ inden 035
e.+ ine 034

e.+ iniṅ 003

ey (Seslenme ünlemi) Ey, hey, bre, be.

e. 027, 032, 035, 038, 046, 048, 056, 060, 063,
066, 071, 081, 082, 083

eyit- Demek, söylemek. ↔ **eyt-**

e.- di 048

e.- diler 015

eyle- “Yapmak, etmek” anlamında yardımcı fiiller yapar. ↔ **iyle-**

hoşnud e.- → **hoşnud.**

hatim e.- → **hatim.**

atalık e.- → **atalık.**

tamām e.- → **tamām.**

takdīr e.- → **takdīr.**

e.- di 091

e.- diler 087

e.- mişim 096

e.- yelüm 073

e.- yem 008

eyt- Demek, söylemek. ↔ **eyit-**

e.- diler 051

e.- eyin 001

e.- ir 056

e.- ür 020, 025, 027, 030, 032, 033, 037, 038,
040, 044, 052, 058, 059, 060, 062, 063, 064,
065, 066, 069, 071, 072, 073, 076, 091, 092,
095, 096

F

feryād (< F. *faryād*) İmdat isteme, yardım dileme.

f. it- İmdat istemek, yardım dilemek: 055.

fiʿl (< Ar. *fiʿl*) İş, eylem, amel.

f.+ iyle 024

fülān (< Ar. *fulān*) Belirtilmesi gerekli görülme-
yen isimlerin önüne getirilerek onları
belirsiz şekilde niteler, herhangi biri.

f. 032

G

ğark Suya batma.

ğ. it- Suya batırmak: 006.

ğ. ol- Suya batmak: 007.

geç- 1. Hastalığı geçmek, iyileşmek: 021. 2. Ara-
dan zaman geçmek: 026.

g.- er 026

g.- esin 021

gel- 1. (-den, -e) Varmak, ulaşmak, gelmek: 014,
026, 077. 2. Yaşamak, dünyaya gelmek:
012.

üşe g.- → **üş-**

dünyāya g.- → **dünyā.**

g.- di 014, 021, 029, 070, 077

g.- medi 012

g.- meseydi 084

g.- sün 060

g.- ür 026, 032

gemi Gemi.

g. 006

g.+ ye 007

ger (< F. *gar/agar*) (Edat) Eğer, şayet. ↔ **eger.**

g. 008, 025

gerek- Lazım olmak, gerekmek.

g. 037, 085

getür- 1. (Daha uzak bir yerden) Bulunulan
yere gelmesini sağlamak, gelmesine se-
bep olmak, iletmek, nakletmek: 028, 044.
2. Birleşik fiil yapar: 040.

yerine g.- → **yer.**

- g. 044
- g.- dim 028
- g.- em 040
- gibi** Gibi (Benzetme edatı).
- g. 007
- gir**- Dışarıdan içeriye geçmek, içine dalmak, bir şeyin içine girmek.
- g.- di 034
- g.- en 006
- g.- meyen 007
- git**- 1. Gitmek, varmak, ilerlemek: 002, 018, 023.
2. Ölmek: 083. 3. Birleşik fiiller yapar: 075.
- uşşı g.- → uş.**
- g.- diler 002
- g.- en (giden) 083
- g.- er (gider) 023, 075
- g.- erken (giderken) 018
- giy**- Elbise giymek, vücuduna geçirmek.
- g.- miş 090
- gizle**- (Bir şeyi) Başkasına duyurmamak, saklamak.
- g.- yem 025
- gönder**- Göndermek, yola koymak, yollamak.
- g.- diler 086
- göñül** Gönül, kalp.
- g.+ üm (göñlüm) 080
- gör**- 1. Bakmak, görmek, gözle seçmek: 043, 060, 090. 2. Anlamak, idrak etmek, sez-
mek: 017, 023, 029.
- g. 017, 023, 024, 029, 098
- g.- diler 043
- g.- elüm 061
- g.- eyim 063
- g.- sün 060
- g.- ür 088, 090
- görgülü** Davranışları toplumun görgü kurallarına uygun olan kimse.
- g. 012
- görün**- Görünmek, ortaya çıkmak, belli olmak.
- g.- ür 089
- göz** Göz, görme organı.
- g.+ inç 063
- g.+ ümüñ 079
- gözle**- Gözetmek, önem vermek, riayet etmek.
- g. 062
- ğuşsa** (< Ar. *ğuşsa*) Gam, keder, hüznün, tasa.
- ğ. kayğu ye-** Üzülmek: 053.
- güher** (< F. *gevher - guher*) Mücevher.
- g. 089
- gül** (< F. *gul*) Gül ağacının güzel kokulu ve pek çok çeşidi olan çiçeği.
- g.+ leri 004
- g.+ üm 081
- gülzār** (< F. *gul-zār*) Gül bahçesi.
- g.+ inuñ 004
- gün** Gün (24 saatlik zaman dilimi).
- g. 031, 064
- günāh** (< F. *gunāh*) Günah, suç, hata.
- g.+ ndan 094
- güneş** Güneş.
- g.+ çe 089
- güzel** Güzel, hoş.
- g. ol-** Güzel olmak, yakışmak: 090.

H

haber (< Ar. *ḥabar*) Haber, bilgi, malumat, havadis.

h. ol- Haber verilmek: 069.

h. 009, 030

had (< Ar. *ḥadd*) Şeriatın tayin ettiği ceza. ↔ **ḥadd.**

h. ur- Şeriat hükmünce suçluyu sopayla döverek cezalandırmak: 039, 037.

ḥadd (< Ar. *ḥadd*) Şeriatın tayin ettiği ceza. ↔ **had.**

h. ur- Şeriat hükmünce suçluyu sopayla döverek cezalandırmak: 040, 044.

h.+ in 044, 076

h.+ ini 040

ḥaḳ (< Ar. *ḥaḳḳ*) Hak, Allah, Tanrı. ↔ **ḥaḳḳ.**

h. 065, 094

ḥaḳḳ (< Ar. *ḥaḳḳ*) Hak, Allah, Tanrı. ↔ **ḥaḳ.**

cānı h. vir- → **cān.**

h.+ a 074, 086, 100

h.+ in 085

ḥāl (< Ar. *ḥāl*) Durum, vaziyet.

h.+ de mi 072

h.+ im 060

h.+ ini 052, 098

ḥalāyık (< Ar. *ḥalā'ik* “yaratıklar, insanlar”dan) Esir edilmiş veya satın alınmış kız, kadın.

h. 017

ḥalk (< Ar. *ḥalk*) Halk, insanlar, ahali, toplum, kalabalık.

h. 014, 070, 075

h.+ a 037

h.+ ı 042

h.+ in 078

ḥarāb (< Ar. *ḥarāb*) Kötü durumda, bitik, perişan.

h. ol- Kötü durumda olmak, perişan olmak: 034

ḥasret (< Ar. *ḥasrat*) Özlem, özleme, özleyiş.

h. ḳal- Sevdiği birine kavuşamamak, özlemek: 061

ḥastelik (< F. *ḥasta* + T. *-lik*) Hastalık.

h.+ ten 021

ḥasūd (< Ar. *ḥasūd*) Haset, kıskanç.

h. 018

ḥatim (< Ar. *ḥatm*) Bitirme, sona erdirme, tamamlama.

h. eyle- Tamamlamak: 087.

ḥayr (< Ar. *ḥayr*) Hayır, iyilik.

h. 101

ḥayrān (< Ar. *ḥayrān*) Çok beğenen, bayılan.

h. ḳal- Hayran olmak, beğenmek: 090.

h. ol- Çok beğenmek: 013

ḥazā (< Ar. *ḥazā*) İşte, bu, şu.

h. 002

hem (< F. *ham*) Kullanıldığı cümleye “üstelik, bir de, şu da var ki, zaten” manaları katarak anlamı kuvvetlendirir.

h. 003, 010, 037, 089, 090, 097

hep (< F. *ham*) Hep, bütün, hepsi.

h. 022

her (< F. *har*) Tekil kelimelerin önüne getirilir ve o kelime için verilen hükmün aynı cinsten olan şeylerin hepsi için teker teker geçerli olduğunu gösterir, -nin hepsi, bütün, cümle.

h. 013, 066, 102

hergiz (< F. *hargiz*) Asla, katiyen, hiçbir zaman.

h. 012

hiç (< F. *hiç*) Asla, katiyen (Olumsuz ve soru cümlelerinde anlamı kuvvetlendirir.).

h. 044, 053

hikāyet (< Ar. *hikāya*) Hikāye.

h. 001

hoş (< F. *hoş*) İyi, güzel.

h. 096

hoşnūd (< F. *hoşnūd*) Bir kimseden veya hâlden memnun olma durumu, razı.

h. eyle- Memnun etmek, gönlünü hoş etmek, razı etmek: 091.

h. ol- Memnun olmak, gönlü hoş olmak, razı olmak: 093.

hüb (< F. *hüb*) Güzel.

h.+ -āvāzlu Güzel sesli: 010.

h. 010

hulk (< Ar. *hulk*) Yaratılış, tabiat, huy, karakter.

h.+ 1 010

hük̄m (< Ar. *hukm*) Emir, buyruk.

h.+ idür 079

hülle (< Ar. *hulla*) Cennet elbisesi.

h. 090

İ

i- Ek fiil, isim soylu kelimelerin cümlede yüklem olarak kullanılmasını sağlar. Çekimli fiilleri de birleşik zamanlı olarak kullanılmasını sağlar. “idi, imiş, ise ve iken” şekilleri vardır.

i.- di 010, 011, 071

i.- dim 032

i.- dūñ 031

i.- señ 025

iç İç, iç taraf, içerisi.

i.+ inde 001, 002, 009, 024, 035

i.+ ine 041

iç- (Su vb.) İçmek.

i. 022

i.- di 023

i.- dim 034

i.- esin 021

i.- mez 025

içim Bir defada içilecek miktar.

i. 057

içün (Edat) İçin, maksadıyla, amacıyla.

i. 002, 098

iki İki sayısı.

i. 047

ile (Edat) İsimlere gelerek “ile, birlikte, araç, vasıta vb. anlamlarda zarf yapar.

i. 028, 036, 088, 101

ilet- Götürmek, ulaştırmak, eriştirmek.

i.- di 022, 041

illā (< Ar. *illā*) Fakat, lakin, ancak.

i. 036, 058, 068

imdi Şimdi, şu an.

i. 009

iñle- Acı ve üzüntü ile ağlayıp sızlanmak.

i. 100

i.- di 047, 072

ir- Belli bir yere, bir noktaya yetişmek, erişmek.

i.- ıcek 055

i.- sün 059, 065, 069

irgür- Ulaştırmak, eriştirmek.

i.- di 050

is Sahip.

i.+ si 027

iş İş, amel, hareket, davranış.

i.+ den 036

i.+ i 062

i.+ ine 065

i.+ leriñüz 101

işbu Bu, işte bu.

i. 008, 009

işit- Dinlemek, işitmek.

i. 002, 009

i.- di 029

i.- diler 067

i.- elüm 015

i.- me 059

i.- mez 068

işitil- Duyulmak, işitilmek.

i.- medi 012

işle- Yapmak, etmek.

i.- ñüz 066

it- (1) “Yapmak, etmek, kılmak” anlamında birleşik fiiller yapan yardımcı fiil.

feryād i. → feryād.

ğark i. → ğark.

şabır i. → şabır.

şabır i.- i vir- → şabır.

terk i. → terk.

i.- di 055

i.- diler 002

i.- elüm 068

i.- er 072

i.- meye 006

it- (2) Demek, söylemek.

i. 030

i.- gil 031

iyile- “Yapmak, etmek” anlamında yardımcı fiiller yapar. ↔ **eyle-**

tezik i. → tezik.

K

ķā’im (< Ar. ķā’im) Bir işte sebat eden.

ķ. ol- Kararından dönmemek, yaptığı işi sonuna kadar devam ettirmek: 065.

ķal- 1. (Bir yerde) Olmak, bulunmak: 007. **2.** Birleşik fiil yapar: 061, 090.

ķasret ķ → ķasret.

ķayrān ķ. → ķayrān.

ķ.- isar 007

ķ.- madan 061

ķ.- ur 090

ķamı Bütün, hep, hepsi, tamamı. → **ķamu.**

ķ.+ sını 008

ķamu Bütün, hep, hepsi, tamamı. → **ķamı.**

ķ. 014, 042

ķanda Nerede.

ķ. 031

ķamı Hani, nerede.

ķ. 060

ķavm (< Ar. ķavm) Kavim, halk, insanlar.

nūh ķ.+ i → nūh.

ķ.+ i 007, 055

ķayġu Üzüntü, dert, keder, endişe, tasa.

ġuşsa ķ. ye- → ġussa.

ķ. 053
ķayır- Üzölmek, tasalanmak, endişe etmek.
ķ.- mağıl 020
ķebîr (< Ar. *ķebîr*) Yaşlı.
yigit ü k. → yigit.
k. 016
ķefin (< Ar. *ķefen*) Kefen.
k.+ e 086
ķerîm (< Ar. *ķerîm*) Allah.
k. 046
ķeşķe (< F. *ķāşķi*) Keşķe, ne olurdu anlamında dileklerde kullanılan bağlaç.
k. 084
ķıl- “Etmek, kılmak, yapmak” anlamında birleşik fiiller yapan yardımcı fiil.
āh ķ. → āh.
āşikāre ķ. → āşikāre.
‘avrata ķ.- dım 036
du‘ā ķ. → du‘ā.
issi ķ. → issi.
muħabbet ķ. → muħabbet.
namāzın ķ. → namāz.
ne ķ. → ne.
tövbe ķ. → tövbe.
zinā ķ. → zinā.
ķ.- dı 028, 048
ķ.- dılar 005, 087
ķ.- dım 036
ķ.- dıñdı 039
ķ.- ma 044
ķ.- up 072
ķ.- ur 017, 024, 098

ķılıç Kılıç.
ķ.+ ını 005
ķırķ Kırk sayısı.
ķ.+ a 056
ķi Ki bağlama edatı.
tā ķi → tā.
k. 029, 045, 059, 102
ķiçi Küçük.
ulu ķ. → ulu.
k. 043
ķim Kim, ki (bağlama edatı).
k. 014, 019, 030, 031, 051, 054, 057, 078, 091, 092, 094, 098
ķimi Kimi, bazısı.
k. 099
ķimse Kimse, herhangi biri, hiç kimse.
k. 038, 058, 072,
ķo- Bırakmak.
ķ. 062
ķork- Korkmak, ürkemek, endişe etmek.
ķ.- aram 064
ķurān (< Ar. *ķur‘ān*) Kur‘ān-ı Kerim.
ķ. 013, 015, 031
ķ.+ ı 087
ķuru- Kurumak, ıslaklığını kaybetmek.
ķ.- dı 056

L

lāyık (<Ar. *lā‘īķ*) Layık, uygun, yaraşır.
l. 041
leşķer (< F. *leşķer*) Asker.
l.+ inüñ 027

M

ma'sûk (< Ar. *ma'sûk*) Aşık olunan kimse, sevgili (Metinde ilahî sevgili Allah anlamındadır.).

m. 098

mescid (< Ar. *mescid*) Mescit, küçük cami.

m.+ e 014, 031

meydân (< Ar. *meydân*) Meydan, alan, saha; geniş, düz ve açık alan.

m. 041

m.+ a 042

minnet (< Ar. *minnet*) Yapılan bir iyiliğe karşı teşekkür etme, şükür, hamdetme.

m. 096

muhabbet (< Ar. *muhabbet*) Sevgi.

m. kııl- Sevgi göstermek, merhamet etmek: 044.

muhkem (< Ar. *muhkem*) İyice, adamakıllı, sağlamca.

m. düş- Bir şeye bağlı kalmak: 082.

muşafâ (< Ar. *muşafâ*) Hz. Muhammed.

m. 004, 11, 040, 088

m.+ dan 12

m.+ nıñ 103

m.+ ya 101

mühlet (< Ar. *muhlet*) Mühlet, vade, süre, mehil.

m. 047, 055

müstecâb (< Ar. *mustecâb*) Kabul edilen.

m. ol- Kabul olmak: 102.

N

n'eyle- Ne yapmak, ne etmek.

n.- yelüm 073, 080

n'it- Ne etmek, ne yapmak.

n.- elüm (n'idelüm) 068

n.- er (n'ider) 023, 029

n.- mek 085

namâz (< F. *nemâz*) Namaz.

n. kııl- Namaz kılmak: 087.

n.+ ın 087

ne Ne.

n. kııl- Ne yapmak: 024, 098.

n. var Ne olur, ne çıkar: 076.

n. 017, 020, 059, 071, 076, 098

n.+ ler 002

nefeslü (< Ar. *nefes* + T. *-lü*) Nefesli.

n. 081

ner (< F. *ner*) Erkek.

şîr-ü n. → şîr.

n. 077

nice Nasıl.

n. 002

n.+ dür 009

niçün Niçin.

n. 018, 063

nite Nasıl.

n. 033, 094

nür (< Ar. *nür*) Işık, aydınlık, parlaklık, nur.

n.+ dan 089, 090

n.+ ı 079

O

oğul Erkek çocuk.

o. 030

o.+ an (oğlan) 026, 027, 097

o.+ 1 (oğlı) 010
o.+ uma (oğluma) 096
o.+ un (oğlun) 077, 099
o.+ uđ (oğluğ) 027
oğlan Erkek ocuk.
o.+ 1 (oğlanı) 028
o.+ um (oğlanum) 071
oğu- Bir metni seslendirmek, yüksek sesle kı-
raat etmek.
o. 015
o.- dı 016
o.- duğ 031
o.- rdı 013
ol O (işaret sıfatı).
o. 007, 018, 020, 022, 031, 032, 035, 036, 061,
069, 077
ol- 1. Olmak, bulunmak, meydana gelmek: 084.
2. “Olmak, bulunmak, meydana gelmek”
anlamında yardımcı fiil: 019, 034, 097.
bir yıl o. → bir.
dārū's-selām o. → dārū's-selām.
đark o. → đark.
güzel o. → güzel.
đaber o. → đaber.
đarāb o. → đarāb.
đayrān o. → đayrān.
đořnd o. → đořnd.
đā'im o. → đā'im.
müstecāb o. → müstecāb.
sekrān o. → sekrān.
řākir o. → řākir.
tamām o. → tamām.
vaki'āt o. → vaki'āt.

o.- a 102
o.- dı 019
o.- dum 034
o.- ısar 007
o.- masaydı 084
o.- mış 097
o.- mışım 093
o.- sun 069, 093, 101
o.- uban 023
o.- ur 017, 090
o.- urdı 013
on On sayısı.
o. 076
o.+ a 050
otuz Otuz sayısı.
o.+ a 055

Ö

öl- Ölmek.
ö.- dise 076
ö.- e 053
ö.- em 057
ö.- meden 061
ö.- ürem 060
öldür- Öldürmek.
ö. 038
ö.- ür isā 099

P

pādiřāh (< F. *pād-şah*) (Hüküm sahibi, hükme-
den) Allah.
p. 048
pāre (< F. *pāre*) Parça.
p.+ si 079, 083

R

rahīm (< Ar. *raḥīm*) Allah.

r. 046

rāḥmet (< Ar. *rāḥmet*) Allah'ın kullarına acıması, günahlarını bağışlaması; Allah'ın merhameti.

r.+ den 019

resūl (< Ar. *resūl*) Peygamber, Hz. Muhammed.

r. 091, 097

reyḥān (< Ar. *reyḥān*) Fesleğen.

r.+ im 081

rūḥ (< Ar. *rūḥ*) İnsan ve hayvanda vücudu canlı kılan, bilen, duyan ve idrak eden hayat gücü, hayat cevheri, can.

r.+ ina 103

S

şabır (< Ar. *şabr*) Sabır, dayanma gücü, tahammül.

ş. *it-* Sabretmek, dayanmak: 073.

ş. *iti vir-* Sabır edivermek, katlanmak, tahammül etmek: 051.

şağıl- Hızla gitmek.

ş.- dı 014

şahābe (< Ar. *şahābe*) Hz. Muhammed'in sohbetinde bulunmuş, onu görmüş olanlar; sahabeler.

ş.+ ler 011

şal- Bırakmak.

ş.- dılar 005

şalavāt (< Ar. *şalavāt*) Hz. Muhammed ve onun soyundan gelenlere saygı bildirmek için okunan dua.

ş. *vir-* Dua okumak: 101, 103.

sarja Sana.

s. 008, 021, 037, 048, 064, 071, 084

şar- (Kefen vb. için) Sarmak, kaplamak, örtmek.

ş.- dılar 086

şarı Sarı renk.

ş. 018, 033

ş.+ yım 019

şataş- Musallat olmak, rahatsız edici davranışlarda bulunmak.

ş.- dı 018

sefer (< Ar. *sefer*) Yolculuk.

s. *düş-* Yolculuğa çıkmak: 030.

sekrān (< Ar. *sekrān*) Sarhoş.

s. *ol-* Sarhoş olmak: 023.

seksen Seksen sayısı.

s.+ e 069

sen Sen (2. tekil şahıs zamiri). ↔ **sin**.

s. 020, 031, 059, 073, 100

s.+ den 086

s.+ inçün 068

s.+ iñ 027

sev- Sevmek, sevgi duymak.

s.- er 011

şı- (Bir kimseyi) Darıltmak, kırmak, gücendirmek.

ş.- mağıl 020

şıgın- Kendisini koruması için Allah'a sığınmak, Allah'tan yardım istemek.

ş.- dım 048

sin Sen (2. tekiş şahıs zamiri). ↔ **sen**.

s. 092 döndi

şol- Solmak, rengi atmak, benzi sararmak.

ş.- dı 029

şonra Sonra.

ş. 012

şor- Sormak, sual etmek, soru sorarak bilgi istemek.

ş.- mayasız 052

şoy- (Birinini) Elbisesini çıkarmak.

ş.- dı 045

söyle- Demek, söylemek.

s. 092

s.- yem 008

söz Söz.

s. 102

s.+ den 009

s.+ i 025, 037, 067, 095

s.+ in 008

s.+ ümi 020

şu Su.

ş.+ ya doyur- Su ihtiyacını gidermek, doyunca su içirmek: 057.

ş. 057, 058

ş.+ y1 023

ş.+ yım 022

şuç Suç, günah, kabahat.

ş.+ ina 041

şuşa- Su içme ihtiyacı olmak.

ş.- ya 058

süci Şarap.

s. 024, 025

Ş

şākir (< Ar. *şākir*) Şükredici kimse, şükreden.

ş. ol- 097

şarāb (< Ar. *şerāb*) Şarap, alkollü içki.

ş. 034

şer^c (< Ar. *şer^c*) Allah'ın emri, dinin kuralları, şeriat. ↔ **şerī^c**.

ş.+ ini 040

şerbet (< Ar. *şerbet*) Tatlı içecek.

ş. 021

şerī^c (< Ar. *şer^c*) Allah'ın emri, dinin kuralları, şeriat. ↔ **şer^c**.

ş. 001, 002, 005, 009

ş.+ i 008

ş.+ iñ 005

şerī^cat (< Ar. *şerī^cat*) Allah'ın emri, dinin kuralları, şeriat.

ş. 006

şeş- Çözmek.

ş.- di 077

şimdi Şimdi, şu an.

ş. 038

şīr (< F. *şir*) Arslan.

ş.-ü ner Erkek arslan: 077.

şol Şu.

ş. 031, 036

şöyle Öyle, o şekilde, onun gibi.

ş. 078, 094

ş.+ dür 095

şükür (< Ar. *şukr*) Verdiği nimetler için Allah'a duyulan minneti dile getirme, şükür, şükran.

ş. 049, 096, 097

T

tā (< F. *tā*) Ta, kadar, dek, değin.

tā ki Sonunda, yeter ki: 102.

t. 041

tāc (< Ar. *tāc*) Taç.

t. ur- Taç takmak: 089.

taḳdīr (< Ar. *taḳdīr*) Bir şeyin değerini belirleme, ona değer biçme.

t. eyle- Değerini belirtmek: 008.

tamām (< Ar. *tamām*) Tam, bütün, eksiksiz.

t. eyle- Tam ve eksiksiz yapmak, tam olarak yerine getirmek: 073.

t. ol- Bitmek, sona ermek, tamamlanmak: 101.

t. 049, 074, 077, 087, 093

ṭamu (< Soğd. *taṃw*) Cehennem.

ṭ. 058

taḡrı Tanrı, Yaradan, Allah.

t. 040, 044, 073, 079, 080

ten (< F. *ten*) Vücut, beden.

t.+ in 045

terk Bırakmak.

t. it- Bırakmak, vazgeçmek: 068.

tevizīk (< ?) Çabuk, hızlı.

t. iyle- Çabuk olmak, acele etmek: 100.

toğ- Doğmak, dünyaya gelmek.

ṭ.- ar 026

ṭoksan Doksan sayısı.

ṭ. 074

toḳun- Dokunmak, değmek, temas etmek.

ṭ.- dı 048

ṭokuz Dokuz sayısı.

ṭ. 026

ṭol- İyileşmek.

ṭ.- a 021

ṭon Elbise.

ṭ.+ in 045

tövbe (< Ar. *tevbe*) İşlediği günahından pişmanlık duyup bir daha yapmamaya söz verme.

t. ḳıl- İşlemiş olduğu bir günahı bir daha yapmamaya söz vermek: 036.

ṭur- (Bir yerde) Durmak, kalmak, beklemek, bulunmak.

ṭ.- ur 088

ṭurrā (< Ar. *turre* ?) Kamçı, kırbaç. ↔ **ṭurrāʔ**.

ṭ. 045, 047, 048, 049, 054, 055, 056, 059, 065, 069

ṭurrāʔ (< Ar. *turre* ? Kökü kesin olarak belli değildir.) Kamçı, kırbaç. ↔ **ṭurrā**.

t. 044, 050, 053, 077

ṭut- (Bir şeyi) Yapmak, yerine getirmek.

emrin ṭ. → emr.

ṭ.- up 099

U

uçmaḳ (< Soğd. *uṣṭmaḥ*) Cennet.

u. 093

uğra- Karşılaşmak, rastlamak, tesadüf etmek.

u.- dım 032, 035

ulu Büyük, yaşlı.

u. kiçi Büyük küçük: 043.

ur- Vurmak.

ḥad u. → ḥad.

tāc u. → tāc.

u. 053, 062, 076

u.- am 040

u.- dı 045, 049, 074, 077, 078

u.- ıcaḳ 047

u.- maḳ 037

u.- ur 089

uş Akıl.

u.+ şı git- Bilincini yitirmek, kendinden geçmek: 075.

uş İşte, şimdi.

u. 028

utan- Onur kırıcı bir durum nedeniyle ezici bir küçüklük, bir alçalma duygusu içinde bulunmak; utanç duymak; hicap etmek; mahcup olmak.

u.- ırım 038

u.- mayup 039

u.- ursın 039

uyan- Uykudan uyanmak.

u.- dı 095

uyku Uyku.

u.+ ya var- Uyumak: 088.

Ü

ü (< F. u < Ar. ve) Ve bağlacının nazımda sessiz harflerden sonraki okunuşu.

er ü. 'avrat → **er.**

yigit ü. kebîr → **yigit.**

ü. 016, 043

üç Üç sayısı.

ü. 048

ün ۛۛۛ.

ü.+ ۛ011

ü.+ üne 011

ünli Ün sahibi, meşhur, namlı.

ü. 012

üst Üst, üzeri; bir kimsenin kendisi, şahsı.

ü.+ ine 070, 075

üş- Hep birden bir yerde toplanmak, yığılmak, üstüne üşüşmek.

ü.- diler 042, 043

ü.- e geldi 014

ü.- miş 070

ü.- üben 075

V

vaqı'a (< Ar. vaqı'a) Olmuş olan şey, olay. ↔ **vaqı'ât.**

v. 071

v.+ lar 084

vaqı'ât (< Ar. vaqı'ât) Başa gelen, baştan geçen olaylar. ↔ **vaqı'a.**

v. ol- Başa gelmek: 017.

var- 1. (Bir yere) Gitmek, varmak, ulaşmak: 001.
2. Birleşik fiil yapar: 088.

uykuya v. → uyku.

v.- dı 088

v.- anlara 001

var Var olan, bulunan.

ne v. → ne.

v. 010, 033

v.+ a 076

ve's-selām (< Ar. ve's-selām) (Ünlem) İşte o kadar, son söz budur, artık bitti; barış, esenlik için.

v. 049, 087, 101

vir- 1. (Bir şeyi bir kimseye) Vermek, ulaştırmak, iletmek: 021, 034, 058. **2.** Göndermek: 101, 103. **3.** Birleşik fiiller yapar: 041, 074, 101.

cān v. → cān.

cezā v. → cezā.

datlu cānı haqqa v. → datlu.

şabır iti v. → şabır.

şalavāt v. → şalavāt.

v.- di 034, 074

v.- e 041
v.- eyim 021
v.- meye 058
v.- sünler 057
v.- üç 028
v.- ür 099

Y

yā (< Ar. *yā*) Ey (seslenme bildiren ünlem).

y. 030, 051, 053, 062, 072, 076, 091, 092

yahūd (< Ar. *yahūd*) Yahudi. ↔ **yahūdī**.

y. 018, 020, 035

y.+ a 032

yahūdī (< Ar. *yahūdī*) Yahudi. ↔ **yahūd**.

y. 022

yalın Çıplak, üryan.

y. 070

yalvar- 1. Birinden bir şey istemek, dilemek: 047, 051. 2. Allah'tan bir dilekte bulunmak, niyaz etmek: 100.

y. 100

y.- dı 047

y.- uban 051

yan Yan, taraf, etraf. ↔ **yañ**.

y.+ ina 050

yañ Yan, taraf, etraf. ↔ **yan**.

y.+ a 086

yar- Derin yara açmak.

y.- dı 045

yara (< F. *yār+ā*) Arkadaş, dost, yardımcı.

y. 005

yāran (< F. *yārān*) Dostlar, arkadaşlar.

y.+ lar 050, 067

y.+ lara 001

y.+ larım 066

yarınkı Yarınki.

y. 064

yazık Günah.

y.+ dan 094

ye- Hoşa gitmeyecek bir duruma uğramak, maruz kalmak.

ğuşsa kayğu y. → **ğussa.**

y.- di 054

y.- me 053

yedi Yedi sayısı.

y. 093

yemiş Meyve.

y.+ i 080

yer Önem, değer.

y.+ ine getür- İstenileni, gerekeni yapmak; ifa etmek: 040.

yet- Bitmek, tamamlanmak.

y.- er 051, 076

yıl Yıl, sene.

bir y. ol- → **bir.**

y. 019

yigirmi Yirmi sayısı.

y. 054

yigit Genç erkek, delikanlı.

y. ü kebīr Genç yaşlı: 016.

yigitlik Gençlik.

y.+ de 083

yine Yine, tekrar, bir daha.

y. 014, 036, 039

yitmiş Yetmiş sayısı.

y.+ e 065

yok Bulunmayan, mevcut olmayan.

y.+ dur 079

yol 1. Yol, üzerinden geçilen yer: 024, 032. **2.**

Bir şeye ulaşmak için takip edilen seyir:
095.

y.+ a 001

y.+ da 024, 032

y.+ 1 095

yörü- (Bir eşya için) Yürümek, hareket etmek.

y.- di 056

yu- Yıkamak.

y.- dılar 086

yürek Kalp, yürek; gönül.

y.+ in dağla- Yüreğini dağlamak, çok acı vermek: 078.

y.+ im 054

yüz (1) Yüz, çehre, surat.

y.+ i 089

y.+ ine 078

y.+ üñ 063

yüz (2) Yüz sayısı.

y.+ e 077

Z

zâ'if (< Ar. zâ'if) Zayıf, güçsüz, kuvvetsiz.

z. 069

zâr (< F. zâr) Ağlayış, inleme. ↔ **zârı**, **zârî**.

zârı z. → **zârî**.

z. 071

zârî (< F. zârî) Ağlama, sızlama, inleme. ↔ **zâr**, **zârî**.

z. zâr Hüngür hüngür ağlamak: 016.

zârî (< F. zârî) Ağlama, sızlama, inleme. ↔ **zâr**, **zârî**.

z. kıl- Ağlayıp inlemek, feryat etmek: 072.

zinâ (< Ar. zinâ²) Evlilik dışı cinsel ilişki, zina.

z. kıl- Zina etmek, evlilik dışı cinsel ilişkiye girmek: 028, 036, 039.

5.2. Kişi ve Yer Adları Dizini

Aksarâyılı 'isâ (< k.a.) Aksaraylı İsa. Hikâyenin anlatanı ve yazarı.

a. 100

'Alî (< k.a.) Hz. Ali. Hz. Muhammed'in Amcası Ebu Talip'in oğlu, dördüncü İslam halifesi.

'a. 003, 088, 090, 091, 092, 095

'a.+ ye 091

Ebû Bekir (< k.a.) İslam dininde ilk dört halifeden birincisi. Hz. Ebu Bekir.

e. 003

Nûh (< k.a.) Nûh peygamber.

n. kavmi Nûh peygamberin gönderildiği topluluk, halk: 007.

Osmân (< k.a.) Hz. Osman. İlk dört halifeden üçüncüsüdür.

o. 003

'Ömer (< k.a.) Hz. Ömer. İlk dört halifeden ikincisidir.

'ö. 003, 009, 029, 030, 037, 040, 044, 051, 052, 058, 059, 062, 064, 065, 069, 072, 073, 076, 077, 084, 091, 095, 96

'ö.+ e 026, 047

Şuhmâ (< k.a.) Hikâyede Hz. Ömer'in oğludur. Hikâyede olaylar onun başından geçmektedir.

destân-ı ş. → **destân**.

ş. 010, 016, 019, 023, 028, 045, 046, 052, 054, 059, 060, 070, 074, 088, 092

ş.+ ya 015, 017, 051

ş.+ y1 022, 041, 043

5.3. Arapça İbareler Dizini

allāhu ā'lem bi'ş-şavāb (< Ar. ibare) “Doğrusunu en iyi Allah bilir.”

a. 102

el-ḥamdülillāh (< Ar. *el-ḥamdu lillāh*) Allah’a şükürler olsun, hamdolsun.

e. 049

fā'ilātün fā'ilātün fā'ilāt (< Ar. aruz ölçüsü)

Aruz ölçüsünün Remel bahrinin kalıplarındandır. Türk edebiyatında en çok kullanılan kalıplardandır. 11’li hece ölçüsüne yakın olmasından dolayı kıssahânların en çok tercih ettiği kalıptır. Pek çok mesnevi bu kalıpla yazılmıştır.

f. 103

5.4. Çekim Ekleri Dizini

+a

‘avrat+a, eflāh+a, ḥaqq+a, ḥalk+a, kırk+a, meydan+a, on+a, otuz+a, yahūd+a, yañ+a, yol+a

-a

ol-a, ṭol-a, var-a

-alım

çal-alım

-am

ur-am

+an

oğul+an

-anlara

var-anlara

-ar

ṭoğ-ar

-aram

korğ-aram

+çe

güneş+çe

+da

cihan+da, yol+da

+dan

nur+dan, yazık+dan

+de

ben+de, düş+de, yigitlik+de

+den

ben+den, iş+den, rāḥmet+den

sen+den, söz+den

+de mi

ḥāl+de mi

-dı

dağla-dı, kıl-dı, ol-dı, var-dı, acı-dı, ağla-dı, arıt-dı, kuru-dı, oğu-dı, şağıl-dı, şataş-dı, şol-dı, şoy-dı, ṭoğun-dı, ur-dı, uyan-dı, yalvar-dı, yar-dı

-dılar

kıl-dılar, aç-dılar, ağla-dılar, ağlaş-dılar, şal-dılar, şar-dılar, yu-dılar

-dım

kıl-dım, şıgın-dım, uğra-dım, çık-dım

-dındı

kıl-dındı

-di

al-dı, düş-di, eyle-di, gel-di, it-di, vir-di, de-di, di-di, dile-di, dinle-di, diril-di, ditre-di, dön-di, eyit-di, gel-di, gir-di, iç-di, i-di, ilet-di, inle-di, irgür-di, işit-di, şeş-di, vir-di, ye-di, yürü-di

-digüm

di-digüm

-diler

	eyle-diler, dizil-diler, eyt-diler, git-diler, gönder-diler, gör-diler, işit-diler, it-diler, üş-diler		iç+esin
-dim	getür-dim, iç-dim, i-dim	-esin	geç-esin
-dise	öl-dise	-eyim	düş-eyim, gör-eyim, vir-eyim
-dum	ol-dum	-eyin	eyt-eyin
-duş	oku-duş	-gil	it-gil
+dur	bu+dur yok+dur	+ı	cân+ı, ad+ı, altmış+ı, cân+ı, halk+ı, hulk+ı, kuran+ı, nūr+ı, oğul+ı, oğulan+ı yol+ı
-dün	i-dün	-ıcağ	ur-ıcağ
+dür	böyle+dür, deniz+dür, nice+dür, şöyle+dür	+ıdır	dīvār+ıdır
+e	derd+e, ev+e, kefin+e, mescid+e, ömer+e, seksen+e, yitmiş+e	+ım	bāğ+ım, bağır+ım, cân+ım, damağ+ım reyhān+ım
-e	vir-e, bil-e, öl-e, üş-e	+ıma	cân+ıma
-elüm	it-elüm, gör-elüm, işit-elüm, n'it-elüm	+ımız	cân+ımız
-em	getür-em, öl-em	+ın	- 3 - buyruk+ın, namaz+ın, ton+ın
-en	gir-en, git-en	+ına	āvāz+ına, rūḥ+ına, suç+ına, yan+ına
-er	git-er, geç-er, it-er, n'it-er, sev-er, yete	+ından	günāh+ından
-erken	git-erken	+ını	bağır+ını, kılıç+ını
+esin		+ınığ	bağ+ınığ
		+ınığ	

	gülpār+ınuḡ	+iniḡ	ev+iniḡ
-iḡ	dap-iḡ	+inüḡ	leṣker+inüḡ
+iḡ	ḡaḡḡ+iḡ	+iḡ	beniz+iḡ, beḡiz+iḡ, derd+iḡ, göz+iḡ,
	ḡaḡḡ+iḡ		sen+iḡ, ŧeri ^ʿ +iḡ
-ırım	utan-ırım	+iḡüz	bir+iḡüz
-ısar	ol-ısar, ḡal-ısar	-ir	eyt-ir
+i	ḡavm+i, ādem+i, aḡvāl+i, ben+i, biz+i,	+iyle	fi'l+iyle
	ehl+i, emr+i, iṣ+i, ḡavm+i, ön+i, söz+i,	+lar	ʿāṣıḡ+lar, bu+lar, du ^ʿ a+lar, vaḡı ^ʿ a+lar
	ŧeri ^ʿ +i, yemiṣ+i, yüz+i		yāran+lar
-i	it-i	+lara	yāran+lara
-icek	ir-icek	+lardur	bu+lardur
+idür	emr+idür, ḡükm+idür	+larım	yāran+larım
+im	ben+im, ciger+im, ḡāl+im, yürek+im	+larını	baṣ+larını
+in	ʿāyāl+in, emr+in, ḡadd+in, söz+in,	+ler	ŧaḡābe+ler
	ten+in, yürek+in	+leri	bülbül+leri, gül+leri
+inçün	sen+inçün	+m	bāḡçe+m, ana+m
+inde	iç+inde	-ma	ḡıl-ma
+inden	ev+inden	+ma	ata+ma
+ine	emr+ine, ev+ine, iç+ine, iṣ+ine, üst+ine	-madan	
	yer+ine, yüz+ine		
+ini	ḡadd+ini, ḡāl+ini, ŧer ^ʿ +ini		

	kal-madan		işit-mez
-mağıl		-mış	
	kağır-mağıl, şı-mağıl		ol-mış
-maķ		-mışım	
	ur-maķ		ol-mışım, bul-mışım
-mam		-miş	
	buluş-mam		giy-miş, uş-miş
-masaydı		-mişem	
	ol-masaydı		düş-mişem
-masın		-mişim	
	duy-masın		eyle-mişim
-mayasız		+nı	
	şor-mayasız		bu+nı
-mayup		+nıı	
	utan-mayup		muştafa+nıı
+mdan		+nuı	
	ata+mdan		bu+nuı
-me		+ı	
	ye-me, esirge-me, işit-me		ata+ı
-meden		-ıuz	
	öl-meden		bağışla-ıuz
-medi		-ıüz	
	gel-medi, iştil-medi		işle-ıüz
-medim		-r	
	bil-medim		ağla-r
-mek		-rdı	
	bildür-mek, eg-mek, n'it-mek		oķu-rdı
-meseydi		-rdi	
	gel-meseydi		benze-rdi
-meye		-rsem	
	it-meye, vir-meye		di-rsem
-meyen		-seı	
	gir-meyen		i-seı
+mez		+sı	
	iç+mez		ā'la+sı, deva+sı
-mez		+şı	

	uş+şı		-ursın
-sın			utan-ursın
	arıt-sın, çık-sın		-üben
+sın			düş-üben, üş-üben
	ceza+sın		+üm
+sına			‘ayāl+üm, bülbül+üm, göñül+üm,
	ana+sına		gül+üm
+sını			+ümi
	ķamı+sını		söz+ümi
+si			+ümünğ
	cümle+si, çare+si, is+si, pare+si, pāre+si		göz+ümünğ
-sun			+üne
	ol-sun		ön+üne
-sün			+ünğ
	gel-sün, gör-sün, ir-sün		beniz+ünğ, yüz+ünğ
-sünler			-ünğ
	vir-sünler		vir-ünğ
+ten			-ür
	ķastelik+ten		bil-ür, dönder-ür, eyt-ür, gel-ür, gö-
-uban			rün-ür, gör-ür, öldür-ür, vir-ür
	ol-uban		-ürem
+um			öl-ürem
	oğlan+um		+ya
+uma			dünya+ya, muştafā+ya, şu+ya,
	oğul+uma		şuhmā+ya
+un			-ya
	oğul+un		şuşa-ya
+uñ			+ye
	oğul+uñ		‘alī+ye, elli+ye, gemi+ye
-up			-ye
	çağır-up, ķıl-up, tüt-up		de-ye, dile-ye
-ur			-yelüm
	ķal-ur, ķıl-ur, ol-ur, ur-ur, al-ur, bul-ur		eyle-yelüm, n’eyle-yelüm
	tür-ur		-yem
-urđı			eyle-yem, gizle-yem, söyle-yem
	ol-urđı, çağır-urđı		+yı
			şu+yı, şuhmā+yı

+yım

ara+yım, şarı+yım, şu+yım

-yim

di-yim

-yur

ağla-yur

-yü

di-yü

6. SONUÇ

Aksaraylı İsâ, XIV. yüzyılda yaşadığı düşünülen önemli bir meddâh şairdir. Adından anlaşılacağı üzere Aksaray ve Konya çevresinde yaşamıştır. Eserlerinden Arapça ve Farsçaya vakıf olacak derecede iyi bir eğitim aldığı anlaşılmaktadır. Sade ve akıcı bir Türkçe ile yazdığı bu gibi hikâyeleri halk meclislerinde icra etmiştir. Eserlerinde işlediği konular dinî ve ahlaki bir çizgidedir. Bu çalışmada Aksaraylı İsâ'nın *Hikâyet-i Şuhmâ* adlı eseri ele alınmış ve incelenmiştir.

Çalışmanın giriş kısmından sonra eser konu, içerik, kaynak, özet, kişiler, nüsha özellikleri ve yazar açısından incelenmiştir. Eser, Arap-İslam kaynaklı bir hikâyedir. Hz. Ömer'in Ebu Şahme künyeli oğlu Abdurrahman'ın başından geçen bir olay konu olarak işlenmiştir. İslam tarihi kitaplarında bu konu geçmektedir. Eserin Türk edebiyatı içinde Aksaraylı İsâ tarafından kurgulanıp öyküleştirildiğini düşünüyoruz. Eser, Eski Anadolu Türkçesi dil özellikleri taşımaktadır. XIV. yüzyıla ait bir metin olduğu düşünülmektedir. Eserde dil ve anlatım yönünden dikkat çeken noktalar üzerine notlar alınmıştır. Eserde Eski Anadolu Türkçesi dönemine aykırı görülen bazı kullanımlar, eserin geç dönemde istinsah edilmesinden kaynaklanmaktadır. Eserdeki bazı kelime ve eklerin kullanımında sonraki dönemlerin dil özellikleri görülmektedir. Halk arasında çok sevilen bu tür eserlerde genellikle daha sonraki dönemlerin yazım özellikleri dile yansımaktadır.

Çalışmanın ana bölümünde eserin Ankara Millî Kütüphane 06 Mil Yz A 6823/2 numarada kayıtlı tek nüshası üzerinden transkripsiyonlu metni, çevirisi ve dizini yapılmıştır. Çevirinin eserin aslına bağlı ve anlaşılır olmasına dikkat edildi. Dizin kısmında genel dizinden başka çekim ekleri dizini, kişi ve yer adları dizini ve Arapça ibareler dizini de yapıldı. Ayrıca eserin 4 varaklık tıpkıbasımını çalışmanın sonuna eklendi.

Aksaraylı İsâ'ya ait *Hikâyet-i Şuhmâ* adlı eser ilk kez bu çalışma ile gün ışığına çıkmakta ve bilim dünyasına tanıtılmaktadır. XIV. yüzyılda Türkçe eserlerin henüz çok yeterli olmadığı bir ortamda *Hikâyet-i Şuhmâ* gibi eserler o döneme ait önemli dil yadigarlarıdır. O dönemin kültür, dil ve düşünce dünyasının aydınla-

tilmasında bu tür eserler önemli bir işleve sahiptir. Yapmış olduğumuz bu çalışmanın özelde Türk dili ve edebiyatına, genelde bilim dünyasına katkı sağlamasını umarız.

İşaretler

[ ] = Eksik yazılan ve tamir edilen unsurları gösterir.

{ } = Mükerrer veya fazla yazılmış unsurları gösterir.

? = 1. Şüphe belirtir; 2. Kelimenin kaynağının belirlenemediğini gösterir.

(..) = Düşmüş veya eksik kısımları belirtir.

< = Kelimenin kaynağını gösterir.

> = Kelimenin sonraki şeklini ve değişim aşamalarını gösterir.

+ = 1. İsim tabanına gelen ek; 2. Birleşik kelimelerin birleşimini gösterir.

- = Fiil tabanı, fiil tabanına gelen ek.

→ = bakınız.

↔ = karşılaştırınız.

~ = Kelimenin değişik şekillerini gösterir.

“ ” = Alıntı ve vurgulanan anlamı gösterir.

Kısaltmalar

Ar. = Arapça.

bk. = bakınız.

F. = Farsça.

k.a. = kişi adı.

krş. = karşılaştırınız.

T. = Türkçe.

vb. = ve benzeri.

vd. = ve devamı, ve diğerleri.

y.a. = yer adı.

Kaynakça

AKALIN, Ş. H. vd. (2011). Türkçe Sözlük, 11. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

AYVERDİ, İ. (2006). Misalli Büyük Türkçe Sözlük I-III, İstanbul: Kubbealtı Yayınları.

CLAUSON, Sir G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford: Oxford University Press.

ÇAĞBAYIR, Y. (2007). Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı, Ötüken Türkçe Sözlük I-V, İstanbul: Ötüken Yayınları.

DEMİRCİ, Ü. Ö. & Ş. KORKMAZ (2008). Şeyyâd Hamza, Yûsuf ve Zelîhâ (Giriş-Metin-Günümüz Türkçesine Aktarma-Dizin ve Sözlük-Tıpkıbasım), İstanbul: Kaknüs Yayınları.

DEVELLIOĞLU, F. (2007). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük, Ankara: Aydın Kitabevi.

DİLÇİN, C. (1991). Mes'ûd Bin Ahmed, Süheyl ü Nev-Bahâr (İnceleme-Metin-Sözlük), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

HİKÂYE (1971). Meydan Larousse, İstanbul, Meydan Yayınları, 5: 850-851.

HİKÂYE (1981). Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, İstanbul, Dergâh Yayınları, 4: 225-230.

KORKMAZ, Ş. & T. KORKMAZ BULUT (2019). "Eski Edebiyatımızda Hırsızlık Konulu Mensur Bir Hikâye: Hikâyet-i Uğru Abbâs", Hırsızlık Kitabı, Ed. E. GÜRSOY-NASKALI, Kitabevi Yayınları, İstanbul: 467-478.

KORKMAZ BULUT, T. & Ş. KORKMAZ (2019). "Yûsuf-ı Meddâh'ın Kadı ile Uğru Hikâyesi: Günümüz Türkçesine Çevirisi", Hırsızlık Kitabı, Ed. E. GÜRSOY-NASKALI, Kitabevi Yayınları, İstanbul: 479-510.

KORKMAZ, [BULUT] T. (2017). Arzu ile Kanber Hikâyesi [Milli Kütüphane Nüshası 06 Mil Yz A 8618 ve Konya Nüshası 42 Kon 1882/2], (İnceleme-Metin-Çeviri-Dizin ve Tıpkıbasım), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]

KORKMAZ, Ş. (2012). Eski Anadolu Türkçesine Ait Bir Manzum Hikâye Mecmuası (İnceleme-Metin-Çeviri-Dizin ve Tıpkıbasım), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]

KÖKTEKİN, K. (2007). *Yûsuf-ı Meddâh, Varka ve Gülşah (İnceleme-Metin-Dizin)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

MENİNSKİ, Franciscus á Mesgnien (2000). *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae-Arabicae-Persicae, Lexicon Turcico-Arabico-Persicum I-III, Grammatica Turcica IV, Onomasticum V, Index der türkischen Wörter VI, mit einer Einleitung und mit einem türkischen Wortindex von S. STACHOWSKI, sowie einem Vortwort von M. ÖLMEZ*. İstanbul: Simurg. İstanbul.

Örnekleriyle Türkçe Sözlük I-IV (1995). Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

ÖZKAN, M. (2009). *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, İstanbul: Filiz Kitabevi.

RÄSÄNEN, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

SARAÇBAŞI, M. E. (2010). *Örnekleriyle Büyük Deyimler Sözlüğü I-II*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

STEINGASS, F. J. (1975). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Beirut: Librairie du Liban Publishers.

Şemseddin Sâmi (1985-1986). *Temel Türkçe Sözlük I-III (Sadeleştirilmiş ve Genişletilmiş Kâmûs-ı Türkî)*, İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları.

TUĞLACI, P. (1971). *Okyanus 20. Yüzyıl Ansiklopedik Türkçe Sözlük I-III*, İstanbul: Pars Yayınevi.

TULUM, M. (2011). *XVII. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü I-XII (1993). 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

XIII. *Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I-VIII (1996)*. 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

YAĞCI, Ş. (2002). “Klasik Türk Edebiyatı Geleneğinde Hikâye”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 141: 147-160.

ZENKER, J. T. (1866). *Türkisch-Arabisch-Persisches Handwörterbuch*, Leipzig.

9. TIPKIBASIM

ايدى نكلا شته بركه صاريدرد
 الذي كركوا ويته ويدي شرب
 جديم اول هود اول ذلت اي انا
 فلديم اول عوت الله شولم زنا
 حمر ايدى سكا حذرا ورف كرك
 ايدى اول شتر شيد اي بياني
 ايدى اول نانووب فلر كلاب زنا
 عمار ايدى كرك حركه اولام
 الناب نونهما اي ميلان ايدى
 جود مدينه خلق عمله اول شلر
 اولو كرك ارض عوت اول شلر
 عمار ايدى افلاحه طره كنوس
 جودى صور ايدى افلاح شهما طوب
 اجرب نونهما بغير عظيم
 ابوط اولو يعق جوت اجلاب
 جودك افلاح طره قندق اولو ايه

بنده بومر بركه دواسي اولو
 يلديم ايدى اي اولو شرب
 باح ايدى اولو اولو شرب
 الاقوبه فلديم اولو اولو شرب
 صور بوسوي خلقه بلدر كرك
 اولو ايدى كركه دواسي اولو
 حذرا اولو شرب اولو اولو شرب
 مصطفا شرب اي كركه كنوس
 ناجر اس ويره اولو اولو شرب
 موعا اولو ميلانه اولو شرب
 كركه اولو شرب اي اولو شرب
 حج فحج فله كركه اولو شرب
 برطر اولو ايدى اولو شرب
 جودى اولو ايدى اولو شرب
 عمار اولو ايدى اولو شرب
 ايدى اي سكا صغديم اي اولو شرب

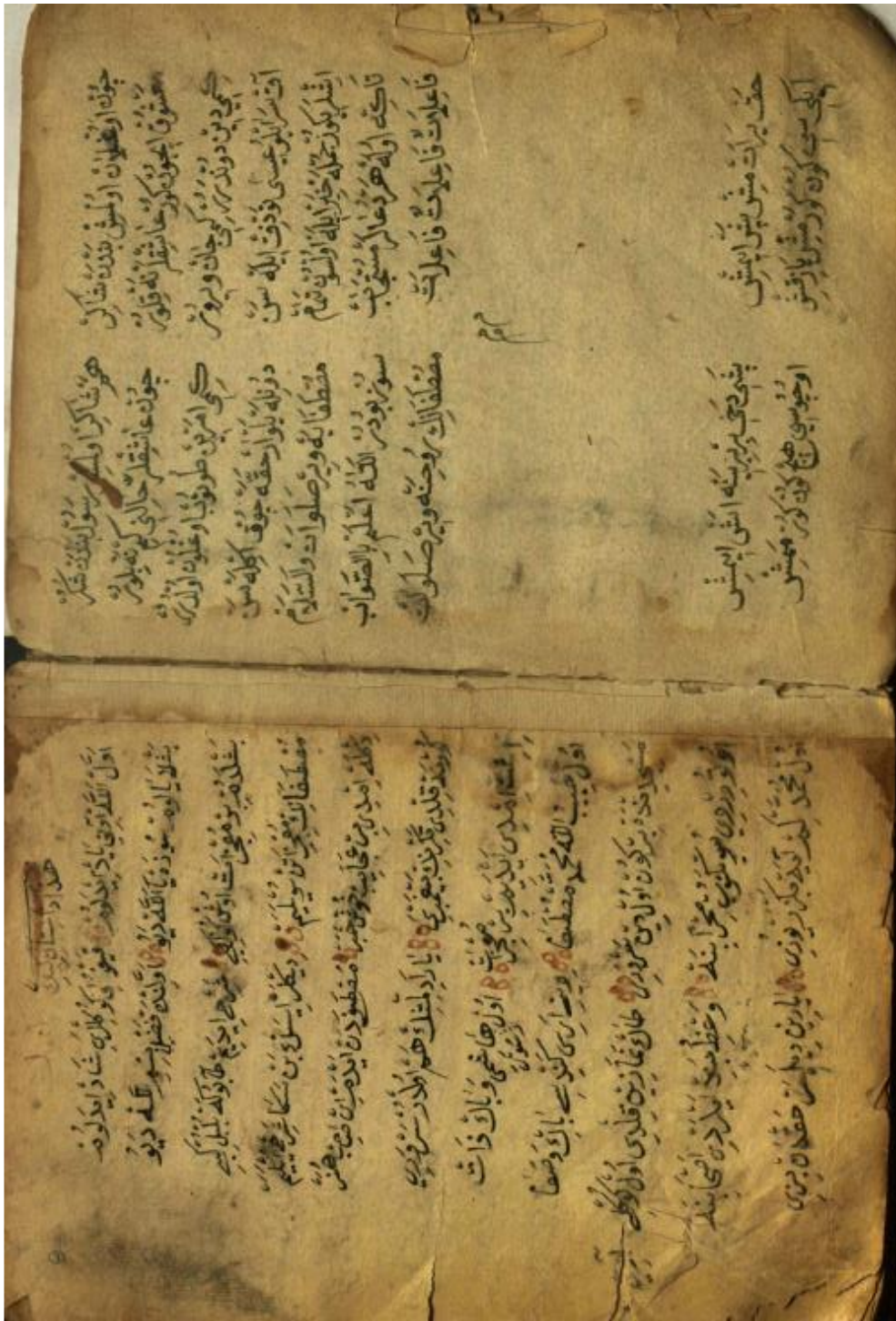
جودك افلاح طره اولو شرب
 جودك اولو ايدى اولو شرب
 يلو ايدى اولو ايدى اولو شرب
 عمار ايدى اولو ايدى اولو شرب
 اولو ايدى اولو ايدى اولو شرب
 جودك اولو ايدى اولو شرب
 طره اولو ايدى اولو شرب
 جودك اولو ايدى اولو شرب
 كركه اولو ايدى اولو شرب
 عمار ايدى اولو ايدى اولو شرب
 عمار ايدى اولو ايدى اولو شرب
 شهما ايدى اي اولو شرب
 برطر ايدى اولو ايدى اولو شرب
 عمار ايدى اولو ايدى اولو شرب
 ايدى اي اولو ايدى اولو شرب

ديدى اولو ايدى اولو شرب
 جمله اولو ايدى اولو شرب
 صبر ايدى اولو ايدى اولو شرب
 صور صيه مسر نذرت اولو شرب
 اولو ايدى اولو ايدى اولو شرب
 ديدى اولو ايدى اولو شرب
 قوم مر ياد ايدى اولو شرب
 ايدى اي بياد ما غير قوردي
 كركه اولو ايدى اولو شرب
 صوبيه الاكسه ويره صيه
 سن اشته بونهما اولو شرب
 اولو ايدى اولو ايدى اولو شرب
 بن كا اولو ايدى اولو شرب
 الله اشته اولو ايدى اولو شرب
 جودك اولو ايدى اولو شرب

Millî Kütüphane 06 Mil Yz A 6823/2, 6b-7a

Millî Kütüphane 06 Mil Yz A 6823/2, 8b-9a

Received: 28.07.2019

Accepted: 15.08.2019

Published: 29.01.2020

JOTS, 4/1, 2020: 152-187

Additional Turkic and Tungusic Borrowings into Yukaghir IV

Yukagir Dilindeki Türkçe ve Tunguzca Alıntılara İlaveler IV

Peter PIISPANEN

Stockholm University (Stockholm/Sweden)

E-mail: peter.piispanen@finska.su.se

Continuing on previous research, in this fourth part of a paper series, a total of sixteen newly found suggested borrowings from the Turkic, Tungusic and Mongolic languages into the Yukaghir languages and dialects of far northeastern Siberia are presented as loanword etymologies, as well as ten most tentative borrowing suggestions from the same sources, tentative only due to numerous semantic or phonological problems. The chronology of the totally twenty-six borrowing suggested is considered again to some degree, and solid phonological and semantic considerations are given for each suggestion, and other possible cognates or borrowings in the surrounding languages are also discussed. The results continue to highlight the extensive historical social contacts between the Yukaghir populations and surrounding tribes.

Key Words: Lexical borrowing, Tungusic, Turkic, Mongolic, Yukaghir, Nivkh, Russian.

1. Introduction

This paper continues the research into newfound loanword etymologies for the Yukaghir languages and dialects of the far northeastern Siberia from Turkic, Tungusic and Mongolic languages, as well as, in a few cases from other languages, such as from Russian and, tentatively, from Nivkh or the Eskimo languages. In addition to numerous borrowing suggestions in every part of this paper series, some extra topic worthy of discussion and related to the topic of Yukaghir studies has been included. In the first paper, details regarding the chronology, phonology, prosody, estimated dating, and so on were presented (Piispanen 2018). In the second paper, the whole “Altaic” language hypothesis was discussed, and my own stance on it was made clear as it is relevant for properly understanding the argumentation made in this paper series (Piispanen 2019a and 2019b). In the third paper, which has two longer, separate parts, I suggested corrections to some older Yukaghir documentation, as well as summarized borrowings of grammatical markers (Piispanen 2019b: part 1), and the topic of Para-Yukaghir (Piispanen 2019b: part 2). In this fourth paper, I will discuss another tentative nominal derivational suffix, followed by quite a large number of new borrowing suggestions. This concludes the original publication plan, but if more research materials and results surface, further parts will likely be produced.¹

2. The nominal derivative suffix *-jə

While Nikolaeva has presented a fairly exhaustive list of (one hundred and eighty-three historical) inflectional and derivational Yukaghir suffixes (Nikolaeva 2006: 79-83) there are actually more suffixes to add to these. Thus, before presenting the new borrowing suggestions, I will take the opportunity to discuss the nominal derivative suffix *-jə (> KY -jə & TY -je). The suffix has been discussed elsewhere (Krejnovič 1958: 26-29; 1982: 90-91) but then as an imperfective participle suffix, which would mean that nouns with this suffix are all substantivized participles. I must hesitantly disagree with this take, and instead suggest that it

---

¹ I wish to thank my colleagues Marko CRNOBRNJA, Juho PYSTYNEN, Mikhail ZHIVLOV, Alexander SAVELYEV, Alexander VOVIN and Benjamin BROSIG for their valuable and useful input on an earlier draft version of this paper. All remaining errors are, of course, my own.

is simply yet another general nominal derivational suffix. While it is true that the suffix has, on occasion, been attached to imperfective forms, it has also, more often, been attached to the basic, underived verbal root to obtain the noun form. This suffix can be attested in at least *twenty-six* lexical examples, including:

PY ***al**'- > KY *al'o*:- 'melted' > KY *al'o:ja* 'ice-hole' (Nikolaeva 2006: 100);

PY ***am**- > KY *amdə*- 'to die' > KY *amdija* 'bedding' (Nikolaeva 2006: 102);

PY ***anqə**- > KY *anyi*:- 'to comb; to scratch, to scrape' > KY *anyaja* 'snowstorm' & *anyija* 'comb' (Nikolaeva 2006: 109);

PY ***čel**- > KY *čel*- 'cold' > ***čeljə** > KY *če:d'ə* 'winter' (Nikolaeva 2006: 128);

PY ***čoyo**- > KY *čoy*- 'to cut'; TY *čay*- 'to cut; to break one's word' > KY *čoyoja* 'knife'; TY *čoyoje* (Nikolaeva 2006: 136);

TY *enun'ne*- 'thin' > TY *enun'nije* 'part of the skin which is too thin to use for clothing' (Nikolaeva 2006: 162);

PY ***iye**- > KY *ige*:- 'caught'; TY *ige*- 'to be tied; to be stuttering' (Kurilov 2001: 82) > KY *ige:ja* 'rope, belt'; TY *igije* 'belt' (Kurilov 2001: 82; Nikolaeva 2006: 170);

PY ***jö**:- > KY *jö*:- 'to see'; TY *juo*- > KY *jö:ja* 'devil, evil spirit'; TY *juoje* 'spirit-assistant of a shaman' (Nikolaeva 2006: 191);

PY ***jömkə**- > KY *jömgə*- 'to spin, to turn around' > KY *jömgija* 'whirlpool'; TY *jömgije* (Nikolaeva 2006: 193);

PY ***kerpə**- > KY *kerpə*- 'to wave, to flap, to swing, to sweep; to remove snow' > KY *kerpija* 'broom' (Nikolaeva 2006: 208);

PY ***köntə**- > KY *pude*:- 'to put down' > KY *pudeči:ja* 'murderer' (Nikolaeva 2006: 221);

PY ***kuðe**- > KY *kude*- 'to become, to begin; to turn into'; TY *kure*- 'to do, to act' > KY *kudeja* 'family, clan, ancestors; origin'; TY *kurije* 'предок' (Kurilov 2001: 171; Nikolaeva 2006: 225);

PY ***ley**- > KY *lejdə*- 'to eat (INTR)'; TY *lewd'e*- 'to eat' (Kurilov, G.N. 2001:217) > KY *lejdija* 'big old-style wooden spoon'; TY *lewdii*: 'fork' (< *lewdije) (Nikolaeva 2006: 238);

PY ***jo:ðə**- > KY *jo:də*- ‘to play’; TY *juora*- > KY *jo:dəjə* ‘toy’; TY *juorii* (< *juorije) (Nikolaeva 2006: 246);

PY ***löw** > KY *löudu*:- ‘to fall down’ > KY *lömdijə* ‘precipice’ (Nikolaeva 2006: 250)

PY ***l’uk** > KY *juku*- ‘small, little’ > KY *jukuńejə* ‘small mouse’ (Nikolaeva 2006: 252-253)

PY ***memčə**- > KY *memžə*- ‘to flame, to blaze’; TY *mömde*- ‘гореть ярко’ (Kurilov 2001: 260) > KY *mömžəjə* ‘flame’; TY *mömdije* ‘flame’ (Kurilov 2001: 260; Nikolaeva 2006: 263);

PY ***mumčə**- > KY *mumžə*- ‘to buzz, to hum; to drone’ > KY *mumžəjə* ‘properller; weathercock’ (Nikolaeva 2006: 280);

PY ***ńatńə**- > KY *ńatńə*- ~ *ńutńə*- ‘to stick out; to stick to’ > KY *ńutńijə* ‘navel’ (Nikolaeva 2006: 291);

PY ***noy**- > KY *nojdi*:- ‘to be in wait for, to be on guard, to watch over; to keep (TR)’ > KY *nojdi:jə* ‘servant’ (Nikolaeva 2006: 305);

PY ***ńöm**- > KY *mumžə*- ‘to get narrower’ > KY *mumžijə* ‘narrowed place’ (Nikolaeva 2006: 307);

PY ***paj**- > KY *pajdu*- ‘to beat’; TY *pajdu*- ‘бить, ударить во что-л.; лупить; сбивать что-л.’ (Kurilov 2001: 362) > KY *pajdujə* ‘shaman’s drumstick’; TY *pajdii* ‘орудие (доска с зубьями) для выколачивания песцового меха = board with teeth for beating the fur of a polar fox’ (< *pajdije) (Kurilov 2001: 362; Nikolaeva 2006: 340-341);

PY ***poj**- > KY *pejdə*- ‘to step on (TR)’ > KY *pejdijə* ‘stairs; bridge’ (Nikolaeva 2006: 355);

PY ***porqə**- > KY *porqə*:- ‘crooked’ > KY *porqəjə* ‘curved bank’ (Nikolaeva 2006: 362);

PY ***söy**- > KY *šög*- ‘to enter; to fit in’ > KY *söge:jə* ‘pocket’ (Nikolaeva 2006: 409);

PY *uj- > KY uj- ‘to work, to do’ > KY u:jə ‘wing’; TY uje ‘крыло, крылья’ (Kurilov 2001: 484; Nikolaeva 2006: 441);

PY *wele- > KY elo:- ‘crooked’ > KY elo:jə ‘stick for driving a sledge’ (Nikolaeva 2006: 455);

Also: TY *ayarii-* ‘прятать; скрывать = to conceal’; to hide, to cover” > *ayarije(η)* ‘туман; парок = fog; parka’ (Kurilov 2001: 25-26); TY *vajayaj-* ‘уплыть (по течению) = to float away’ > *vajayije* ‘течение = flow’ (Kurilov 2001: 61), and many others.

In the above examples, all KY and TY roots having a root-final *-jə which are not representatives of this suffixation, have been excluded. In Tundra Yukaghir, for a few words, an irregular phonological change *-ije > -ii can seemingly be observed, which is very similar to the already known phonological change of *-ej > -i: in TY (a semi-regular feature according to Nikolaeva, I. 2006:64). M. Zhivlov counter-suggested that such TY words may instead have been suffixed with the well-known PY nominal derivational suffix *:-i (Nikolaeva 2006: 80). However, it does not seem likely to me that the same root would have been suffixed with two very similar suffixes in Tundra and Kolyma Yukaghir, respectively. Rather, assuming uniformity, I believe that they were both suffixed with one historical suffix *-jə, which then developed irregularly only in a few words in TY (‘to eat’ and ‘to play’ above). In addition to the above, we may probably also assume the suffixed forms of: TY *čanmije* ‘лабаз, кладовая на четырех столбах = shed for keeping food’ (Kurilov 2001: 547; Nikolaeva 2006: 124) & TY *kedeje* ‘greater part of something’ (Kurilov 2001: 176; Nikolaeva 2006: 207) from two unattested verbs or adjectives.

As evident above, this suffix is thus usually added to an adjective or verbal stem to create a noun, and it has been used at least since the time of Late Proto-Yukaghir as it is widely attested in all branches of Yukaghir. While it may have been part of some grammatical descriptions for Yukaghir (such as the materials presented by Maslova), it can herewith also be added to the known, historical suffixes of Yukaghir.

3. New borrowings into Yukaghir

Below I present *sixteen* new suggested Turkic, Tungusic and Mongolic borrowings into the Yukaghir languages and varieties.

New borrowing

Yakut *etemet* ‘все в порядке, все благополучно = everything is good, all is well’ (JRS 549), borrowed as: TK *etem-göde* ‘winner of a sporting competition, lit. all-good man’ (< *göde* ‘man’)(< ?***etemet-göde**) (Nikolaeva 2006: 166).

Another unique TK compound (the rarity in itself suggesting borrowing), *etem-göde*, can be described as another Yakut borrowing. Only in Yakut, of all languages surrounding the Yukaghir languages, can a word of reasonable meaning and phonology be found for the first non-etymologized part of this compound. Phonologically speaking, the match of this suggestion is excellent, with the Yakut form having been truncated for use with this compound. There are numerous Yukaghir compounds containing *-göde* and that comes naturally for describing various types of men. It is possible that the word was originally *etemet-göde, directly after borrowing, but which was then shortened to *etem-göde* in rapid speech. No Late Proto-Yukaghir reconstruction is required for this root.

Yakut *etemet* is a term (for me of unknown etymology, but the ending of *-et* would seem to be some sort of morphological marker, and the word has a decidedly Turkic feel to it) meaning that all is well, everything is good, and it is easy to see how that could have been transferred into Yukaghir as the winner of a sporting competition. The winner of several sporting events, the grand champion, is good at every event. In other words, an all-good man is the winner of a sporting competition. A possible comparandum is Ewen *etenmej* ‘способный, способность capacity, ability’ (Robbek & Robbek 2005: 350), which, if borrowed into Yukaghir would in this context have meant ‘ability-man’, but the similarity is likely coincidental only.

New borrowing

Ewenki *kēlčī* ‘охотничья лыжа-волокуша (широкая короткая доска с загнутым спереди концом = hunting drag ski (wide short board with a curved end in front)’ (Vasilevic 1958: 198), borrowed as: KY *kōliče* ‘ski’ (Maslova 2003: 548).

The borrowed Yukaghir form has achieved prosodic validity (ending in an apparent nominal derivational suffix -če), but this correspondence, along a very limited attestation on the Yukaghir side, show that this indeed should be a borrowing. The origin of the Ewenki word is etymologically not completely clear as this is not the standard Ewenki word for ‘skis’, which is *kiŋle* (< Proto-Tungusic *kūŋile ‘skis’, TMS 1 396; EDAL 689). This Ewenki word (which carries a nominal derivational suffix -čī; Vasilevic 1958: 797), however, has a cognate in Negidal *kēlčī* ‘долбленая из лиственницы волокуша охотника = dug out larch of hunter’s trap?’, which suggests that the direction of borrowing for this word is Ewenki > Yukaghir. The semantic narrowing of the Ewenki meaning in Yukaghir would be quite expected of a borrowing (specific item > generic item). Another noteworthy thesis, pointed out by M. Crnobrnja, can be noted: since the Ewenki were historically extremely mobile, it is possible that this is instead a rare Yukaghir borrowing into Ewenki, that, in its turn, was borrowed further into Negidal from the Ewenki, i.e. Yukaghir > Ewenki > Negidal. While no exact parallels for this type of borrowing are known, it does remain within the realm of possibility; indeed, Yukaghir borrowings into Ewen/Yewenki/Yakut are probably a bit more common than commonly believed.

New borrowing

Rus. начет ‘вид денежного взыскания’ > Yakut *nočoot* ‘убыток; убытки = damage, material losses’, *nočoottox* ‘убыточный = unprofitable’ (JRS 255), borrowed as: KD *nočočī-* ‘to take the expense on oneself’ (Nikolaeva 2006: 304)(< **nočoti-*).

This unique and fairly interesting KD verb, attested nowhere else, is derived from a Yakut borrowing – as demonstrable both from a semantic and phonological perspective – and no Late Proto-Yukaghir reconstruction is therefore necessary. In Yakut, this noun can be used, for example, as *kini nočookko kiirde* ‘he suffered a loss’ and *nočoottox terilte* ‘unprofitable enterprise’, which is semantically

exactly what this likely *recent* borrowing into Yukaghir describes as a verb with ‘to take the expense on oneself’. Indeed, the Yukaghir form is verbally suffixed, thus creating a verb from the Yakut noun. This borrowing most likely took place during the often intensive trading activities between Yakut merchants and Yukaghirs. The origin of the Yakut form, then, is Russian with a term pertaining to an early monetary penalty, which was used in local trade at the time (as mentioned by A. Savelyev).

The original borrowed form into KD was most likely ***nočoti-**, which bears a Yukaghir causative transitive verbal suffix, *-i-*, directly attached to the borrowed root (Nikolaeva 2006: 80), and the following spontaneous palatalization in KD (that is, the change *-ti-* > *-či-*) has numerous phonological parallels; cf. Rus. *gostit*’, borrowed as: KD *goči-* ‘to visit’; Rus. *kolotit*’ (Nikolaeva 2006: 168), borrowed as KD *koloči-* ‘to nail’ (Nikolaeva 2006: 218); Rus. *kroštit*’, borrowed as: KD *kroči-* ‘to crumble’ (Nikolaeva 2006: 224).

New borrowing

Rus. *rol*’ ‘роль = role, part, character’, borrowed as: Yakut *oruol* ‘роль = role’, *oruolaa-* ‘рассматривать; разглядывают кого-что-либо с подозрительным вниманием; изучающе = to consider; to be looking at someone with suspicious attention; studying’ (JRS 278), borrowed as: TD *oro:l* ‘nature; character, temper’ (Nikolaeva 2006: 336).

This isolated TD word is another Yakut borrowing, which in its turn originates in a Russian word. This loanword etymology may be an entirely new one. In Yakut, an epenthetic root-initial vowel has been added with the borrowing of this word, which commonly occurs with *r*-initial borrowings. The same epenthetic vowel is found also in the Yukaghir form, which along with the non-palatalized word-final lateral as well as the long vowel, phonologically shows us that the word was borrowed from Yakut and not from Russian (thus adding to the list of known Yakut-intermediated Russian borrowings into Yukaghir presented elsewhere: Piispanen 2019a). While Yukaghir does have a nominal derivational suffix *-l*, the root-final *-l* in Yukaghir here is the one retained from the Yakut form (Rus *-l*’ > Yakut *-l*).

Semantically, the word means ‘role’, in all its meanings and functions, in both Russian and Yakut, and has come to describe the semantically connected concepts of a man’s *character*, his *temper* or his very *nature* in Yukaghir. Indeed, the Yakut verbal form clearly pertains to *studying someone’s character*, while the Russian word also means *character*. The nominal form of the Yakut word is used in examples such as: *he plays his role/function well; you will play this part; party role*. Data on the Yukaghir side is lacking, as this seems to be documented only in Jochelson’s manuscript dictionary, but this is to be considered a certain borrowing.

New borrowing

Yakut *yles-* ‘заказывать; улавливаться, договариваться = to order; to make arrangements, to negotiate’, *ylex* ‘заказ; договор, уговор = order; contract, persuasion’ (JRS 453), borrowed as: TY *aalil* ‘заказ = order’, TK *alil*, TY *aalieče(η)* ‘заказчик = person who gives orders, customer’, TK *alieče* ‘order’, TY *aalie-* ‘делать заказ (на что-либо) = to make an order (for something)’, TK *alie-*, *alie-*, *ali-* (Kurilov 2001: 19; Nikolaeva 2006: 100).

The Yukaghir forms are only documented in Tundra Yukaghir dialects, and are borrowings having been suffixed for various purposes. Semantically, all forms pertain to the semantically linked concepts of ‘order, persuasion; to give orders; to persuade; customer, etc.’. The Yakut root is also borrowed into Ewenki as *ulek* ‘заказ; уговор, условие = order; persuasion, condition’ (borrowing noted in Vasilevič 1958: 441); the borrowed Ewenki form shows that the Pre-Yakut form used to be **ulek* ‘order’, which was likely also the form separately borrowed into Yukaghir. The Yukaghir forms are suffixed as nominal derivatives (*-l* and *-če*, respectively), with the bare root remaining a verb. Again, odd vocalic switches between *ul-* > *al-* are noted as with other borrowings of similar phonology (also cf. PFU **sula* ‘to melt’ (UEW 450-451), cognate with PY **al-* > KY *al’a:-*, TY *al’aa-* ‘to thaw’, etc.; Nikolaeva 2006: 100).

New borrowing

Written Mongolian *čürügü* (*nugusu(n)*) ‘teal, lit. teal duck’ (Lessing, F.D. 1960:210,596), etc. (VEWT 463; EDT 536), borrowed as: Yakut *čörkøj* ‘чирок = teal’ (JRS 513), borrowed as: TY *čuoŕqa* ‘гусь-гуменник = bean goose (Anser fabalis)’, TD *čorxo-*; TY *čuoŕqijaa* ‘a lake in folklore, lit. bean goose lake’ (Kurilov 1990: 332; 2001: 570; Nikolaeva 2006: 142).

As Nikolaeva mentions, the Yukaghir word, found attested only in a few Tundra Yukaghir dialects, has an irregular long vowel in a closed syllable, and the reason for this phonological aberration of course being that the word originated recently as a borrowing from Yakut, which has different prosody and phonology. The Yakut word itself, then, should be an hitherto undiscovered Mongolic borrowing (see above), which herewith gets a loanword etymology, and it must have been borrowed from a Mongolic source still exhibiting a word-final *-j* at the time of borrowing. The Mongolic form is also found with Buryat *šürxi* ‘teal’ and Kalmuck *čörkə~šörgə* ‘teal’, which is the exact same bird as found in Yakut, thus relatively safely confirming the Mongolic borrowing in Yakut. However, it seems that a Proto-Mongolic root *čirökej ‘a kind of duck’ cannot be reconstructed due to limited attestation and indeed it is not to be found in Nugteren, H. 2011 either. M. Crnobrnja suggests to me that this root may be a wider Siberian *Wanderwort*, ultimately onomatopoeic,² and has found its way only into a few of the Mongolic languages, possibly independently (B. Brosig suggests that hardly even a Central Proto-Mongolic form is reconstructible for these; the forms are only used attributively and are not morphologically transparent), as well as into a few other Siberian languages. Still, in this case, I suggest the ultimate origin of the Yakut (and Yukaghir) form specifically to be from Mongolic (by me assumed to be the so-called Written Mongolian variety) as suggested by the phonology.

Furthermore, the Mongolic borrowings are also found as Oyrat *čüräkäj*, Kazan *šürügüj*, etc. (according to VEWT 121), which again show the early word-final *-j*. The ending of the Yakut word, *-rköj*, is invalid in Yukaghir and so it is instead found a the completely regular and phonologically valid ending of *-rqə~-rqa* (in Yukaghir a nominal derivational suffix; Nikolaeva 2006: 83). Still, the irregular long vowel in a long syllable, which likely originated due to word stress, clearly marks this as being a borrowed form, and indeed it is demonstrated here as such.

² This ultimate origin of this root, as to language group, is therewith very uncertain, but it seems likely that it was, on occasion, locally suffixed in the languages into where it was borrowed from some neighboring language.

isolated comparisons of the #ACA-type words for various relatives. Indeed, many of them appear to be nursery words, which puts all comparisons on a very shaky ground. So the relation between these aforementioned roots, if any, is unclear.

Previously, Nikolaeva connected Ewen *eken* ‘elder sister’ (TMS 2 443) to the borrowed forms of TY *ekya* ‘старшая сестра = elder sister’ (Kurilov 2001: 592); TK *ekye* ~ *akye*; TJ *akye* ~ *ekye* ‘elder sister; elder female cousin’, *ekeo-* ‘to be smb’s elder sister’ (Nikolaeva 2006: 154), but as the TK and TJ form *ekye* (a likely primary form after borrowing; *ekje < *ekee, the former possibly being a transcriptional artifact by some authors as Nikolaeva herself suggests) shows, a better comparison would be directly to Ewen *eke:* or, less likely, Ewenki *eke:* (see above). I therefore suggest that Nikolaeva’s comparison should be superseded by this new etymological suggestion. Furthermore, the TMS compares these Tungusic words to Written Mongolian *eke* ‘mother’, *etc.* and there may be a connection, i.e. the Tungusic forms may be Mongolic borrowings.

New borrowing

Old Turkic *čod̄in~čoȳin~čo(y)ğ̄in~čo(y)ğ̄in* ‘bronze; cast-iron’ (Clouston 1972: 403; Rybatzki 1999: 69) (borrowed as: Russian *čugun* ‘cast-iron’, borrowed as: Ewenki *čugume* ‘чугунный = cast-iron’ (Vasilevič 1958: 635) & Yakut *čuguun* ‘cast-iron; pot’ (JRS 513), borrowed as Yukaghir (***čo:(n)**): TY *čuo* ‘iron, metal’; TK *t’uo*, TJ *čo*, TD *čo:*, *čo-*, MO *tče*, KL *čon-* (< ***čoȳin**), MK *tschón-*, TK *t’uod-ari:* ‘gun, lit. iron gun’; TD *čuod-ari*, *čo:d-ari* ‘+ pulse’; RS *čod-arie*, TY *čuoraske* ‘boiler, lit. iron bowl’; TK *t’uo-raske*, TD *čo-ruska*, *čo:x-suske*, *čo-ruske*; TY *čuon-mooje* ‘vice, pincers, lit. iron holder’; *čuon-mayil* ‘chain-mail, lit. iron coat’; *čuo-raske-lolyje* ‘spray from a boiler, lit. boiling from an iron bowl’; *čuon-dawya* ‘frying-pan, lit. iron bowl’; TD *čuod-arid-ajil* ‘muzzle of a gun’; MK *tschët-padánget* ‘lock’ (Nikolaeva 2006: 135).

The common modern and historical word for *iron* in Yukaghir is an early Turkic borrowing meaning *cast-iron*. The Yukaghirs, prior to contact with the Russians, practically lacked any deeper technological knowledge, the use of most metals and any metallurgical skills, despite some documents hinting at ancient Yukaghir warriors carrying metallic breastplates. The same Turkic root, which exhibits numerous different spellings in Old Turkic, was – as evident from the phonology (*čo(y)ğ̄in* or *čo(y)ğ̄in*) and identical semantics (of *cast-iron*) – also borrowed, from a Turkic language using a plosive form, as Russian *čugun*, which was then subsequently borrowed as Ewenki *čugume* (where *-me* is a suffix according

to Vasilevič 1958: 769). According to Clauson (1972: 403) and Rybatzki (1994: 221) the Old Turkic root originally meant not ‘cast-iron’, but ‘copper’ or ‘bronze’, and is supposed to be of Chinese origin. Räsänen notes in the VEWT a version that only has the first element *čoy in the Altai languages, but this should not be the direct origin of the Yukaghir forms. The same Turkic root is also found widely attested in Yukaghir, with numerous compounds, although it is conspicuously missing in Kolyma Yukaghir. One might perhaps have expected a Russian source for this root into Yukaghir, but the phonology actually clearly shows that the donor language must have been a Turkic one, and then one not using the plosive form; the donor into Yukaghir should have been Turkic čoyin which lacks a plosive, but again a contraction of, for example, Yakut čuguun is possible. The Russian and Ewenki forms also originate in borrowing from Turkic, but from a spoken and spelled variety having a plosive, and so we are dealing with two independent (groups) of borrowings from different Turkic sources, one having a plosive form, and the other not having the plosive at all.

Trouble-shooting the matter further, in theory, the Yukaghir root could have originated from a contracted form of Russian čugun, but this seems unlikely as the plosive is nowhere to be seen in Yukaghir, this is uncommon in Yukaghir, and there are no phonological traces of anything having been eliminated from the root, and, more importantly, there is a phonologically better alternative from a Turkic source. The inclusion of the old attested KL (& MK) čon- was hesitantly given in the dictionary, but it is, in fact, the form phonologically closest to the original Turkic word as it still carried the original -n. Indeed, the form čoyin appears to most probably having been the Turkic originator of all the Yukaghir forms, hailing from *čo:, possibly *čo:n, as suggested by some forms. As is clear, there are some problems to overcome regarding the determination of chains of borrowings, as this word appears to have expectedly taken on the role of a *Wanderwort*. In any case, most likely, the final -n was deleted as this is a genitive marker in Yukaghir. Further, I do note that the Russian word has also been borrowed into Ewenki in suffixed form. In other words, we can at least posit a borrowing chain for *cast-iron* going from Turkic [cast-iron; form with a plosive] >

Russian [cast-iron] > Ewenki [cast-iron], and, separately from Turkic [cast-iron; form without a plosive] > Yukaghir [iron].

New borrowing

Yakut *emti* ‘обломить кусочек чего-либо = to break a piece of something’, *emtej-* ‘отламываться; отбиваться по краю; выщербляясь = to break off; to fence off; to cave in’, *emterij* ‘откалываться = to chip away’, *emtegej* ‘с отбитым краем; выщербленный; щербина = with a cleared edge; chipped; chink’ (JRS 540), OR Ewen *emteku* ‘проломанный, пробитый, прорубленный; пролом, пробоина, отверстие = broken, pierced, hacked; break, hole’, *emtekej* ‘проламывать, пробивать, прорубать = to breach, to pierce, to cut through’ (Robbek & Robbek 2005: 344), borrowed as: TY *emt-* in TY *sal’gari-emt-ekuu* ‘gap-toothed’ (Kurilov 2201: 425; Nikolaeva 2006: 159) (< *sal’gari*: ‘tooth’, *emt-* ‘broken off piece’, *?ekuu* ‘hole’ or < *sal’gari*: ‘tooth’, *emtekuu* ‘broken’).

The Yakut root is used in the expression *tiis emtegeje* ‘щербина в зубе = chink in the tooth’. In Yukaghir, the meaning is exactly ‘человек с выпавшим передним зубом [шербатый] = man with a fallen front tooth (gap-toothed)’. However, ‘having a fallen tooth’ is not the same as being ‘gap-toothed’, which usually just means ‘a distance between two teeth’. The standard interpretation of the Yukaghir form would be ‘tooth’ + unknown + ‘hole’, where the part *emt-* could be borrowed, meaning something like ‘hole; gap; chipped’. However, this segmental interpretation could be entirely wrong and the final part, *-ekuu*, may not be Yukaghir at all, but instead also belong to the borrowing. We would then interpret the compound meaning as: ‘tooth’ + unknown [*emtekuu*]. The unknown would then be close to Yakut *emtegej* ‘chipped’, and find an even closer match with the practically identical Ewen *emteku* ‘broken’. The Yukaghir compound *sal’gari-:emtekuu* would then have the literal meaning of ‘broken tooth’ or ‘chipped tooth’. A ‘broken tooth’ may signify an altogether ‘missing tooth’ or a ‘tooth with a chipped off piece’, in other words ‘gap-toothed’. Thus, the Ewen and Yakut forms are also connected, somehow through borrowing, and the donor language into this Yukaghir borrowing could be either language, most likely from Ewen in this case.

New borrowing

Proto-Turkic **oj-* ‘play; to play; to jump’ (EDAL 1070) > Yakut *oj-* ‘прыгать; скакать; перескакивать; перепрыгивать; подниматься, всходить (о солнце) = to jump; to gallop;

to jump over; to override; to rise (about the sun, etc.)' (JRS 267), borrowed as: KY *ajdā-bude:n-pömerə-* 'to somersault, lit. to jump and roll down from the top'; KD *aide-bydien-ńuro-* 'to somersault, lit. to jump and fall down from the top' (Nikolaeva 2006: 97).

All the words for a *somersault*, being a fairly complex maneuver as physical actions come, in Yukaghir are compounds and in at least two documented forms the first part is borrowed from Yakut *oj-* 'to jump' (> *aj-* in Yukaghir). The KY compound parts of the above are *aj-dā-* 'to jump (INTR)' (< PY *-**de**, an intransitive verbal marker; Nikolaeva, I. 2006:79), *bude:* 'on the top of' and *pömerə-* 'to roll down', and in the KD form, instead *ńuro-* 'to fall down' (cf. Finnish *nurin* 'in turned over position; inside out').

In KY, there is another parallel expression for *somersault*, but instead with all parts native Yukaghir, namely *jo:-bude:n-pömere-* 'to somersault', which literally means *to roll down on the top of the head*.

New borrowing

Written Mongol *čöqu* 'beetle, scarab, bug, tumblebug; black' (Lessing 1960: 199), etc., borrowed as: TY *čuoqind'aa* 'Черный жук = black beetle; a man in folklore, a man's name', *čuoqind'aajetke* 'черный жук огромного размера = black beetle of huge size', *čuoqiñ* 'кличка собаки = a dog's nickname', *čuoqind'aa* 'a man's name' (Kurilov 1990: 333; 2001: 572; Nikolaeva 2006: 141).

This constitutes another apparent Mongolic borrowing only into Tundra Yukaghir. Direct Mongolic borrowings into Yukaghir are exceedingly rare, if at all existing, and all such words have usually arrived into Yukaghir through Yakut, Ewen or Ewenki as intermediary transmitting language. The Mongolic meaning of *beetle* is kept intact in a phonologically close form in Yukaghir also meaning *black beetle*; the Mongol word has a homonym which means *black*, and so it is very fascinating that the dual meanings are actually found in Yukaghir *black beetle*. However, the Yukaghirs themselves likely do not regard the insect as being particularly *black*, so this correspondence could be merely circumstantial only, as in highest likelihood English just happens to call the insect a *black beetle*. We may assume that the word reached the Tundra Yukaghirs through wandering tales. This same word has also become a *man's or dog's nickname* (although in this case possibly only used with *black dogs* if the word retains any of its

original Mongolic connotation) – perhaps hinting at the very origin of the word through tales – and in all cases the root bears an affective nominal derivational suffix commonly found exactly with names – both with folklore and common Yukaghir names – namely *-aa* (Piispanen 2016: 215; indeed, the TY man’s name of *čuoqind’aa* is given as non-etymologized therein on page 213). The word is noticeably formed in paradigmatic pattern with other names bearing the same suffix, cf. TY *qarqind’aa* ‘a female’s name, lit. woman of the steep bank’. The origin of the *-n-~ń-* in the Yukaghir forms is not clear, but could constitute an attributive marker.

The Mongolic form is not widely attested and found only in Written Mongol, Khalkha and Buryat; B. Brosig suggests that these forms are Turkic borrowings, and that no Proto-Mongolic form (as given in EDAL 412) should be reconstructed. It has been compared (EDAL 412) to Proto-Tungusic **čaKu-* (~š-) ‘a kind of midge (мошка-мокрец)’ (TMS 2 379), attested only in Ewenki, Negidal, Ulcha and Nanai, and to Proto-Turkic *cekü-rtke ‘саранча, кузнечик = locust, grasshopper’, attested in numerous languages (VEWT 103; EDT 416-417; Leksika 187). I note that while all of these words describe insects, there are fairly large differences between a *beetle* (Mongolic) and a *midge* (Tungusic), and the comparison is not entirely satisfactory despite the close phonology, although a long period of time could admittedly have given rise to a semantic change in Tungusic. The comparison of a *beetle* (Mongolic) and a *locust* (Turkic) is more acceptable. The fairly low level of attestation of these roots in both the Tungusic and Mongolic branches may suggest that the root was borrowed into individual languages or close clusters of languages from Turkic sources, which also gave rise to a semantic shifts at the point of borrowing (and indeed a Proto-Mongolic root is missing from those safely reconstructed in Nugteren 2011).

My colleague M. CRNOBRNJA pointed out the possibility of sound symbolism for this root, cf. Rus. *жук* ‘beetle’ & *жужжать* ‘to buzz, to hum’, the insect name possibly being derived from the verb. However, it seems less likely that such parallel developments would also have occurred in Mongolic as well as in Yukaghir. Nevertheless, the possibility should be noted for future reference.

New borrowing

?Proto-Tungusic ***lapta** ‘flat, level; fish fins’ (TMS 1 494, 584; EDAL 867) > Ewenki *lopčoj* ‘рыбий хвост = fish tail’ (Vasilevič 1958: 238; *lāpčā* ‘fish fins’ in the EDAL), borrowed as: KY *lopča* ‘a man in folklore’; KJ *lončuo* (rect. *lopčuo*) (Nikolaeva 2006: 249).

Folklore in Yukaghir is naturally composed not only of native tales (which can be enjoyed for example in: Bogoras 2009, currently for sale), but also of the tales of other surrounding or intermixing populations, historical or current. The Kolyma Yukaghir tale discussed here likely had a protagonist with the name of ‘fish tail’, which well follows the style of Yukaghir tale naming conventions. The word must have originated in Ewenki, and been adopted almost verbatim but adjusted to Yukaghir prosody, through such a “borrowed” tale. The Ewenki word would seem to be Tungusic, having arisen from Proto-Tungusic ***lapta** ‘flat, level; fish fins’ (TMS 1 494, 584; EDAL 867) (also > Ewenki *napta*~*lapta* ‘flat, level’), which curiously seems to have parallels with Proto-Uralic ***lappa**~**lapta** ‘flat’ (UEW 237, 238). The phonological overlap is excellent, but the semantics cannot be verified without knowing exactly which Yukaghir story we are discussing here; the protagonist was likely a *fisher*, and the story likely involved *fishing*, or possibly *sea spirits* or the like, which is common to the stories.

New borrowing

Yakut *bočuguras* ‘рябчик = hazel grouse (*Tetrastes bonasia*)’ (JRS 77), *bočurgas* ‘Haselhuhn = hazel grouse’ (Middendorff 1851: 135; “Old Yakut”), borrowed as: KY *posturge*:~*posturgie* ‘глухарь (самка) = grey female of a capercaillie (*Tetrao urogallos*)’ (< *botsurgas) (Nikolaeva-Shalugin 2002: 62; Nikolaeva 2006: 363); SD *bostirgo* ‘тетерев = black grouse (*Lyrurus tetrix*)’ (Spiridonov 2003: 10).

This constitutes another faunistic borrowing from Yakut into Yukaghir dialects only. The Yakut word for ‘hazel grouse’ is etymologically derived from the verb *bočuguraa-* ‘щебетать, свиристеть = to chirp, to make whistling sounds with hissing and creaking’, which describes the animal’s sounds well, and which also gives us the direction of borrowing: Yakut > Yukaghir. As Nikolaeva noted, the Yukaghir synharmonism is irregular, and the reason for this is likely borrowing. The semantics makes perfect sense (including narrowing in meaning with the borrowing into KY, but retention of meaning into SD), and the phonology,

using the older Yakut form, is straight-forward, with de-affrication (*č > *ts), i.e. we may posit “Old Yakut” *bočurgas* > *botsurgas* > *posturge*:. The vocalism of ‘grouse’ is a perfect match between the Old Yakut and the KY form, but the SD form, as usual, exhibits irregularities. I note that the Yakut word itself probably originates etymologically from the verb *bočuguraa-* ‘щебетать, свиристеть = to chirp’ (JRS 77) (unless the verb was created exactly to describe the bird’s sound) and this gives us the direction of borrowing of Yakut > Yukaghir.

New borrowing

Yakut *sejje* ‘подбородок = chin’ (JRS 368), borrowed as: MU *tchimie*, *schimie*, *tschymie* ‘lip; chin; cheek’ (Nikolaeva 2006: 132) (< *simije).

A rare documented Old Yukaghir MU word for ‘chin’ is found probably borrowed from Yakut. This record, collected at Ust’-Janskoe at the mouth of the Jana, belongs to the next oldest Yukaghir materials ever as recorded by Lindenau and Mueller in 1741. These old records rarely display an exact phonological correspondence neither with the modern Yukaghir forms nor with the forms found in other languages if they were borrowed terms. Actually, many SD, MU and MK forms are phonologically aberrant and therefore often believed to be erroneous records. While this is naturally not always so, assuming aberration is often a working hypothesis for finding other possible Yukaghir cognates or exterior sources in the case of borrowings. The language recorded as MU seems to have been a mixture of Yukaghir dialects with an Ewen component, so it is perhaps a bit surprising to find an isolated Yakut borrowing there. On the other hand, words such as MU *totex* ‘thou’ (cmp. KY *tət* ‘thou’) – with what appears to be traces of the in-Yakut typical change *-eq > -ex – may suggest, in particular given the very nature of this word, a fairly strong simultaneous Yakut element there as well. I suggest that we may assume that MU was in close contact with both Yakut and Ewen.

First, the change of *s- > š- is completely expected and regular with Kolyma Yukaghir (contrary to Tundra Yukaghir) and seems to have occurred here as well, cf. KY *šöjl’bul* ‘mouse’ ~ MU *dschalbýl* ‘mouse’ (Nikolaeva 2006: 410). The rendering of the latter as an affricate may possibly be attributed to differences in

pronunciation between female and male informants. Second, the words end, *-i(j)e*, is matching perfectly between the Yakut and MU words and likely carried over with the borrowing (even though there exists a hitherto non-discussed nominal derivational suffix **-jə* in Yukaghir). Third, the first vowel may have changed from *-e-* to *-i-* due to regressive vowel assimilation – an harmonizing, “evening-out” effect affecting vowels in this Yukaghir word. This borrowing suggestion does not, however, come without phonological problems as the change of *-ŋ- > -m-* has to be assumed (unless the record is faulty), but this too has at least a few rare parallels in Yukaghir lexicon. Despite this phonological problem it would be greatly surprising if this would not be a Yakut borrowing into MU only as outlined here. We may thus assume Yakut *senije* ‘chin’, borrowed into Old Yukaghir as **simije* ‘chin’.

Another comparison of interest may be to Proto-Nivkh **cin’y* ‘shin’ > Amur Nivkh *c’in’x* ‘shin’; Northern Sakhalin Nivkh *c’in’x* ‘shin’; Southern Sakhalin Nivkh *cin’x* ‘shin’ (Fortescue, M. 2016:33), which – given that the Yakut form appears to be non-etymologized – may actually be, I boldly suggest, the source language in the form of the now extinct hypothetical Northern Nivkh for a borrowing into Yakut (and subsequently into Yukaghir).

New borrowing

Proto-Northern Tungusic **koŋno-* ‘to become black’ > Ewenki *koŋnoriin* ‘black’, *koŋnomuk* ‘blackness, darkness’ and numerous derivatives (& Ewen *qoonal-* ‘to appear to be black’, *qo-onaña* ‘black, dark’; Solon *xoŋnorin* ‘black’; Neghidal *koŋniyin* ‘black’) (TMS 1 413), borrowed as: B *konondschi* ‘stone used as black paint’ (< **kono-ńčə*; Nikolaeva 2006: 221 hesitantly gave this as **könöńči*).

This isolated Yukaghir word is from the field records of Joseph Billings during his North-Eastern Expedition of 1785-1793) is another northern Tungusic borrowing, and then more specifically from Ewenki, as evident from the high round vowels, *-o(ŋ)no-*. The records reflect the Kolyma Yukaghir variant of the Kolym-cy tribe at the mouth of the river Nelemnaja in the settlement of *Nungədan-aŋil’* during the 18th century. Given the Tungusic correspondence, the B form can safely be segmented as **kono-ńčə*, reconstructed here, containing a borrowed bare verbal root with high back vowels and then suffixed with a common

nominal derivational suffix (Nikolaeva 2006: 80). The meaning is thus rendered ‘thing through which to become black’ or, simpler, ‘black coloring thing’, which is exactly what a ‘stone used as black paint’ is.

These Tungusic forms have actually been suggested old Eskimo borrowings only into Northern Tungusic (Vovin 2015: 93), cf. Central Alaskan Yup’ik *aRnəX-tuR(aq)* ‘blue, grey fox’; Seward Peninsula Inuit *qiRniq-* ‘to be dark colored, black’; North Alaskan Inuit *qiRnyiq-* ‘to be black, dark’; Western Canadian Inuit *qinRiq-* ‘to be black, dark’; Eastern Canadian Inuit *qiRnitaq* ‘something black’; Greenlandic Inuit *qiRniR-* ‘be black’ < Proto-Eskimo **qiRnəR-* ‘to be black or dark’ (CED 1994: 308). I fully agree with this take, as there are also numerous ancient Yup’ik Eskimo borrowings to be found in the Yukaghir languages and dialects (*forthcoming*).

New borrowing

Proto-Tungusic *pige~*piage ‘kite’ (TMS 2 322-323) > Erbogočjohskij Ewenki *hiyen* ‘kite’ and Podkamennyi Ewenki *hiyen* ‘goshawk’ (Vasilevič 1958: 477), as well as dial. Ewenki *sigečēn* ‘коршун; сова = kite; owl’ (Vasilevič 1958: 351), borrowed as: KY *šegen* ‘kite’ (Nikolaeva-Shalugin 2002: 66), *čegen* ‘kite and other predatory birds’ (Nikolaeva 2006: 238).

This borrowing suggestion comes with phonological problems until one looks at dialectal Ewenki forms, and the semantic overlap is perfect with the meaning of ‘kite’. The borrowing is found attested only in modern Kolyma Yukaghir, and can be assumed to be *very recent*. It would therefore seem as if the borrowing was made from the dialectal Ewenki form, *sigečēn*, which retained the word-initial *s-*. The palatal Yukaghir *ś-*, then, must have arisen spontaneously due to the following high vowel *-i-*. This Yukaghir form was then furthermore changed into *č-* in some local dialectal form.³ This Tungusic root is well-attested and found represented in Ewen, Ewenki, Negidal, Ulcha, Orok, Oroch, Nanai and Solon, and the direction of the suggested borrowing would therefore automatically be from Tungusic to Yukaghir.

³ Unless, of course, the existence of two different recorded KY forms may be possibly be ascribed to the phonological differences between male and female pronunciation. Such differences are indeed known to exist for sibilants/affricates.

There is also a somewhat similar KY *če:ŋ* ‘eagle’; KJ *čieŋ*; SD *sejien*; MC *čeinga* (reconstructed as PY **sejeŋ* mostly based on the SD form; Nikolaeva 2006: 128), but that may be unrelated to the matter at hand. My colleague M. Crnobrnja brought up Proto-Nivkh **čamŋ* ‘eagle’ (suggested by A. VOVIN instead as **čamŋ* ‘eagle’ as given by FORTESCUE) for a comparison, and which I know exists in Mudrak’s unofficial comparative database as well; the comparison with Yukaghir was then made elsewhere (Nikolaeva 2015: 54). This comparison, however, does not work because a structure such as **samVŋ* would retain the root-initial sibilant in Yukaghir (Piispanen 2015: 252), and connecting it to Yukaghir **sejeŋ* is therefore impossible. Connecting the Yukaghir words to the Tungusic forms is therefore the most sensible solution.

5. Other tentative suggestions

In this section, I list *ten* additional suggestions between some lexical correspondences that may constitute borrowings, although the similarities could instead represent mere coincidental similarities. All of these suggestions have either gross phonological or semantic problems, and are to be considered tentative only.

Tentative borrowing

?Ewen *mēnkeme* ‘просто так; попусту; бесцельно = just; in vain; aimlessly’; *mēnitken xučiri* ‘man thinking only of himself, egoist’ (< *mēni* ‘self’) (Robbek & Robbek 2005: 179), borrowed as: TY *megeče* ‘негодник = wretch, man good for nothing’ (?< **meŋkə-če:*) (Kurilov 2001: 274; Nikolaeva 2006: 262). Also: TY *meŋ:ke:n* ‘a man’ (Nikolaeva 2006: 265).

A rare word found only in Tundra Yukaghir meaning ‘man good for nothing’ appears to be an Ewen borrowing. Ewen has a number of phonologically very similar words with semantically connected meanings: ‘in vain’, ‘egoist’, ‘self’. The same root as was supposedly borrowed is also used in an Ewen expression meaning ‘egoist’, which corresponds well to Yukaghir ‘man good for nothing’. Phonologically, it appears as if the Ewen word *mēnkeme* was borrowed as Yukaghir **meŋkə-* (**-ŋk-* because otherwise TY would regularly evidence **-nk-* > TY *-ŋg-*), to which the TY nominal derivational suffix *-če:* (Nikolaeva 2006: 79) was attached. This form then predictably became TY *megeče*, and I assume that it also

existed at least in TK and TD, but was never recorded as such. The addition of the Yukaghir suffix suggests the direction of borrowing from Ewen into Yukaghir, with the etymology of the Ewen otherwise not being clear. This suggestion is difficult to verify through various means, but the Ewen and Yukaghir forms appears a fairly close match both phonologically and semantically suggesting that this is indeed a borrowing. While the borrowing of TY *megeče* may be hypothetical (<*menkə-če: < *mēnkeme*), the borrowing of TY *meni:ke:n* ‘a man (likely in a story)’, hitherto also non-etymologized, is definite (it is from Ewen *mēnitken* ‘egoist’).

Tentative borrowing

Written Mongolian *čöqu-* ‘to agree, to affirm, to confirm; to make a decision; to make a resolution’ (Lessing 1960: 199), *etc.*, borrowed as: TY *čokuju* ‘совершенно = perfectly, absolutely’ (Kurilov 1990: 326; 2001: 558; Nikolaeva 2006: 137).

This could constitute another Mongolic borrowing only into modern Tundra Yukaghir. In Mongolic, this root is attested also in Khalkha, Buryat and Ordos. If correct, how did this borrowing find itself into Yukaghir? And through which intermediary proxy language? B. Brosig denies any possibility of reconstructing a Proto-Mongolic or even a Proto-Central-Mongolic root for this (contrary to EDAL 441, and it is indeed missing in Nugteren 2011), and suggests that the Mongolic root is somehow related to ‘putting seals and stamps’, the impact of which on this borrowing suggestion is unclear.

Tentative borrowing

Proto-Tungusic **murū-* ‘обходить вокруг’ (TMS 1 559) > Ewenki *murūmī-* ‘повернуться вполоборота (о человеке) = to turn around (about a man)’, *murukte-mī* ‘обойти вокруг (чего-либо); разломить, разрезать; вырезать круг = to walk around (something); to break, to cut; to cut circle’, *murūkē-mī~murēkē-mī* ‘бродить вокруг; колесить, обходить, объезжать, окружать = to wander around’ (Vasilevič 1958: 265-266); Ewen *mer̄ktej* ‘возвратиться, вернуться домой = to return, to come back home’, *mer̄kedek* ‘возвращение = homecoming’ (Robbek & Robbek 2005: 181) (TMS 1 559-560; EDAL 955), borrowed as: TD *mered’eñ-* ‘to visit’; KY *me:rə-* ‘to drive off, to keep off’, KD *m’ere-*, *mere-* (Nikolaeva 2006: 266); KJ *mureiŋo-* ‘to wander, to migrate’, *merieš-* ‘davontragen = to carry off’, *merūci-* ‘durchgehen, passieren, vergehen, vorübergehen = to pass through, to happen, to pass away, to pass over’; TJ *meru~merū-* ‘hingehen (INTR) = to go forth’ (Angere 1957: 154-155). Also: TY *meruu* ‘a form of ritual fire’ (Kurilov 2001: 277).

Another problematic suggestion. The phonological correspondences are probably acceptable, but the semantics do not overlap well. In Ewenki the meaning is ‘to walk around > to return’, but in Yukaghir it is merely ‘to walk away, to pass through’. Certainly, Yukaghir ‘to visit’ implies a later ‘return’ as in Ewenki, but this is not entirely convincing.

Tentative borrowing

?Rus. *paj* ‘часть = share, piece’, borrowed as: Yakut *paj* ‘пай = share’, *pajdaax* ‘имеющий пай = having a share’, *pajdan-* ‘иметь, приобретать пай = to have or acquire a share’ (JRS 292), borrowed as: MC *baj* ‘вкусъ = taste’, *bajut* ‘кормить = to feed’ (< ***paj**) (Wrangel 1841: 117,118; Nikolaeva 2006: 341).

Two rare documented words in MC meaning with ‘taste’ and ‘to feed’ could be Yakut borrowings, which originate in Russian from an original meaning of ‘share’. Despite the given meaning of ‘taste’, as in the *sense of taste*, the semantic connection between the two respective MC words meaning ‘share’ and ‘to feed’ together do suggest that MC *baj* should really describe a ‘morsel’, ‘a piece of food’. Thus, receiving a ‘piece of food’, or rather, a ‘share (of food)’, equals to receiving a ‘taste (of a piece of food)’, and the verbal form is consequently ‘to feed (a piece of food)’; this has parallels in other languages, including the Uralic ones. The phonologic overlap is perfect, and given the semantic connection suggested above, if the correction and argumentation is accepted, this is another prospective borrowing. This suggestion should be compared to another known, relevant borrowing: Rus. *paj* ‘часть = share, piece’, borrowed as Kolyma Yukaghir *pajl* ‘part, share’; Tundra Yukaghir *pai*, dialectal. *paiŋol* ‘part, share’ (Nikolaeva, I. 2006:340; Anikin, A. Ye. (2003:429), and could, due to the extensive geographical spread be a very early Russian borrowing into all of these Yukaghir forms: KY, KK, KJ, KD; TD, as well as the MC presented here.

Tentative borrowing

?Yakut *xoluj-* ‘полагать, считать; сравнивать, уподоблять = to believe, to consider; to compare, to liken’ (JRS 495), borrowed as: KY *qolluj-* ‘to envy (INTR)’, KD *xollui-*, TY *qollej-*; RS *konloi*, KY *qollujo:ra-* ‘завидовать = to envy very much (TR)’, *qolluji:l* ‘envy’ (Nikolaeva-Shalugin 2003: 76), TY *qollej-* ‘завидовать = to envy’, *qollii-* ‘to cause to envy’, *qollijuori-*

‘смотреть на что-л. с завистью = to look at something with envy’; *qollerii* ‘a dog’s name’ (Kurilov 2001: 519; Nikolaeva 2006: 384).

The phonology of this tentative Yakut verb borrowing into Yukaghir is virtually flawless (< Pre-Yakut **qoluj-*), however, the semantics are trickier to explain and justify, and the similarities may thus be accidental only. Psychologically speaking, *envy* is an emotion directed at others, wanting their qualities, success, or possession. As such it involves *comparison* and contrast. Contrasting yourself with an idealized image of another person magnifies shame which can threaten your self-stability – any threat to your self-image will activate shame, and when found lacking through contrast the shame is experienced as *envy* or *jealousy* of another. Could therefore the Yakut verb meaning simply *to compare* have become semantically narrowed down to *envy* in Yukaghir?

Additionally, to complicate the analysis further, there is another comparison to be made, namely to: Proto-Central-Mongolic **golu-* ‘to be unhappy with smth., to consider smth. bad’ > Written Mongolian *yolu-~golu-* ‘to abhor, to loathe, to condemn; to be fastidious; to refuse, to despise (as being below one’s dignity); to reject’ (Lessing 1960: 359); Written Mongolian *qolu-* (Lewicki 1949: 36); Khalkha *golo-*; Buryat *qolo-*; Kalmuck *yol-* (Ramstedt 1935: 150).⁴ The Mongolic form has excellent overlap both phonologically and semantically with the Yukaghir forms, and actually also with the Yakut form, and this could be another Mongolic borrowing into Yakut, with the semantics of the Yakut form having changed after the borrowing but before the subsequent borrowing into Yukaghir. As such, we could assume an early borrowing sequence of Mongolic > Pre-Yakut > Yukaghir for this root, if the suggestion is correct.

Tentative borrowing

?Proto-Mongolic **aju-~*ayu-* ‘to fear’ (EDAL 496-497; Nugteren 2011: 275-276) > Written Mongolian *aju-~aji-* ‘to fear, to become frightened or afraid’, *ajul* ‘fear, horror, fright; danger, risk; catastrophe, disaster, peril, jeopardy, menace; misfortune’, *ajulga-* ‘to frighten, to intimidate, to terrorize, to threaten, to menace, to bluff’, *ajulta* ‘fear, danger, risk’, *ajumtagai* ‘fearful, timid; cautious; cowardly shy’, etc. (Lessing 1960: 24-25); Middle Mongolian *aju-*, *āj-*

⁴ My colleague B. BROSIG suggests – contrary to EDAL 555 – that only a Proto-Central-Mongolic root can be reconstructed for this root at best.

, *aj-* ‘to be afraid’, *ajl* ‘fear; causative: *ajula-*’, etc., borrowed as: TY *el’uguon-l’ie* (< **ejl’ə*) ‘выражает угрозу: погоди же; смотри же; INTJ: threatening’; TD *eilegoneili*; KD *eil’ere* ‘to be afraid of (TR)’; *eil’ere(bo)-* ‘timid, shy’, *ejlereboi-* ‘timid; fearful; weak-hearted’ (Angere 1957: 52; Kurilov 2001: 597); TY *el’uguon(-el’i)* ‘выражает пожелание, просьбу повременить с чём-либо: погоди-ка, постой-ка; INTJ: wait!’ (Kurilov 2001: 597; Nikolaeva 2006: 153).

An interjection found in both KY and TY signifying *fear*, of which there also exists verbal forms, appear to be of Mongolic origin, but it could alternatively be merely onomatopoetic and be wholly unrelated. The secondary semantic development in Mongolic is paralleled in Yukaghir. If of Mongolic origin, it appears to have received the common, epethetic *-l-*, which regularly appears in Yukaghir after any intervocalic semivowel *-j-* (Maslova 2003: 56), i.e. *aju > *ajlu > **ejl’u-* (through palatalization), and also the prosodically valid form *ejl’ə-*.

The Mongolic root is extensively attested throughout the Mongolic languages (EDAL 496-497; Nugteren 2011: 275-276; Sanzheev et al. 2015a: 61-62). Nugteren mentions the comparison to archaic Old Turkic *ayin-* ‘to fear’ and appears to agree with the referenced Clauson that it is ‘probably fortuitous’; however, there is no real reason to assume that the Turkic and Mongolic forms are merely accidentally similar – with very numerous borrowings known between these two – but rather this root is probably also connected between the two at the very least through borrowing. M. CRNOBRNJA noted that the alternation *-gar* : *-ai-* for the adjective describing a physical feature and a verb that relates to it is very common in Khalkha and Buryat, which may also be applicable here. Furthermore, I note that there is a deverbal nominalizing suffix *-gar* in Dolgan (and likely also in Yakut) which creates adjectives (Stachowski 1997: 42-43). Stachowski believed that the suffix was borrowed from Mongolic into Yakut/Dolgan, but I find such a thesis non-agreeable. What all this means, however, is that there may have been an unattested, intermediate Yakut form, borrowed from Mongolic, and acting as a donor root into Yukaghir in ancient times. After all, most, if not all, Mongolic borrowings into Yukaghir likely reached there only through Tungusic or Yakut as intermediary donor languages.

Tentative borrowing

?Yakut *nanaxar* ‘широкогрудый (о толстом, плотном человеке) = broad-chested (about a thick, dense man)’; *nanaj-* ‘выставлять широкую грудь = to exhibit a broad chest’; *työskyn nanatan qaamp* ‘ходить, выставив широкую грудь = to walk putting out a broad chest’ (JRS 252), borrowed as: (PY **na:n-* →) KY *ńan* ‘upper part of the chest’; TY *naan* ‘upper front part of a breast cloth’; TK *naan*; TD *nan-amun* ‘collar-bow’ (sic? Should probably be ‘collar-bone’, i.e. < *amun* ‘bone’); SU *ńanic*; TY *naan-čiid-oŋoj* ‘внутренний нагрудный карман дохи = inner breast pocket (of a doha), lit. breast cloth people pocket’; TK *naan-čiid-oŋoj*; TY *naan-dukun* ‘специально выделанный лоскут шкуры, носимый на груди для предохранения ее от холода = piece of skin which is worn on the breast for protection from cold, lit. breast cloth thing’; TK *naan-dukun*; KY *ńa:d-albə-jurgu*, *ńan-jurgu*: ‘pit above the collar-bone, lit. hole in the upper part of the chest’; KD *naŋ-irgu*, *na-yirgu* ‘pit between the throat and the chest’; KY *ńa:ńə-peššej-* ‘to have a rest, lit. to throw the upper part of the chest’; TD *ńand-igeye* ‘strap made of walrus leather’ (Nikolaeva 2006: 287-288). Also: TY *naan* ‘нагрудная часть женских меховых трусов; нагрудник (выделанная шкура, носимая на груди); грудная часть верхней одежды; пазуха = breastpiece of female fur briefs; bib (a dressed skirt worn on the chest); breast part of outer clothing; bosom’; *naanńe-* ‘иметь нагрудную часть (о меховых трусах) = to have a chest piece (about fur briefs)’ (Kurilov 2001: 278-279).

As Nikolaeva notes the KY first consonant was irregularly palatalized before the long vowel; since most dialects have a non-palatalized first consonant the reconstructed form should also be non-palatalized. This reconstructed Yukaghir form is an excellent phonological fit with the Yakut words, and a connection, through lexical borrowing, is possible. However, while both languages (Yukaghir and Yakut) seemingly exhibit the same phonological root – albeit with no suffixes “carried over” – none of the forms are semantically exactly the same between the languages, meaning that the similarities could be coincidental only.

However, the semantics, of all things possible in the world, all do pertain to the *upper chest* in different forms; this is a very perplexing case. Further, if a borrowing, the direction of such a tentative borrowing is not clear either. Considering the extensive spread throughout many Yukaghir dialects and languages, it is possible that this could constitute a rare Yukaghir borrowing into Yakut, instead of the opposite direction as usually assumed, particularly since the Yakut words, to the best of my knowledge, have no other exterior comparanda.

Tentative borrowing

?Yakut *ahut* ‘бродить = to roam’ (?< *ayut) (JRS 50), borrowed as: SD *agurtejen* ‘бродить = to roam’ (?< *agut-teje-n*) (Spiridonov 2003: 7).

An isolated Yukaghir form noted by Spiridonov meaning ‘to roam’ could be a Yakut borrowing from a verb meaning the same. In Old Yukaghir, in particular, I note that *-teje-* is a common ending for verbs of movement, and the final *-n* is also part of a verbal stem. If this assumption is correct, then the borrowed SD verb could be segmented as *agu-t-teje-n > SD *agurtejen*. The change of *t > r* with the borrowing could have arisen spontaneously, partly driven by the prosodic need to avoid geminates in this position. The direction of borrowing is, despite the etymology of the Yakut form not being clear, from Yakut into dialectal Yukaghir as it seems exceedingly unlikely that standard Yakut could have borrowed this word from a minor Yukaghir dialect.

Tentative borrowing

?Proto-Turkic *kömek ‘help’ (EDAL 759; ЭСТЯ 5 98-99) > Yakut *kömö* ‘помощь, содействие; пособие = help, assistance; benefit’, *kömölöö-* ‘нападать вместе, действовать сообща = to attack together, to act together’, *kömölööh* ‘получающий помощь; помогающий, полезный = receiving help; helping, useful’, *kömölös-* ‘помогать; содействовать, оказывать помощь = to help; to contribute, to assist’, *kömöltö* ‘помощь, поддержка, содействие = help, support, assistance’, etc. (JRS 177), borrowed as: KY *qame:-~qame:d’ə-* ‘to help’, *qamulo:-* ‘to work for’, *qamlo:-* ‘to serve’, *qamlo:d’ə* ‘servant’; TY *qamul(‘)~qamdiil~qamriil* ‘наемный работник = employee, servant’, *qamda-~qamlaa-* ‘to serve’, *qaml’aa-* ‘to serve’, *qomul* ‘task’, *qomure-* ‘to set a task’ (Kurilov 2001: 506; Nikolaeva 2006: 376).

Nikolaeva’s dictionary suggested a connection for the Yukaghir words to Proto-Tungusic **papa-*~**paba-* ‘to work’ (TMS 2 307), but I suggest that due to insurmountably large differences in both phonology and semantics this root cannot really have anything do with it. I will therefore suggest another possible Yakut borrowing etymology.

The suggestion outlined above represents another ancient borrowing from Pre-Yakut (also called Old Yakut in other sources) found borrowed both into KY and TY. The phonological correspondence may not be obvious, even though the semantics are identical. The donor was Old Yakut *kömö ‘help’. It occurred early

because of extensive adjustment to Yukaghir prosody and phonology, because secondary semantic forms have had time to develop and because it is also very well-attested and geographically spread out. Phonologically, the borrowing is not fully regular. The borrowed root in Yukaghir appears to have been ***kom-** ‘help’, which became ***qom-** and was thereafter uvularized driven by the *q-* (i.e. ***kom-** > ***qom-** > ***qam-**); uvularization occurs irregularly and unpredictably in Yukaghir, and there are scattered examples. Seemingly, the intermediate non-uvularized form, ***qom-**, is still found with two words in TY: *qomul'* and *qomure-*. However, ***qom-** could, alternatively, have redeveloped from ***qam-** (there are a few such examples as well in Yukaghir lexicon). The uvularization hypothesis could hold true if ***kömö** was the original form.

In Nikolaeva’s dictionary, the entry for the PY root ***qam-** appears contaminated with other Tundra Yukaghir words having a connotation to ‘feeling shy or ashamed’; from a semantic point of view these must be considered unrelated to the root handled here, and could represent separate borrowings (as the words are not well-attested).

Tentative borrowing

?Yakut *alaj-* ‘иметь добродушно-глуповатый вид, глядеть непонимающе, полуоткрыв рот = to have a good-naturedly silly look, to look blankly, half-open mouth’ (JRS 37), borrowed as: MO (*ildil-*)-*alibu* ‘глупо = stupid (person);’ (?< **ala(j)*)-*l-pə*) (Wrangel 1841: 119; Nikolaeva 2006: 101).

This may constitute a rare Yakut borrowing only into the Omok language. The MO word may be suffixed with the inchoative verbal suffix **-lpə* (Nikolaeva, I. 2006:81), with the rendered meaning of ‘to become gaping, to go gaping’, i.e. ‘stupid’. The first part, *ildil-*, simply means ‘person’, so the given Yukaghir meaning is *stupid person*, or if this suggestion is correct, literally, ‘person going around with a half-open, gaping mouth’. While the etymology of the Yakut form is not clear, the direction of borrowing is most likely Yakut > Yukaghir, as it so often is.

The Yakut word is seemingly, as suggested by A. Savelyev, related to the family of Turkic ***al-**initial words for ‘dumb, foolish’, ‘crazy, mad’, etc. (EDAL 286-287, given there with no less than nineteen basic meanings). Cognates of these

roots, which could benefit from some cleanup work and separation by morphological analyses (are given elsewhere: VEWT 16-17; TMN 2 116; EDT 129, 138, 149; ЭСТЯ 1 132, 145-146). A related word may be Yakut *alyas* ‘error’, and it seems therefore likely that one similar derivative, perhaps non-attested, was borrowed into the Omok language.

6. Structured semantic fields

Dividing the found borrowings into various cultural and technological spheres of semantics (as per Rédei 1999), produces the following groups:

a. body parts of humans and animals: chin (Yakut), fish tail (Ewenki), upper part of the chest (*tentative*, Yakut)

b. animal kingdom (i.e. fauna): bean goose (Mongolic *via* Yakut), grouse (Yakut), black-beetle (Mongolic), kite (Ewenki)

e. types of work and tools: ski (Ewenki), stone used as black paint (Ewenki)

f. trade: iron (Turkic), material losses (Yakut)

i. social life and kinship terms: elder sister (Ewen), role (Russian *via* Yakut), wretch (*tentative*, Ewen)

m. elementary phenomena, actions and perceptions: to jump (Yakut), to order (Yakut), to envy (*tentative*, Yakut), to be afraid (*tentative*, Mongolic), to roam (*tentative*, Yakut), to serve (*tentative*, Yakut) to wander~visit (*tentative*, Ewenki), taste (*tentative*, Russian *via* Yakut)

n. other: good (Yakut), broken (Ewen), absolutely (*tentative*, Mongolic), stupid (*tentative*, Yakut)

The following categories had no representatives among the borrowings: c. plant kingdom (i.e. flora), d. nature, natural phenomena and natural places, g. habitation, h. clothing, j. tribal or population names, k. health, illness and death, l. religion. As has also been the case with the previously suggested borrowings of earlier parts of this paper series, the borrowings have occurred in practically all semantic fields, which speaks for very intense language contacts. For example, everything of the Russian civilization was generally perceived to be of superior

quality (which Jochelson pointed out numerous times in his summarized field studies), which is why words for numerous trade items, but also many other Russian terms were generously borrowed into Yukaghir. The borrowing of very basic terms, then, already available in Yukaghir – creating a synonym or even exchanging the native word entirely – speaks for a situation where many speakers had become multilingual, with common code-switching in speech, as well as language changing perhaps into locally perceived more prestigious languages. In fact, many Russian trade items were borrowed by way of the Yakut language, which has been demonstrated elsewhere (Piispanen 2019c) and which again highlights the very extensive language contacts. Many youngsters may have become increasingly Russianized and married with partners from non-Yukaghir “tribes”. Eventually many Yukaghir groups – which in historical times were very numerous – were broken up, and assimilated, and the native Yukaghir language was lost and exchanged with others despite in many cases retaining the Yukaghir ethnicity; the result is, sadly, the very low number of current speakers, all of which appear to become increasingly elderly. While Yukaghir is considered critically endangered, there appears to be some small revival movements going on, as well as, as to the best of my understanding, Yukaghir language courses given somewhere in St. Petersburg, Russia. It is my hope that this paper series focusing on the Yukaghir languages and dialects has shed some insights into the general historical language contact situation of the far northeastern Siberia, and that interest into the fascinating and culturally and ethnolinguistically important Yukaghir languages is renewed!

Abbreviations

B = Materials of Billings 1787.

BO = Materials of Boensing 1781.

CED = Fortescue-Kaplan 2001.

EDAL = Starostin et. al. 2003.

EDT = Clauson 1972.

Egerov = Yegorov 1964.

- ESTY = Sevortjan 1974–2000.
- Fedotov = Fedotov 1996.
- JLTT = Martin 1987.
- JRS = Slepcev 1972.
- KD = Kolyma Yukaghir from Jochelson's manuscript dictionary.
- KJ = Kolyma Yukaghir materials of Jochelson 1898 and 1900.
- KK = Kolyma Yukaghir materials of Krejnovič 1982.
- KL = Materials of Klitschka 1781.
- KW = Ramstedt 1935.
- KY = Modern Kolyma Yukaghir.
- Leksika = Tenišev 1997.
- Leksika = Tenišev 1997.
- M = Materials by Maydell presented by Schiefner 1871a and 1871b.
- MC = Chuvan materials of Matjuškin in Wrangel 1841.
- ME = Materials of Merk 1787.
- MGCD = (1990) Menggu yuzu yuyen cidien, Qinghai.
- MK = Kolyma Yukaghir materials of Mueller and Lindenau in 1741.
- MNYTESz = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I-III, Budapest, 1967-1976.
- MO = Omok materials of Matjuškin in Wrangel 1841.
- MU = Ust'-Janskoe materials of Mueller/Lindenau 1741.
- RS = Materials of Rajskej and Stubendorf presented by Schiefner 1871a.
- SD = Kolyma Yukaghir materials of Spiridonov 2003.
- SU = Materials by Suvorov presented by Schiefner 1871a.
- TD = Tundra Yukaghir materials of Jochelson 1926.
- TK = Tundra Yukaghir materials of Krejnovič 1958 and Krejnovič 1982.
- TY = Modern Tundra Yukaghir.

W = Early materials of Witsen in 1692. All the older materials are fully described and referenced in Nikolaeva 2006.

References

- ANGERE, J. (1957). *Jukagirisch-Deutsches Wörterbuch*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- ANIKIN, A. E. (2003). *Etimologičeskij slovar russkix dialektov sibiri, zaimstvovaniya iz ural'skix, altajskix i paleoaziatskix jazykov*, Moscow-Novosibirsk: Nauka.
- ATLASOVA, E. S. (2007). *Slovar' jukagirsko-russkij i russko-jukagirskij (tundrenyj dialekti) – okolo 3500 slov*, St. Peterburg: Filial izdatel'stva <prosveshchenije>.
- BATTAL, A. (1934). *İbnü-Mühenna Lûgati*, Istanbul.
- BEREZKIN, Y. (2010). "Tricksters trot to America – areal distribution of folklore motifs", *Folklore*, 46: 125-142.
- BOGORAS, W. (2009) *Tales of Yukaghir*, International Polar Institute Press. [reprint of the 1918 materials]
- CLAUSON, Sir G. (1972). *Etymological dictionary of Prethirteenth Century Turkish*, Oxford: Clarendon.
- DOERFER, G. (1985). *Mongolo-Tungusica*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- DOERFER, G. (2004). *Etymologisch-Ethnologisches Wörterbuch tungusischer Dialekte (vornehmlich der Mandschurei)*, Hildesheim-Zürich-New York: Georg Olms Verlag.
- DYBO, A. V. (1997). *Nazvanija podarkov v praaltajskom*, Honour of the 90th Anniversary of N. A. BASKAKOV, Moscow: Languages of Russian Culture.
- FEDOTOV, M. R. (1996). *Etimologičeskij slovar' čuvaškogo jazyka*, Tom II: *Sav-Yaštaka*, Čeboksary: Čuvaškij gosudarstvennyj institut gumanitarnyx nauk.
- FORTESCUE, M. (2016). *Comparative Nivkh Dictionary*, München: LINCOM Europa.
- FORTESCUE, M. J. S. & L. KAPLAN (2001). *Comparative Eskimo Dictionary: With Aleut Cognates*, Alaska: University of Alaska Press.
- GOMBOCZ, Z. (1912). *Die bulgarisch-türkische Lehnwörter in der ungarischen Sprache*, Helsinki: Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia.

HAENISCH, E. (1939). Wörterbuch zu Mangholun Niuča Tobčaan (Yüanchao pishi), Geheime Geshichte der Mongolen, Leipzig: Harrassowitz.

JOHELSON, W. (1898). "Obrazcy materialov po jukagiskomu jazyku i fol'kloru, sobrannye v Jakutskoj ekspedicii", Izvestija Imperatorskoj Akademii Nauk, 8: 151–177.

JOHELSON, W. (1926). The Yukaghir and the Yukaghirized Tungus, New York: G. E. Stechert American Agents.

KALUŻYŃSKI, S. (1961). Mongolische Elemente in der jakutischen Sprache, Warszawa: Państwowe Wydawn.

KALUŻYŃSKI, S. (1995). Iautica: Prace językoznawcze, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog.

KOZIN, S. A. (1941). Sokrovennoje skazanije, Moscow-Leningrad.

KREJNOVIČ, E. (1958). Jukagirskij jazyk, Moscow: Leningrad: Akademija Nauk.

KREJNOVIČ, E. (1982). Issledovanija i materialy po jukagirskomu jazyku, Leningrad: Nauka.

KURILOV, G. N. (1990). Jukagirsko-russkij slovar', Akademija Nauk SSSR, Jakutsk: Jakutskoje knizhnoje izdatel'stvo.

KURILOV, G. N. (2001). Jukagirsko-russkij slovar', Rossiskaja Akademija Nauk, Novosibirsk: Sibirskoje otdelenije institut problem malocislennyx narodov severa.

LEHTISALO, T. (1956). Juraksamojedisches Wörterbuch, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

LESSING, F. D. (1960). Mongolian-English Dictionary, Los Angeles & Berkeley: University of California Press.

LEWICKI, M. (1949). La langue mongole des transcriptions chinoises du XIV-e siècle, Le Houya-yi yi-yu de 1389, Wroclaw.

LIU (1981). Liu Zhaoxiong. Dongxiang yu jianzhi. Beijing.

LORAND, B. (1967-1976). A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I-IV, Budapest: Akadémiai Kiadó.

MARTIN, S. E. (1987). The Japanese Language through Time, New Haven-London: Yale University Press.

MARTIN, S. E. et al. (1967). *A Korean-English Dictionary*, New Haven-London: Yale University Press.

MASLOVA, E. (2003). *A Grammar of Kolyma Yukaghir*, Berlin: Mouton de Gruyter.

MIDDENDORFF, A.Th.v. (1851). *Über die Sprache der Jakuten*, von Otto Böntlingk, Theil 2. *Jakutisch-Deutsches Wörterbuch*. Reise in den äussersten Norden und Osten Sibiriens Band III, St. Petersburg: Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.

NIKOLAEV, S. L. (2015). "Toward the reconstruction of Proto-Algonquian-Wakashan. Part 1: Proof of the Algonquian-Wakashan relationship", *Journal of Language Relationship*, 13/1: 23-61.

NIKOLAEVA A. & V. G. SHALUGIN (2002). *Slovar' Jukagirsko-Russkij i Russkij-Jukagirskij (Verxnekol'mskij Dialekt)*, St. Petersburg: Izdatel'stvo "Drofa".

NIKOLAEVA, I. (2006). *A Historical Dictionary of Yukaghir*, Berlin & New York: Mouton de Gruyter.

NUGTEREN, H. (2011). *Mongolic phonology and the Qinghai-Gansu Languages*, Utrecht: LOT.

PEKARSKY, E. K. (1959). *Slovar jakutskogo jazyka I-III*, Akademija Nauk SSSR, Yakutsk.

PIISPANEN, P. S. (2013). "The Uralic-Yukaghiric connection revisited: Sound Correspondences of Geminate Clusters", *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 93: 165-197.

PIISPANEN, P. S. (2015). "Evaluating the Uralic-Yukaghiric word-initial, proto-sibilant correspondence rules", *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 95: 237-273.

PIISPANEN, P. S. (2016a). "Folklore borrowings in north-eastern Siberia", *Turkic Languages*, 20: 257-272.

PIISPANEN, P. S. (2016b). "A prosody-controlled semi-vowel alternation in Yukaghir", *Journal of Historical Linguistics*, 6/2: 247-296.

PIISPANEN, P. S. (2017). "Folklore borrowings in north-eastern Siberia", *Turkic Languages*, 20: 257-272.

PIISPANEN, P. S. (2018). "Additional Turkic and Tungusic borrowings into Yukaghir", *Turkic Languages*, 22: 108-138.

PIISPANEN, P. S. (2019a). "Additional Turkic and Tungusic borrowings into Yukaghir II", *Journal of Old Turkic Studies*, 3/1: 54-82.

PIISPANEN, P. S. (2019b) “Additional Turkic and Tungusic borrowings into Yukaghir III”, *Journal of Old Turkic Studies*, 3/2: 321-371.

PIISPANEN, P. S. (2019c). “Re-etymologizing Russian cultural vocabulary as mediated by the Yakut”, *Turkic Languages*, 23/2: 222-249.

POPPE, N. (1966). “On some ancient Mongolian loanwords in Tungus”, *Central Asiatic Journal*, 11/3: 187-198.

RAMSTEDT, G. J. (1935). *Kalmückisches Wörterbuch*, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

RÄSÄNEN, M. (1969). *Versuch eines etymologisches Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

RÉDEI, K. (1988-1991). *Uralisches etymologisches Wörterbuch*, Budapest: Akadémiai Kiadó.

RÉDEI, K. (1999). “Zu den uralisch-jukagirischen Sprachkontakten”, *Finnisch-Ugrischen Forschungen*, 55: 1-58.

ROZYCKI, W. (1994). *Mongol Elements in Manchu*, Indiana, Bloomington: Research Institute for Inner Asian Studies.

RYBATZKI, V. (1994). “Bemerkungen zur türkischen und mongolischen Metallterminologie”, *Studia Orientalia*, 73: 193-251.

RYBATZKI, V. (1999). “Turkic words for ‘steel’ and ‘cast iron’”, *Turkic Languages*, 3/1: 56-86.

SANZHEEV, G. D. et al. (2015a). *Etimologičeskij slovar’ mongol’skix jazykov I: A-E*, Moscow: Institut Vostokovedenija RAN.

SANZHEEV, G. D. et al. (2015b). *Etimologičeskij slovar’ mongol’skix jazykov II: G-P*, Moscow: Institut Vostokovedenija RAN.

SEVORTJAN, E. V. (1974–2000). *Étimologičeskij slovar’ tjurskix jazykov*, Moscow.

SLEPCOV, P. (1972). *Jakutsko-russkij slovar’*, Moscow: Sovetskaja Ekciklopedija.

SPIRIDONOV, N. I. (2003). *Jukagirsko-russkij slovar’ i évensko-russkij slovar’*, Jakutsk: Yakut State University Publishing House.

SPIRIDONOV, V. K. (1997). *Shkol’nyj russko-jukagirskij slovar’*, Jakutsk: Ministerstvo obrazovanija respubliki Saxa (Jakutija).

STACHOWSKI, M. (2005). “Chronology of some Yakut phonetic changes in the context of 18th century Mongolian loanwords into Yakut”, *Rocznik Orientalistyczny*, 58: 194-203.

STAROSTIN, S. et al. (2003). *An Etymological Dictionary of Altaic Languages I-III*, Leiden: Brill.

STAROSTIN, S. et. al. (2003). *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*, Leiden: Brill.

STEINITZ, W. (1966-1993). *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache (unter Mitarbeit von Liselotte Böhnke Gert Sauer und Brigitte Schulze) I-XV*, Berlin: Akademie-Verlag.

TENIŠEV, E. R. (1997). *Sravnitel’noistoričeskaja grammatika tjurskix jazykov: Leksika*, Moscow: Akademia Nauk.

VASILEVIČ, G. M. (1958). *Evenkijsko-Russkij Slovar’*, Moskva: Gosudarstvennoje izdatel’stvo inostrannyx i natsional’nyx slovarej.

VASILIEV, Y. (1995). *Türkçe-Sahaça (Yakutça) Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

VOVIN, A. (2015). “Eskimo loans in North Tungusic”, *Iran and the Caucasus*, 19: 87–95.

WRANGEL, F. von (1841). *Putešestvie po severnym beregam Sibiri i po Ledovitomu morju, soveršennoe v 1820, 1821, 1822, 1823 i 1824 godax èkspediciju, sostojavšeju pod načal’stvom flota lejtenanta Ferdinanda fon Vrangelja I-II*, St. Petersburg.

YEGOROV, V. G. (1964). *Etimologičeskij slovar’ čuvaškogo jazyka*, Čeboksary.

Received: 14.12.2019

Accepted: 18.12.2019

Published: 29.01.2020

JOTS, 4/1, 2020: 188-214

Horezm Türkçesi ile Yazılan Kur'ân Tercümesinin Meşhed Nüshasından Bazı Parçalar (IV)

Some Passages in the Mashhad Manuscript of the Translation of the Qur'ân written in Khorezmian Turkic (IV)

Osman Fikri SERTKAYA

istanbul/Turkey

E-mail: sertkayaof46@gmail.com

The first translations of Qur'ân in Eastern Turkish (Karakhanid) was written in 1334 (Türk İslâm Eserleri Müzesi Library in İstanbul-Turkey, in the shelf number 73). Another interlinear translation of Qur'ân in Eastern Turkish (Khorezmian Turkish) was written in 1337 (Astan-i Quds-i Razavi Library in Mashhad-İran, in the number 293). In this article, it is focused on Sura al-hâ-mim 'ayn sin qâf and other some passages in the manuscript.

Key Words: Khorezmian Turkic, interlinear Qur'ân translation, Mashhad Manuscript, Sura al-hâ-mim 'ayn sin.

0. Metin ve Üzerinde Yapılan Çalışmalar

İran’da Âstân-ı Kuds-i Razavî Kütüphanesi, 293 numarada kayıtlı olan yazma, Kur’ân, satır altı tercüme ve kısmî tefsir ihtiva etmektedir. Kur’ân, Seyyidi’l-Ebbâriy / Şeyh Yûsuf İgneçi oğlu Muhammed tarafından Horezm Türkçesi ile kaleme alınmış ve hicrî 10 Şabân 737 = miladî 14 Mart 1337 Cuma günü tamamlanmıştır. Yazmanın tavsifi için bk. Şimşek-Sertkaya 2015: 1382-1412 ve Rezai 2016: 1094-1113.

Sertkaya 2018b’de yazmadaki Sâd sûresinin 31., 32. ve 33. âyetlerinde geçen kısmın tefsir bölümü, Sertkaya 2019a’da “Hz. Mûsâ ile Deccâl” bölümlerinin tefsir metni, yine Sertkaya 2019b’de es-Secde sûresinin tercümesi ile ilgili Lut kentlerinin, Firavun’un ‘Ad, Semûd, Nûh Halklarının ve Kârûn’un yok olmalarının tefsir metni işlenmişti.

Bu dördüncü bölümde ise Tevrat’tan hazırlanmış 28 soruyla Hz. Muhammed’in imtihanı ve dört halife, Ebûbekr, Ömer, Osman ve Ali, için inen âyetlerin tefsiri yer almaktadır.

1. Metin

[77a]

⁵hâ-mîm ‘ayn sin kâf sûresi-niñ tercümesi bu turur.

⁶bu hâ-mîm ‘ayn sin kâf sûresi mekkede inmiş turur taķı bu biş ħarf mu‘cem ħurûf-larındın turur. ⁷yime anlardın turur kim bilgelerge bu ħurûf-lar içinde söz telim turur. üküşreki anıñ ⁸öze tururlar kim bu ajun rûzgârı-nıñ saķışı turur. ol kündin kim tañrı törütmek¹<-ke> ⁹başladı. ol kün-ke tigi kim bu ajun tükegey.

ķaçan yalavaç, ‘aleyhi’-s-selâm, bu sözni ¹⁰oķıdı erse, Mekke-lik tañğuçı-lar redd boldılar. yalavaç ķatıña keldiler taķı aydılar: ¹¹“sen bu ķur’ân-nı özünđin ayur sen”. bir ekindi-ke aydılar. “muĥammed yalğançı turur. yime bu sözlerni

---

¹ yaratmak.

¹²yalğan ayur kim ‘men yalavaç turur men’ tañrı-dın. keliñ-ler! medîne tapa baralım. anda ¹³cuhūdlar bar, hişārlar içinde. anlardın aytğular qolalım. bu muḥammedni ol aytğular birle

[77b]

¹sınağalım”. eger bolmasa biz andın qutulalım. bū cehl bin hişām taqı velid bin müğire ²ikegü qoptı-lar. yime medîneqa keldiler. ḥayberliğ cuhūdlar qatında beni qurayza vādī’l-qurâ ³fedek kişi-leri cuhūdlar erdiler. tevrât-nı bilür erdiler. anlar burun-dın baḥtanaşsar ⁴-dın qaçmış erdiler. medîne tigresinde hişārlar itmiş erdiler. bu ikegü keldiler taqı bu ⁵cuhūdlar<ı> yığdılar. yime aydılar: “biliñler kim bizniñ aramızda bir er çıkmış turur kim ⁶yalavaçlıq da’vâ qılır. yime ayur kim “men tañrı-nıñ yalavaçı turur men” taqı nirseler oqır. taqı ⁷aytur: “bular tañrı-nıñ sözleri turur”. biz bilmes miz yalğan mı ayur yoqısa² çın mu ayur. ⁸bizniñ öze kökdin kitāb yok. sizlerge bar. kerek kim tevrât-dın aytğular çıqarsañız ⁹qatığ. andın aytğay miz. eger yalavaç erse, yanut eđgü birgey andağ kim tevrât içinde turur. bilgey miz kim ¹⁰ol ḥaqq yalavaç turur. eger yanut eđgü birmes bolsa, bilgey miz anıñ yalğançılığını. anıñ ¹¹sözün eşitmegey miz. cuhūdlar tevrât-dın aytğular çıqardılar. anlardın biri<ncisi> bu erdi kim: ¹²aydılar: “ayğıl! tañrıñ qayda turur? ni qılır? neteg turur? ikincisi ol turur kim: ¹³bu ajundın qaç yıl keçmiş turur? qaç yıl qalmış turur? üçüncisi ol kim: cān ni turur?”

[78a]

¹qayda turur? ne neñ ol? törtüncisi: ol kim timür kimniñ elginde yumşadı? mūm ²teg boldı? bişincisi: ol kim tuç kimge aqtı? andın bir kind itti. ol kind qayda turur? ³altıncısı: ol kim erdi kim bu ajunda uçmaq itti? ol uçmaq qayda turur? ⁴yitincisi: ol kim qan-nı ilkin kim tökti? yir yüzi öze. sekizincisi: ol kim ⁵ilk otqa kim yüküندی? tokqızıncısı: ol kim ilk but-qa kim tapandı? onıncısı: ⁶ol kim isrüt-ken içgü ilk kim içti? mundağ yigirmi sekiz aytğu turur. ⁷qamuğı ayılmış turur kitāb ilkinde. el-baqara süresinde.

bu aytğularnı cuhūdlardın ⁸aldılar muḥammedni sinamak üçün. cuhūdlar bu meselelerni mekkelig tanguçı-larqa ⁹birdiler. ebu cehl, *la’netu’l-lāhi*, aydı: biz

² azu.

bu aytgularnı mekke tapa ilteliñ. muhammed ¹⁰yanut birse, biz ni bilgey miz çın mu ayur yoqısa³ yalğan mu ayur? kerek kim ikki ¹¹üç bilgelerdin bizniñ birle ıgay siz. muhammed yanut birse, bilgeyler. tevrât ¹²içinde mundağ mu turur? yoqısa⁴ öñin türlüğ mu turur? bizge ayğay-lar. cuhūdlar üç ¹³kişi-ni çıqardılar. öz aralarındın bilgereklerini. bilgeler birle ıdılar. anlar

[78b]

¹keldiler. yime yalavaç-dın sordılar. bu meselelerni. yalavaç aydı: yarın bu ²meselelerka yanut birgey men. aymadı kim *inşā'allāh* tiyü. toqkuz kün keçti. yalavaç, ³'aleyhi'-s-selām, yanut birmedi. anlar aydılar: “muhammed<-niñ> tañrısı muhammedka buşmış⁵ turur ⁴kim aña uqturmas” bu meselelerdin. yalavaç<-niñ> köñli tar boldı kâfirler<-niñ> sözindin. ⁵cibril, 'aleyhi'-s-selām, keldi. bu sözni keltürdi kim *bismi'l-lāhi'r-rahmani'r-rahim* ⁶ve'd-duhâ ve'l-leylî izâ secâ⁶ aydı: “bu kün hürmeti üçün kim toğar taqı bu ⁷tün üçün kim kelür”. tañrı<ñ> seniñ buşmış turur. sini düşmen tutmuş turur. ⁸bu toquz kün kim kelmedim. anıñ üçün erdi kim sen aydıñ: “yarın ayğay men” taqı ⁹“inşā'allāh” aymadıñ. timekiñ kerek erdi. yime bu âyet-ni kiltürdi kim ¹⁰ve lâ tekülenn^e li şeyⁱⁿ innâ fâil^{ün} zâlik^{en} ğad^{an} illā en yeşā allāhu⁷ aydı: “ni kim ¹¹kılsañ sen, yarın andağ kerek kim ayğay sen, bu iş<-ni> kılğay men, yarın *inşā allāh*”. ¹²andın kiñin meselelerka yanut birdi. aytmış erdiler kim “tañrı neteg turur? ¹³yanut kiltürdi: *bismi'l-lāhi'r-rahmani'r-rahim kul huva'l-lahi aħad. es-sûre*⁸ (112/1).

³ azu.

⁴ azu.

⁵ öwkele<n>miş.

⁶ 93. Duhâ sûresi, 1.-2. âyetler. “Rahman ve rahim (olan) Tanrı'nın adı ile. Kuşluk vaktine and olsun. Sükûna erdiği zaman geceye and olsun”.

⁷ 18. Kehf sûresi, 23.-24. âyetlerden. “Hiç bir şey için ‘Ben bunu yarın yaparım’ deme. Meğerki o şeyi Tanrı dilemiş olsun”.

⁸ 112. İhlas sûresi, birinci âyet. “Rahman ve rahim (olan) Tanrı'nın adı ile. O Tanrı birdir ve tektir”.

[79a]

¹“aygıl! tañrı bir turur⁹. añar hîç iş ermez. şamed turur¹⁰. ya’nî şamed ol bolur kim ²otrası kuruğ bolmasa. taķı hîç nirsege hâceti kelmese. yigü, içgü, keğgü kâlî ³kanca sar<i> turur. yime kim ersedin tođmadı¹¹. kim erse andın tođmadı¹². aña menzeķi yok¹³. ⁴tañrı şifat-ları telim turur mundağ. velî andağ artuķ kim ol aymış biz yime aymas miz. ⁵bu yawlaķ tükell turur. yana ol kim aydılar: “tañrı ni iş kı-lur?” cibrîl ‘aleyhi’-s-selâm bu ⁶âyet<-ni> keltürdi. taķı aydı: anlarınñ öze oķıgıl. *ķulillâ hümmel mâlike’l-mülk*¹⁴. bu yirge ⁷tegi kim inneke ‘alâ külli şey’in *ķadîr*¹⁵ aygıl. tañrı kamağ müllketler idisi turur. ⁸pâdşâhlarnınñ pâdşâhı turur. kimge ķolsa, erk-liglik birür. kimdin ķolsa, ⁹alur. kimni ķolsa, ağırlayur. kimni ķolsa, uçuzlayur. yana aydı: *tûlicü’n-nehâra*-dın ¹⁰*bi ğayri ħisâb*-ķa tigi¹⁶. ya’nî tün-ni kün-ge kigürür yime kün-ni tün-ge kigürür. tirig-ni ölüğ-din ¹¹çıkıarur taķı ölüğni tirigdin çıkıarur. taķı nirseler birür añar kim ķolur saķışsız. bu tirig<-ni> ¹²ölüğ-din çıkıar-maķ ol turur kim tirig müs<-ni> ölüğ yumurtķadın çıkıarur. yime aymışlar: ¹³tañguķı<-ni> kirtinmiş-din çıkıarur taķı tañguķı-lardın kirtinmiş ķişı-ler çıkıarur.

[79b]

¹tañguķı-lar ölüğ tururlar. kirtinmiş ķişı-ler tirig tururlar.

ol kim aydılar. uluğ kün ²ķaçan bolur? cibrîl, ‘aleyhi’-s-selâm, bu âyet<-ni> kil-türdi. *yes’elüneke ‘ani’s-sâ’ati eyyâne mürsâhâ el-âyet*.¹⁷ ³aydı: sindin sorarlar uluğ kün ķaçan bolur? sen uluğ kün-din bilmes sen. sen bir yalavaç ⁴turur sen,

⁹ 112. İhlâs sûresi, birinci âyet.

¹⁰ 112. İhlâs sûresi, ikinci âyet.

¹¹ 112. İhlâs sûresi, üçüncü âyet.

¹² 112. İhlâs sûresi, üçüncü âyet.

¹³ 112. İhlâs sûresi, dördüncü âyet.

¹⁴ 3. Âl-i İmrân sûresi, 26. âyet. “De ki ey mülkün sahibi Tanrım.

¹⁵ 3. Âl-i İmrân sûresi, 26. âyet. Mülkü dilediğine verir, dilediğinden çekip alırsın. Dilediğini azîz kılar, dilediğini alçaltırsın, iyilik elindedir. Doğrusu, Sen her şeye kâdirsin.”

¹⁶ 3. Al-i İmran suresi, 26. âyetten. “ ... gündüzü geceye geçirir, ölüden diri, diriden ölü çıkartırsın, dilediğini hesapsız rızıklandırırısın”.

¹⁷ 79. Naziat sûresi, 42. âyet. “Sana kıyametin ne zaman kopacağını soruyorlar. Sen onu ne zaman bileceksin?”

korçutçu. yine yarlıkadı: *ke ennehum yevme yeravnehā lem yelbesû illâ ‘aşıyyeten ev duhāhā*.¹⁸ ⁵aydı: andağ çalı ol üd kim körgey-ler uluğ kün saşınurlar dünyā içinde bir irte turdılar. ⁶azu⁹ bir aşıām kördiler tap.

ol kim sordı-lar cān ni turur? cibril aydı: bu āyet<-ni> okıgıl! ⁷kuli’r-rūhu min emri rabbi ve ma ūtītüm mine’l-‘ilmi illâ kalîla el-āyet.²⁰ aydı: saña ayturlar: ⁸“cān ni turur”? aygıl kim: cān taşrı-nıñ yarlıg²¹-larındın turur. bu bilig<-ni> kim ersege ⁹birmemiş turur. rūh yime cibril-niñ atı turur. andağ kim yarlıkar: *tenezzelü’l-mekâiketⁱⁱ ve’r-rūh^u*.²² ¹⁰aydı: leyletü’l-çadr tüni cibril iner, öñin firışteler birle, ol kişi-ler tapa kim taşrı-ğa ¹¹taparlar. anlarça sewünç uçmağ birürler.

ol kim sordılar kim timür kimniñ elginde yumşadı. ¹²ni kim çolur erdi-ler andın çılur erdi. yalavaç aydı: {adl} dāvud erdi kim anıñ elginde timür ¹³yumşar erdi. andın yarığ iter erdi. ol yarığ-lardın kişi-lerde telim çalmış turur. ol kim

[80a]

¹sordılar kim: ağıan tuç yulı kimge erdi? aydı: ajun içinde kim ersege ²yok erdi, süleymān-dın öñin, bu ol turur kim taşrı yarlıkar: *ve erselnā lehû ‘aynel³ kırı el-āyet*.²³ süleymān ol tuç birle yek-lerge bir yaban içinde bir kind ittürdi. ⁴telim kişi-ler ol kindni kördiler.

cihān içinde taşsuğ-lardın bir ol turur. ol kim ⁵uçmağ itti, yir yüzinde. şeddād din²⁴ ‘ād irdi. hūd birle sözleşti. hūd aydı: ⁶“taşrıge kirtingil! saña uçmağ birgey”. şeddād aydı: “uçmağ ni bolur”? hūd yalavaç ⁷uçmağ sözini aydı. şeddād aydı: “men kendü ajunda mundağ uçmağ itkey men”. yime ⁸uçmağ itti. taşrı, ‘azze

¹⁸ 79. Naziat sûresi, 46. âyet. “Onu görecekleri gün onlar, dünyada sanki bir akşam veya onun kuşluk vaktinden başka durmamışa dönecekler”.

¹⁹ ya.

²⁰ 17. İsrâ sûresi, 85. âyeti. “De ki: ‘Ruh rabbimin işlerindedir. Size, ancak az bir bilgi verilmiştir.”

²¹ buyruk.

²² 97. Kadr sûresi, 4. âyetin başı. “O gecede melaikeler ve ruh (Cebrayil) ...”.

²³ 34. Sebe sûresi, 12. âyetten. “Erimiş bakır madenini ona sel gibi akıttık”.

²⁴ bin olmalıdır. Yanlışlıkla *din* yazılmıştır.

ve celle, yarlıkar: *bi 'ādın ireme îzāti'l-'imād*.²⁵ ajun-nı irtedi²⁶, ⁹altun kümiş-din. ol uçmak öze anıñ üzre bir tiwe bir kümiş-ge birür erdi. kişi alumas ¹⁰erdi. kümiş-sizlikdin.

ol kim aydılar: ilk nā-haqq kan-nı kim tökti? aydı: kâbil erdi. ¹¹âdem-niñ oğlı kim öz қадаşını öldürdi. yime kâbil erdi. kim ilk otқа yükünmek turası? ¹²kemişti. esritgü içgü nime kâbil ilk içti.

ilkin burhan-қа tapunmaq<-nı> cemşid çıkardı. ¹³bu kamuğ ayılmış turur el-bakara süresinde, veli bu keçmişlerdin munda bu kes tap turur kim bu süreniñ

[80b]

¹inmeki üçün yağ kıldımız.

ha-mīm-ler ögdisi tört iş-ler birle turur.

²veli bu süreleri yiti turur. sürelerde telim tañsuq-lar turur. bu yiti süreni ³arāyis²⁷ü'l-қur'ān oқırlar. birer²⁸ gürüh taқı besātın²⁹ü'l-қur'ān ayturlar. bir ekindi-de ⁴kiđin yāđ kılmış turur.

andağ kim tañrı yarlıkar: *fe mā ütütüm min şey'in* ⁵*fe metā 'u'l-ḥayāti'd-dünyā* <ve zinetuhā> ve mā 'inde'l-lāhi ḥayr^{um} ve ebқâ li'l-lezīne amenū ve 'alâ rabbihim yete-vekkülün^e ³⁰

⁶bu āyet ebū bekr şānında inmiş turur. tañrı, 'azze ve celle, yarlıkar: “ol kim sizlerge ⁷birilmiş turur, bu ajunlık nirseler turur. ol kim tañrı қatında turur raḥmet-din, ⁸ni'met-din, uçmaq-dın, tañrı-nıñ dīdārındın eğgürek turur. li'l-

²⁵ 89. Fecr sūresinin 5.-6. āyetlerinden. “Görmedin mi Rabbin Âd (kavmine) ne yaptı?”.

²⁶ istedi.

²⁷ kelin-ler.

²⁸ bir ögür.

²⁹ bostan-lar.

³⁰ 28. Kasas sūresi, 60. āyet Kur'ân'da *fe mā ütütüm min şey'in* ⁵*fe metā 'u'l-ḥayāti'd-dünyā* <ve zinetuhā> ve mā 'inde'l-lāhi ḥayr^{um} ve ebқâ e fe lâ ta'kılun^e şeklinde geçiyor. “Size verilen her hangi bir şey dünya hayatının bir geçimsizliği ve süsüdür. Tanrı katında olan ise daha hayırlı ve süreklidir. Aklınız ermiyor mu?”.

lezīne āmenû ve ‘alâ’⁹ rabbihim yetevakkülun^{e 31} ya’nî ebâ bekr eş-şiddîk-nı mü’min atadı. mütevekkil atadı. taķı¹⁰ aydı: kim: “men taŗrı ebū bekrķa anutmuş turur men. aŗa yigrek ol nirselerdin kim sizlerge¹¹ birdim”. bu ajunda ilkin anı yāđ kıldı. anıŗ için kim islām<-ġa> ilkin ol <īmān> keltürdi. ¹²ilk iş yalavaç-ķa ol erdi. yalavaç, ‘*aleyhi’s-selām*-dın kiğin ilkinki ħalīfe ol erdi. aŗar¹³ ebū bekr-ni öġdi. anı mü’min atadı. mütevekkil atadı. taķı aydı kim: “men ebū bekrķa anutmuş turur men”.

[81a]

¹öz katımda ol yegrek turur anlardın kim sizler tutarsız anıŗ için kim ²ķamuġı barıġlı turur taķı ol ajun menü ķalıġlı turur.

yime bu āyet-din kiđin yarlıķadı: ³*ve’l-lezīne’stecābū li rabbihim ve ekāmu’s-salāte ve emruhūm şūrā beynehūm ve mimmā razaknāhūm yünfikūn^{e 32}*

⁴bu āyet ‘ömer bin el-ĥattāb şānında gelmiş turur. aydı: ol kiŗi-ler kim saķnuķluk kıılurlar, ⁵bezük yazuķlardın, kör<k>süz nirselerdin. ya’nî ‘ömerniŗ erliki andaġ irdi kim burun ⁶ķılıç almış erdi. yime ayur erdi: “barayın yalavaç-nı öldüreyin”. bir sâ ‘at-da andaġ mü’min ⁷boldı kim küfrdin saķnuķluk kıldı. yime but-ķa tapunmaķ-dın yandı. içġüdin, ⁸zinā kıılmaķ-dın, meniŗ için bu ķamuġdın saķındı taķı taŗrı-nıŗ yalavaçını ⁹öđürdi öz öfkesini özindin arıttı. taŗrı nomıŗa yalavaç busut birdi. ¹⁰taŗrı anı öġdi andaġ kim eşittjŗ.

yime aydı: ³*ve’l-lezīne¹¹’stecābū li rabbihim ve ekāmu’s-salāte ve emruhūm şūrā beynehūm ve mimmā razaknāhūm yünfikūn^{e33 12}* aydı: ol kiŗi-ler kim taŗrı-ķa yanut

³¹ 42. Şūra sūresi, 36. āyeti Kur’ân’da *fe mā ütütüm min şey’in fe metā ‘u’l-ĥayāti’d-dünyā <ve zinetuhā> ve mā ‘inde’l-lāhi ĥayr^m ve ebķā li’l-lezīne āmenû ve ‘alâ⁹ rabbihim yetevakkülun^e* “Size verilen şeyler, dünya hayatının geçici birer malıdır. Tanrı katındaki (ahiret sevabı ise) iman edip, Rablerine tevekkül edenler için daha hayırlı ve daha devamlıdır” şeklinde geçiyor. Burada sadece āyetin son cümlesi alınmış.

³² 42. Şūra sūresi, 38. āyeti. “Onlar ki Nebilerinin (tevhid ve ibadete devetine) icabet etmekte, namazı dosdoġru kılmaktadırlar. İşleri de hep aralarında danışmadır. Kendilerine verdiğimiz rızıktan hak yolunca sarfederler.”

³³ 42. Şūra sūresi, 38. āyeti. “Onlar ki Nablerinin (tevhid ve ibadete devetine) icabet etmekte, namazı dosdoġru kılmaktadırlar. İşleri de hep aralarında danışmadır. Kendilerine verdiğimiz rızıktan hak yolunca sarfederler.”

kıldılar. taķı yalavaç-ķa kırtindiler. ¹³yime namāznı azakın tuttı-lar. taķı müsülmanlık içinde keņeşti-ler. yana andın kim biz birdimiz.

[81b]

¹muyanlık kılırlar. bu ‘oşmān erdi. taņrı anı öğdi, ebū bekr, ‘ömer teg. yana mundın ²kiđin aydı: *ve’l-lezīne izâ esâbehümül bağyu hüm yentesırun.* ³⁴

bu āyet ‘alī ³üçün indi taņrı, ‘azze vü celle, anlarınığ kırı bilgürtti. tıgme birini öğdi. öñin ⁴ezgölük birle ‘ali-ķa aydı: *fe men afâ ve asleha fe ecruhu ale’l-lahu innehu lâ yühibbu’z-zalimine* ³⁵ kimke kim küç ⁵tıgse taķı anı ol keçürse anını muyanı meniğ öze turur kim men taņrı men ‘ali-niñ ⁶muyanı özi üze vacib kıldı. bilgeler bu ayetlerde telim sözlemişler. biz anlarınığ ⁷ķul-ları üçün bu kes aydımız.

Not 1

Bu dördüncü bölümde bulunan *otrası ~ ötresi (79a/2)*, *mūs (79a/12)* ve *turası (79b/11)* kelimelerinin okunuşu ve anlamları üzerinde düşünölmelidir.

Not 2

Müstensih iki yerde yanlış kelime yazmıştır: *şeddād bin ‘ād* yerine *şeddād din ‘ād (80a/5)* ve *adı* yerine *adl (79b/12)*.

2. Aktarma

Başlık: ⁵*hā-mīm ‘ayn sin ķāf sūresinin çevirisi budur.*

[77a]

Bu hā-mīm ‘ayn sin ķāf sūresi Mekke’de inmiştir. Bu beş harf mu‘cem harflerdendir. Yine onlardan, bilgelere bu harfler içerisinde söz çoktur. Çođu onun

³⁴ 42. Şūra sūresi, 39. āyeti. “Onlar ki kendi haklarına tecavüz olunduđu zaman yardımlaşırlır”.

³⁵ 42. Şūra sūresi, 40. āyeti. “Kötölüđün cezası da onun gibi kötölüktür. Fakat her kim bağışlar da uzlaşırsa, a onun mükāfatı Tanrı’ya kalmıştır. Şüphesiz, o zalimleri sevmez.

iledir ki bu âlemin zamanının düşüncesidir. O günden ki Tanrı türetmek (yaratmak) ile başladı, o güne kadar ki bu âlem tükenecek.

Ne zaman ki Peygamber, *selâm Onun üzerine olsun*, bu sözü söyledi ise, Mekeli kâfirler reddettiler. Peygamber(in) huzuruna geldiler ve “Sen Kur’ân’ı kendinden söylüyorsun” dediler. Bir başkasına “Muhammed yalancıdır ve “ben Tanrının elçisiyim” diye bu sözleri yalan olarak söyler. “Gelin! Medîne’ye gidelim. Orada hisarlar içinde Cuhûdlar var. Onlardan sorular isteyelim. Bu Muhammed’i o sorular ile

[77b]

sınayalım. Şâyet olmazsa biz ondan kurtulalım. Ebû Cehl bin Hişâm ile Velîd bin Mugîre, ikisi kalktılar ve Medîne’ye geldiler. Hayberli Cuhûdlar huzurunda, Beni Kurayza (kabilesi) ile (Medîne ile Hayber arasındaki) Fedek köyünde yaşayan kişiler Cuhûd idiler, Tevrat’ı bilir idiler. Onlar önceden Bahtanassar’dan kaçmış (ve) Medîne çevresinde hisarlar yapmış idiler. Bu ikisi geldiler ve Cuhudları topladılar ve dediler: “Biliniz ki bizim aramızda Peygamber olduğunu söyleyen bir kişi çıkmıştır. “Ben Tanrının peygamberiyim” der ve bir şeyler söyler. Ve “bunlar Tanrı’nın sözleridir” der. “Biz yalan mı söylüyor, doğru mu söylüyor bilmiyoruz. Bizim üzerimize gökten gelen kitap yok, size var. Siz Tevrat’tan zor sorular çıkarsanız, ondan soracağız. Şâyet Peygamber ise, cevabı güzel verecek, öyle ki Tevrat içindedir. (o zaman) biliriz ki o doğru peygamberdir. Şayet cevabı güzel vermez ise, onun yalancılığını bileceğiz. Onun sözünü dinlemeyeceğiz. Cuhûdlar Tevrat’tan sorular çıkardılar. Onlardan birincisi bu idi kim dediler: “Söyle! Tanrın nerededir? Ne yapar? Nasıldır?”. İkincisi odur ki: “Bu âlemde kaç yıl geçmiştir? Kaç yıl kalmıştır?”. Üçüncüsü o ki: “Can nedir?

[78a]

Nerededir? Nasıl nesnedir?”. Dördüncüsü: O kim(dir ki) demir onun elinde yumşadı, mum gibi oldu?”. Beşincisi: “O kim(dir ki) tunç ona aktı? Ondan bir şehir yaptı. O şehir nerededir?”. Altıncısı: O kim idi ki bu dünyada Cennet inşa etti? O Cennet nerededir?”. Yedincisi: “O kim(dir ki) kanı yeryüzünde ilk o döktü?”. Sekizincisi: “O kim(dir ki) ateşe ilk secde etti?”. Dokuzuncusu: “O kim(dir ki) puta

ilk tapındı.”. Onuncusu: “O kim(dir ki) sarhoş eden içkiyi ilk kim içti?”. Bunun gibi yirmi sekiz sorudur. Hepsi Kur’ân’da, el-bakara sûresinde söylenmiştir.

Bu soruları, Muhammed’i sınamak için, Cuhûdlardan aldılar. Cuhûdlar bu meseleleri Mekkeli kâfirlere verdiler. Ebû Cehl, *la’net Onun üzerine olsun*, dedi. “Biz bu soruları Mekke’ye ulaştıralım. Muhammed cevap verse, biz neyi bileceğiz doğru mu söyler, yoksa yalan mı söyler? Gerek ki bilgelerdin iki üç (kişiyi) bizim ile gönderesiniz. Muhammed cevap verdiği zaman, Tevrat içinde böyle midir yoksa başka türlü müdür bilecekler. Bize söyleyecekler. Cuhûdlar, kendi aralarından en bilgelerinden üç kişiyi çıkardılar. (Onları bu) bilgiler ile birlikte gönderdiler. Onlar

[78b]

geldiler. Ve bu meseleleri Peygamberden sordular. Peygamber “yarın bu meselelere cevap vereceğim” (dedi. Ancak) “İnşallah” diye söylemedi. Dokuz gün geçti. Peygamber, *selâm Onun üzerine olsun*, cevap vermedi. Onlar “Muhammed(in) Tanrısı Muhammed’e öfkelenmiştir, bu yüzden bu meselelerden ona öğretmez. Peygamber’in, gönlü kâfirlerin (bu) sözünden dolayı daraldı/sıkıldı. Cebrâyil, *selâm Onun üzerine olsun*, geldi. Bu sözü getirdi “**Rahman ve rahîm (olan) Tanrı’nın adı ile. Kuşluk vaktine and olsun. Sükûna erdiği zaman geceye and olsun**”³⁶ dedi. Bu güneş hürmeti için doğar ve bu gece (hürmeti için) gelir”. Senin Tanrın öfkelenmiştir. Seni düşman tutmuştur. Bu dokuz gün gelmedim, onun için idi kim sen “yarın söyleyeceğim (cevap vereceğim)” dedin, fakat “*inşâ’allâh*” demedin. Söylemen gerek idi. Cebrayil bu âyeti getirdi “**Hiç bir şey için ‘Ben bunu yarın yaparım’ deme. Meğerki o şeyi Tanrı dilemiş olsun**”³⁷ dedi: Sen neyi yapsan, yarın, öyle gerek ki, söyleyeceksin “Bu iş(i) yapacağım, yarın *inşâ allâh*”. Ondan sonra meselelere cevap verdi.

“Tanrı nasıldır?”(diye) sormuş idiler: Cevap getirdi: “**Rahman ve rahîm (olan) Tanrı’nın adı ile. O Tanrı birdir ve tektir**”.³⁸

³⁶ 93. Duhâ sûresi, 1.-2. âyetler.

³⁷ 18. Kehf sûresi, 23.-24. âyetlerden.

³⁸ 112. İhlas sûresi, birinci âyet.

[79a]

Söyle: “**Tanrı birdir.**³⁹ **Ona hiç eş yoktur. Samed’dir**”.⁴⁰ Yani Samed o olur ki, otarası boş olmasa ve hiç nerseye haceti gelmese. Yiyecek, içecek, giyecek sonra nasıldır. Ve “(O) **kimseden doğmadı.**⁴¹ **Kimse ondan doğmadı.**⁴² **Onun benzeri yok**”.⁴³ Tanrı(nın) bunun gibi sıfatları çoktur. Lâkin ondan fazlasını kim o söylemiş, biz de söylemeyiz. Bu tamamıyla kötüdür.

Yine “Tanrı ne iş yapar? (diye) sordular: Cebrâyil, *selâm Onun üzerine olsun*, bu âyeti getirdi. Ve dedi: Onların üzerine oku: “**De ki ey mülkün sahibi Tanrım**”.⁴⁴ **Bu yere kadar ki “Mülkü dilediğine verir, dilediğinden çekip alırsın. Dilediğini azîz kılar, dilediğini alçaltırsın, iyilik elindedir. Doğrusu, Sen her şeye kâdîrsin**”.⁴⁵ de. “Tanrı bütün mülklerin sahibidir. Padişahların padişahıdır. Kime dilese, güç verir, kimden istese (verdiği gücü geri) alır. Kimi isterse, yükseltir, kimi istese, alçaltır.” Yine *tûlicü’n-nehâra*-dan ¹⁰*bi ğayri hisâb’a* kadar⁴⁶ “... **gündüzü geceye geçirir, ölüden diri, diriden ölü çıkartırsın, dilediğini hesapsız rızıklandırırırsın**” dedi: Yani “geceyi gündüze geçirir yine gündüzü geceye geçirirsin. Diriyi ölüden çıkarırsın ve ölüyü diriden çıkarırsın. Yine istersen, ona sayısız nesnelere verirsin.” Bu “diriyi ölüden çıkarmak” odur ki diri mus(?)’u ölü yumurtadan çıkarır(sın). Yine demişler: “Kâfir’i müminden çıkarır ve kâfirlerden mümin kişileri çıkarır.

[79b]

Kâfirler ölüdürler, mümin kişiler diridirler.

Onlar “kıyamet günü nasıl olur? (diye) sordular: Cebrâyil, *selâm Onun üzerine olsun*, bu âyeti getirdi. “**Sana kıyametin ne zaman kopacağını soruyorlar. Sen onu ne**

³⁹ 112. İhlâs sûresi, birinci âyet.

⁴⁰ 112. İhlâs sûresi, ikinci âyet.

⁴¹ 112. İhlâs sûresi, üçüncü âyet.

⁴² 112. İhlâs sûresi, üçüncü âyet.

⁴³ 112. İhlâs sûresi, dördüncü âyet.

⁴⁴ 3. Âl-i İmrân sûresi, 26. âyet.

⁴⁵ 3. Âl-i İmrân sûresi, 26. âyet.

⁴⁶ Al-i İmran sûresi, 26. âyetten.

zaman bileceksin?”⁴⁷ (Cebrâyil) dedi: “Senden kıyamet günü nasıl olur” (diye sorarlar). Sen kıyamet gününün (ne zaman ve nasıl olacağını) bilmezsin. (Çünkü) sen (sadece kulları) korkutucu bir peygambersin. Yine buyurdu: “**Onu görecekları gün onlar, dünyada sanki bir akşam veya onun kuşluk vaktinden başka durmamışa dönecekler**”.⁴⁸ dedi: “Ondan sonra o zaman ki görecekları kıyamet günü düşünürler, dünya içinde bir sabah kalktılar veya bir akşam gördüler o anda.”

Onlar “can nedir?” (diye) sordular. Cebrâyil “bu âyeti oku, dedi. De ki: “**Ruh rabbimin işlerindedir. Size, ancak az bir bilgi verilmiştir.**”⁴⁹. (Cebrâyil) dedi: “Sana “Can nedir” (diye) sorarlar”. De ki:“ Can Tanrının buyruklarındandır. Bu bilgiyi kimseye vermemiştir. Ruh da Cebrâyil’in adıdır. (Yüce Tanrı) şöyle ki buyurur. “**O gecede melaikeler ve ruh (Cebrayil) ...**”.⁵⁰ dedi: Leyletü’l-kadr gecesi Cebrâyil başka melekler ile birlikte tanrıya ibadet eden o kişilere doğru iner, onlara sevinç, Cennet verirler (müjdelerler).

Onlar ki “demir kimin elinde yumuşadı ne kim isteseler, ondan yapar idi” (diye) sorarlar. Peygamber cevap verdi. {adl} Davud idi ki demir onun elinde yumşar idi. Ondan (demirden) zırh yapardı. O zırhlardan kişilerde çok kalmıştır. Onlar

[80a]

“akıcı tunç kaynağı kime idi? (diye) sordular. (Peygamber) âlem içerisinde Süleyman (Peygamber)den başka kimseye yok idi. Bu şöyledir ki Tanrı buyurur: “**Erimiş bakır madenini ona sel gibi akıttık**”.⁵¹ Süleyman o tunç ile yeklere bir çöl içerisinde bir şehir yaptırdı. Çok kişiler o şehri gördüler.

Cihan içerisinde hayret edilenlerden birisi odur. O ki, Şeddâd-i bin âd idi, yeryüzünde Cennet yaptırdı. Hûd (Peygamber) ile söyleşti. Hûd (Şeddâd’a) “Tanrıya ibadet et! Sana Cennet verecek.” dedi. Şeddâd “Cennet nedir? (diye) sordu.

⁴⁷ Naziat sûresi, 42. âyet.

⁴⁸ Naziat sûresi, 46. âyet.

⁴⁹ 17. İsrâ sûresi, 85. âyeti.

⁵⁰ 97. Kadr sûresi, 4. âyetin başı.

⁵¹ 34. Sebe sûresi, 12. âyetten.

Hûd Peygamber Cennet sözünü söyledi. Şeddâd “ben kendi dünyamda böyle Cennet yapacağım” dedi ve Cennet yaptırdı. Azîz ve celîl olan Tanrı “**Görmedin mi Rabbin Âd (kavmine) ne yaptı?**”⁵² (diye) buyurur. Âlemi altından gümüşten istedi. O uçmak ile onun üzerine bir deveyi bir gümüşe verir idi. Kişi gümüşsüzlükten alamaz idi.

Onlar “ilk haksız kanı kim döktü” diye sordular. Cevap verdi: “Kabil idi. Âdem (Peygamber)in oğlu öz kardeşini öldürdü. Yine Kabil idi kim ilk ateşe secde etmek için durmaya koyuldu. Sarhoş edici nesneyi ilk içen Kabil idi. Put’a ibadet etmeyi ilk Cemşid çıkardı. Bu tamamıyla Bakara sûresinde söylenmiştir. Lâkin geçmişlerden burada bu kadarı yeterlidir ki bu sûrenin

[80b]

inmesi için yâd ettik.

Hâ Mîm’lerin övüncü dört halife ile dir.

Lâkin bu sûreleri yedidir. Sûrelerde çok acayiplikler var. Bu yedi sûreyi ‘arâyisü’l-kur’ân (diye) adlandırırılar. Bazı topluluklar da *besâtînü’l-kur’an* derler. Bir birlerinden sonra yâd etmiştir.

Öyle ki Tanrı “**Size verilen her hangi bir şey dünya hayatının bir geçimsizliği ve süsüdür. Tanrı katında olan ise daha hayırlı ve süreklidir. Aklınız ermiyor mu?**”⁵³

Bu âyet Ebûbekr şânında inmiştir. Azîz ve celîl olan Tanrı buyurur. “**O ki sizlere verilmiştir, bu dünyalık nesnelere dir. O ki Tanrı katında rahmetten, ni’metten, cennetten Tanrı’nın didarından daha iyidir. “Size verilen her hangi bir şey dünya hayatının bir geçimsizliği ve süsüdür. Tanrı katında olan ise daha hayırlı ve süreklidir. Aklınız ermiyor mu?”**”⁵⁴ Yani Ebûbekr es-Siddîk’ı mümin diye isimlendirdi, mütevekkil diye isimlendirdi. Ve dedi ki: “Ben Tanrı, Ebûbekir’e, ona daha iyi hazırladığım o nesnelere ki sizlere verdim. Bu âlemde ilkin onu yâd etti. Onun için kim islâma ilkin o (iman) getirdi. Peygambere ilk eş o idi. Peygamber, *selâm Onun üzerine olsun*’den

⁵² 89. Fecr sûresinin 5.-6. âyetlerinden.

⁵³ 28. Kasas sûresi, 60. Âyet.

⁵⁴ 42. Şûra sûresi, 36. âyeti.

sonra birinci halife o idi. Ona Ebûbekr'i övdü. Onu mümin diye isimlendirdi, mütevekkil diye isimlendirdi. Ve dedi ki: "Ben Ebûbekir'e hazırlamışım."

[81a]

Benim katımda o onlardan daha iyidir ki sizler onun için tutarsınız ki hepsi varandır ve o âlem ebedî kalandır.

Yine bu âyetten sonra buyurdu: "*Onlar ki Nebilerinin (tevhid ve ibadete davetine) icabet etmekte, namazı dosdoğru kılmaktadırlar. İşleri de hep aralarında danışmadır. Kendilerine verdiğimiz rızıktan hak yolunca sarfederler.*"⁵⁵

Bu âyet Ömer bin Hattâb şânında gelmiştir. Dedi: "O kişiler ki büyük günahlardan, çirkin nesnelere takvâ sahibi olurlar. Yanî Ömer'in erliği öyle idi ki önce (eline) kılıç almış idi ve "gideyim peygamberi öldüreyim" derdi. Bir saatte öyle mümin oldu küfürden (çıkıp) takvâ sahibi oldu. Ve puta ibadet etmekten döndü. İçki içmekten, zinâ etmekten bunların hepsinden benim için sakındı ve Tanrının peygamberini seçti, öz öfkesini özünden arıttı. Tanrının sünnetine Peygamber yardım verdi. Tanrı onu övdü, öyle ki duydun.

Tekrar dedi: "*Onlar ki Nebilerinin (tevhid ve ibadete davetine) icabet etmekte, namazı dosdoğru kılmaktadırlar. İşleri de hep aralarında danışmadır. Kendilerine verdiğimiz rızıktan hak yolunca sarfederler*"⁵⁶ dedi. O kişiler ki Tanrı'ya cevap verdiler ve Peygambere inandılar ve namazı şartları ile yerine getirdiler. Ve Müslümanlık içinde istişare ettiler. Ve ondan sonra biz verdik.

[81b]

Sadaka verirler. Bu Osmân idi. Tanrı onu övdü. Ebubekir ve Ömer gibi.

Yine bundan sonra dedi: "*Onlar ki kendi haklarına tecavüz olunduğu zaman yardımlaşır.*"⁵⁷

⁵⁵ 42. Şûra sûresi, 38. âyeti.

⁵⁶ 42. Şûra sûresi, 39. âyeti

⁵⁷ 42. Şûra sûresi, 39. âyeti

Bu âyet Alî için indi *Azîz ve celîl olan* Tanrı onların derecelerini belirtti. Her birini başka güzellik ile övdü. Alî'ye aydı: “*Kötülüğün cezası da onun gibi kötülüktür. Fakat her kim bağışlar da uzlaşırsa, artık onun mükâfatı Tanrı'ya kalmıştır. Şüphesiz, o zalimleri sevmez.*”⁵⁸ Kime kim güç deyse ve onu o affetse, onun sadakası benim üzerimedir ki “*ben Tanrıyım*”. Alî'nin sadakasını özü üzerine vacib etti. Bilgeler bu âyetlerde çok söylemişler Biz onların kulları için bu defa tekrarladık.

Kaynakça

REZAI, M. (2016). “Hârezm Türkçesiyle Yazılan Bir Kur'an Tercümesi (Meşhed-âstân-i Quds-i Razavi Nüshası), Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 5/3: 1094-1113.

SERTKAYA, O. F. (2018a). “Horezm Türkçesi İle Yazılan Kur'ân Tercümesinin Meşhed Nüshasında Hz. Süleyman'ın Atları”, Journal of Old Turkic Studies, 2/2: 50-78.

SERTKAYA, O. F. (2018b). “Horezm Türkçesi ile Yazılan Kur'ân Tercümesinin Meşhed Nüshasında “Hz. Mûsâ ve Deccâl” Bölümlerinin Tefsir Metni”, IV. Uluslararası Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu, 25 Ekim 2018. [Yayımlanmamış Bildiri]

SERTKAYA, O. F. (2019a). “Horezm Türkçesi İle Yazılan Kur'ân Tercümesinin Meşhed Nüshasında Hz. Mûsâ Ve Deccâl Hikâyeleri”, Journal of Old Turkic Studies, 3/1: 91-138.

SERTKAYA, O. F. (2019b). “Horezm Türkçesi İle Yazılan Kur'ân Tercümesinin Meşhed Nüshasından Bazı Parçalar (III)”, Journal of Old Turkic Studies, 3/2: 433-450.

ŞİMŞEK, Y. & O. F. SERTKAYA (2015). “Horezm Türkçesi ile Yapılan Kur'ân Tercüme-lerinden Meşhed Nüshası Üzerine İlk Bilgiler I”, Teke: Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 4/4: 1382-1412.

ŞİMŞEK, Y. (2017). “Meşhed nüshası Türkçe Kur'ân Çevirisinin Söz Varlığı Üzerine Notlar”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 42: 97-111.

ŞİMŞEK, Y. (2018). “Meşhed nüshası Türkçe Kur'ân Çevirisinin Söz Varlığı Üzerine Notlar II: Bazı Hapaxlar Üzerine”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 43: 65-75.

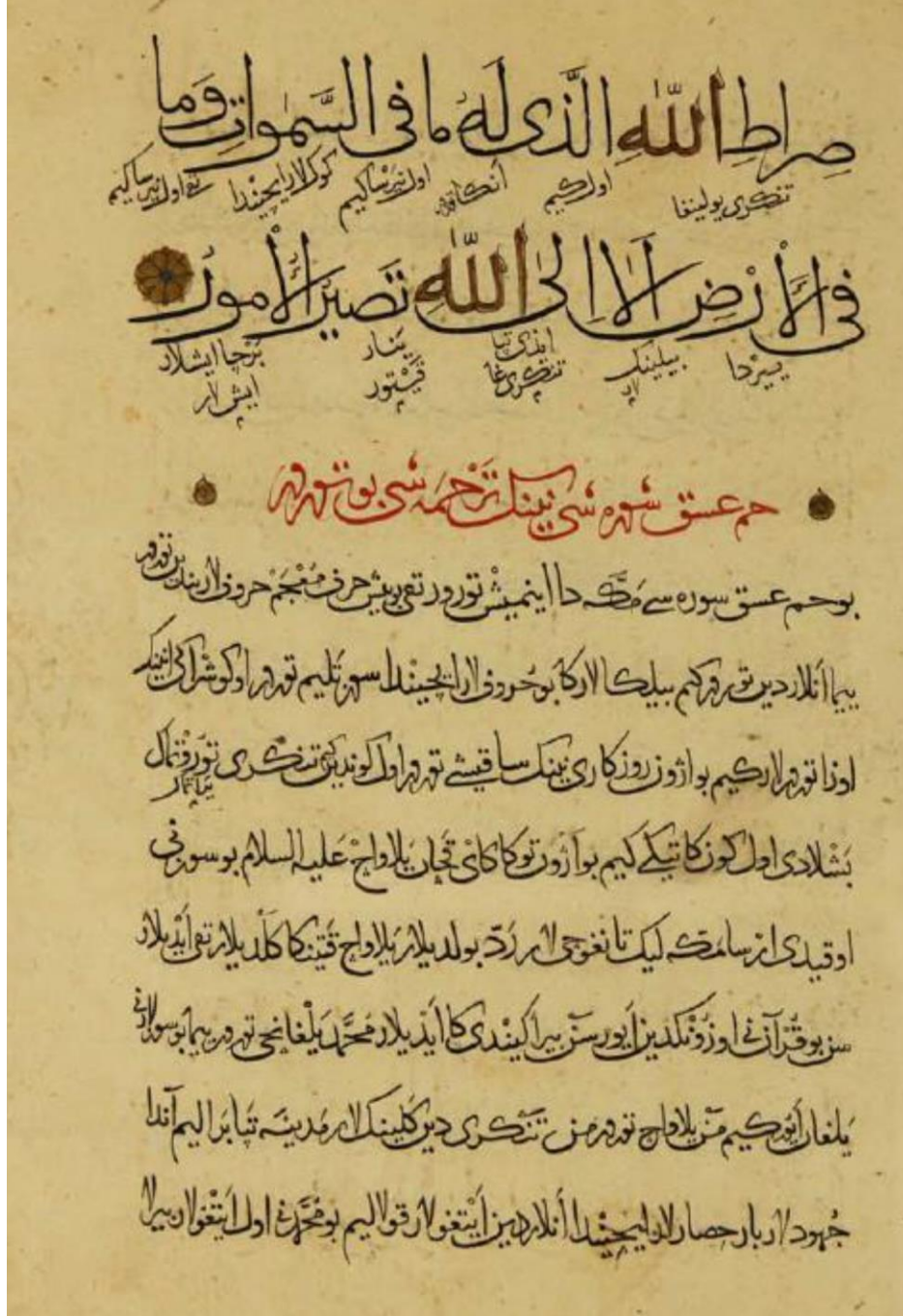
⁵⁸ 42. Şûra sûresi, 40. âyeti.

ŞİMŞEK, Y. (2019). Harezmi Türkçesi Kur'ân Tercümesi (Meşhed Nüshası [293 No.], Giriş-Metin-Dizin) I-II, Ankara: Akçağ Yayınevi.

Metnin Orijinal Resimleri

Resim I

Meşhed Nüshası, 77a

سینا غالیم اگر بولسا سا بینان دین قوچ الیم بو جمل بز هشام نغی ولید بز مغیر
 ایجا کو قوتی الیما مدینه قاکلدیلار خیب لیغ جهده ارتقیندا بنی خرضه وادی القری
 فدک کیشی اری جو کولار ادهیلار توریت سیلار دیلان انلار برون دین تخت نصرت
 دین قیش از دیلار مدینه تیکلسیندا حصارا ایتیش از دیلار بویا کولک دیلار بو
 جهمودا سیفدی الیما ایدیلار میلین کلا کیم بیز نینک امیزدایر اتحقیق توریم
 یلا اخلیق دعوی قیلر یما ایدیم من تصیری نینک لادایم تور من نغ نیر سالار اوقیر نغ
 ایتور بولار تصیری نینک سوز لاری تور هر بیز سیماس میز یلغار مو ایدور قیاس چیر مو ایدور
 بیز نینک اوزا کول دین کتابت قسیرا کارا بار کرا کیم توریت دین نغوالا چیقار سانیز
 قشغ اندیز ایتغای میز اکر یلا واج ارسا یئوت بیز کانی ایلغ کیم توریت اچیندا تور بیلکای میز
 اول حوق یلا طح تور اکر یئوت اذ کوبیر ما س بولسا بیلکای میز اینک یلغان یلیقینه اینک
 سوزیر ایشتم کانی میز جهوه اذ توریت دین نغوالا چیقار دیلار انلار هر بیز بولار دیک
 ایدیلار ایغیل تنکری نینک قشدا تور بیز قشلم نینک تور ایلکینجه اول تور کیم
 بولار دین قش سیل کچیش تور قش سیل قلیش تور اوجینجه اول کیم جانغ تور

Resim II

Meşhed Nüshası, 77b

قید تهر نانتک اول تورینجیسه اول کیم تیمور کیمینک ال کیندا یوشادی موی
 تال بولدی بیشینجیسی اول کیم توج کیم کا اقی اندین کیندایتی اول کیند قید تهر
 التینجیسه اول کیم کیم ازهر کیم بو آژوند اجماق ایتی اول کیند قید تهر
 بیتینجیسی اول کیم قاز ال کینجیم توکتی بین بهزی اولنا سکیزه نجیسه اول کیم
 ایلك اولتقا کیم یو کوندی تو قورنجیسه اول کیم ایلك شتقا کیم یو کوندی اولتینجیسه
 اول کیم ایسه تکران ایلکوا ایلك کیم ایجتی موندغ بیکه می سکیر ایتتو تهر
 توغی ایسه میشر تهر کباب ایلکیندا البقره سور سیندا بو ایتتو لاری جنود اولار
 ال دیلار محمدنی سینا ماق او چور جنود از بو مسله لاری مکه لیک تانغوی لرقا
 بیر دیلار بو جهل لعه الله ایدی بین بو ایتتو لاری مکه تبا التالینک مجاب
 ینوت بین ساینر فی سیکای میز جنیز مو ایزه بو قیسا یلغار مو ایزه کیم اکی
 اوج بیلکا لاری بین نینک میرا ایغای سیز محمد ینوت بین ساینلکای لره توریت
 ایچیندا موندغ تهر بو قیسا اولکیز تو کوک مو تهر میرکا ایغای لره جنود اولار
 کیسه فی حیقار دیلار اولار لاری نیندی بیلکا لاری فی سیکالاری میرا ایل دیلار اولار

Resim III

Meşhed Nüshası, 78a

كَلْدِيلَارِي مَيَا يِلَاوَج دِين بِي رَدِيلَار بُو مَسَلَه اَرْدِي يِلَاوَج اَيْدِي يَارِين
 مَسَلَه اَرَقَا يِنُوت بِي رَكَا فَي مَن اِنْمَادِي كِيم اِنْ شَاءَ اللّٰه تَبِيو تُو قُرْ كَرْن كَلْمَج يِلَاوَج
 عَلَيْهِ السَّلَام يِنُوت بِي رَادِي اَنلَار اَيْدِيلَار مُحَمَّد تَصَوَّر بِي مَحْرَقَا بُو شَمِش تَوْرِي
 كِيم اَنكَا اَوْقَتُو مَس بُو مَسَلَه اَرْدِي يِلَاوَج كُو كَلِي نَلَر بُولدِي كَا فَا رَسُو نَدِين
 جَبْرِيْل عَلَيْهِ السَّلَام كَلْدِي سَوْرِي كَلْمَتُو كِيم بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ
 وَالصَّحْحٰى وَالْيَمِيْنُ اِذَا سَجَى اَيْدِي بُو كُوْن حَزْمَتِي اَوْ جُوْر كِي مَر تُو غَار تَعِي
 تُوْر اَوْ جُوْر كِيم كَلْمَر تَنَكْرِي سَنِيْنَك بُو شَمِش تَوْرِي سِيْنِي دَشْمَر تُوْر تَمِش تَوْرِي
 بُو تُو قُوْر كُوْر كِيم كَلْمَادِي اَيْنَلَك اَوْ جُوْر اَهْلِي كِيم سَن اَيْنَلَك اَرْدِي اِيغَا فَي مَر تَع
 اِنْ شَاءَ اللّٰه اَيْمَادِيْنَك تِيْمَا كِيْنَك كَرَا لَزْمِي بُو اَيْتِي فِي كَلْمَتُو كِيم
 وَلَا تَقُوْلُوْا لِمَنْ يَنْتَحِيْ اِلَيْ فَاَعْلَ ذٰلِكَ عَدُوًّا اِلَّا اَنْ يَنْشَاَ اللّٰهُ اَيْدِي كِيم
 قِيْلَسَا نَك سَن يَارِيْن اَنْ اَلْع كَرَا كِيم اِيغَا فَي مَر بُو اَيْتِي قِيْلَغَا فَي مَر يَارِيْن اِنْ شَاءَ اللّٰهُ
 اَنْدِيْن كِيْدِيْن مَسَلَه اَرَقَا يِنُوت بِي رَهْلِي اَيْتَمِش اَرْدِي لَكِيْمَر تَصَوَّرِي نَتَا ل تَوْرِي
 يِنُوت بُو كَلْمَتُو كِيم بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدُ الشُّهُوْرِ

Resim IV

Meşhed Nüshası, 78b

ایفیل تضرری پرتور و انکار هیچ ایش از اس ضمذ تهر یعنی ضمذ اولک بولیم
 اوترا سی قوروغ بولما ساتم میج نیز ما کا حاجتی کلاما سیکو ایچلو کفد کو قلا
 قنجا سر تهر پها کیم از سادین تو غمادی کیم از سادین تو غمادی کیم از سادین تو
 تضرری صفی ای تلمیم تهر مؤنذغ وئی انداغ اوتوق کیم اولک همیشه بیما ایلمین
 بو یغلا تو کال تهر مین اول کیم ایله تضرری ای قیلو جبریل علیه السلام بو
 آیتکله تهر بی ایله ایله نینک اوزا اوقیغیل **قُلْ اللَّهُمَّ مالکُ الْمَلَائِكَةِ** بو میر جا
 تکی کم **اِنَّکَ عَلٰی کُلِّ شَیْءٍ رَّقِیْدٌ** ایفیل تضرری قوغ ملکلا مابنیه تهر
 پادشا ار نینک لاشامی تهر کیم کا قولسا از کلیک کیم کیم دین قولسا
 اولور کیمنی قولسا اغیل ایبر کیمنی قولسا اوجوز ایبر مایلی توخ الثمار دین
 یغیر حساب قاتکی یعنی تورغ کوز کا کیکور دیر یما لورغ تور کا کیکور تیر یکنی اولور دین
 چیقارور تی اولور کفی تیر یک دین چیقارور تی نیر سالار بره انکار کیم قولور ساقیشین
 اولور دین چیقارور اول تهر کیم تیر یک مور اولور بومور تغادین چیقارور مایمیلار
 تانغوجی کیم تهمیش دین چیقارور تی تانغوجی ارهین کیم تهمیش کیم تانغوجی ارهین

Resim V

Meşhed Nüshası, 79a

مانعوی اراد کورده کجی تینیش کیسه از تریک قهر اراد کیم آیدیلار اولوغ کون
 قچار بولور جبریل علیه السلام بویک صله توره نیشلور تک عز الساعة آیتا من سیمیا
 آیدی سیندیز سوزدیلار اولوغ کون قچار بولور سز اولوغ کون دیر سیماس سن سز اولوغ
 تورور سز قور قور توجی نیایر لیقادی کما هتم یوم یز وظالم یلینوا الاعیبه اوضیها
 آیدی انلاغ قلی اولدو کیم کور کالی اولوغ کون ساقینر اولدو دنیا ایچیندا بیایر تا تور دیلار
 ایزدیر اشخام کور دیلار تب اول کیم سوزدی اولر جانف تور جبریل آیدی بویک صله
 قبل الروح من امر رنی کما اویتم من العلم اقلیلا آیدی سکا ایتمه
 جانف تور ایغیل کیم جانف صوری نینک یلیغ اریندیز تورور بویک کیم اسیما
 بیله میس تورور روح بیا جبریل نینک آت تورور انلاغ کیم بر لیقار نزل الملائکه والروح
 آیدی لیللة القدر توفی جبریل انبار اولنیز فرشته اریلا اول کیشی ایشیک کیم تصوری غا
 تیار اولانلار قاسفونج اولمای دیر اول کیم سوز دیلار کیم تیمر کیم نینک الکنندیز اول
 قلم اولور اولانلار اندیر قیلر اولر اول کیم اول کیم اول کیم اول کیم اول کیم اول کیم
 یونشار ازیدی اندیز یاریق اتار ازیدی اول کیم اول کیم اول کیم اول کیم اول کیم

Resim VI

Meşhed Nüshası, 79b

سوزد لار کیم اقدان توج یولی کیمیز کازدی آیدی اوزل اچیندا کیم اضاکا
 یوق ازدی سلیمان دیران کیز بواول تور هر کیم نصیری تلیقار • واسلنا له عین
 القطر لایه • سلیمان اول توج بیر لایک کایر یابان اچیندا بیر کیندا ایزده
 تلم کیشه اول کیندن کونز لایله جهان اچیندا تنکسوق لایله دین اول تور اول کیم
 اوخماق لایق میر یوزیندا شتاد دین عباد ایزده هور دیر لاسوره شسته هور آیدی
 نصیری کاکیز تیز کیل سنکا اوخماق بیر کافی شتاد آیدی کجایغ بولهر بودیلاخ
 اوخماق سوزنی آیدی شتاد آیدی تر کیندا اؤنلا مونداغ اوخماق اشکای سوزنی
 اوخماق ایغ نصیری عز وجل لیقار • بعد ارم ذات الهماد اوزن ازلدی
 التور کومیش دن اول اوخماق اول ناینگ اوز را بیر تیغایر کومیش کایر ورازدی کیشه الواسن
 ایزده کومیش نیکدین اول کیم آیدیلر ایلیک ناخوق قاض کیم توکتی آیدی قایل ایزده
 آدم نینک اوغلی کیم اوز قداشین اولدور ددی بیما قایل ازدی کیم ایلیک اوغلی کونما اقره
 کیشته اشر ونگو اچنگون بیما قایل ایلیک ایخته ایلیک بون خار قاتیونماق جمشید اچتار
 بو قوغ ایلمیش تور البقره سوره سیندا اولی بو کیش لایله دین مندا بو کس تپور کیم بو سوز
 نیک

Resim VII

Meşhed Nüshası, 80a

اینانکی اوجون یا ذقیلک بزمین هم لارا و کلدوشی تورک تیشراک بیزلا توره
 دئی بوسوره اری بیتر تور بوسوره اهر د اتلیم نائلسوقان تورور بویته سوره
 عرایر القزان اوقیلار بیلر خوره تی بسا تین القزان ایتور اریرا کندی
 کیدین یا ذقیلکیش تور انلاع کیمر تضری بلیقار فیا اوتیتیم من شیء
 فتاح الحیوة الدنیا و ما عند الله خیر و انقی للذیر آمنوا و علی اظهمن کلون
 بوایت ابوبکر شایندا اینمیش تور تضری عر بعل بلیقار اول عیم سیرا کا
 بیز بلمیش تورور بو اذو نلیت بیز سا اار تورور اول کیم تنکری قیتندا تورور خمتتین
 نعمت دین اجماق دین تنکری نینک دیدار بید اذو کور تورور للذیر آمنوا و علی
 اظهمن یتوکلون یعنی ابابکر الصدیق مؤمن انا دی متوکل انا دی ته
 ایدی کیم من تنکری ابوبکر قانو تمیش تورور من انکا کیراک اولک نیر سا اار دیم سیرا کا
 بیز هم بو اذو نکا ایلیکین لای یا ذقیلدی ایننک اوجون عیم اسلام ایلیکین اوا کلتور
 ایلیک ایشلا و اجماق اول ازمه اجماع علیه السلام دیز کیدین ایلیکینک خلیفه اول اجماع
 ابوبکر اذو خدی لای مؤمن انا دی متوکل انا دی ته ایدی عیم من ابوبکر قانو تمیش تورور

Resim VIII

Meşhed Nüshası, 80b

اوز قئمندا اول خىراک توهر اوله نلا هين حيم سيز لار تو تار سينر اينک اجوت حيم
 قومغى بىغلى توهر تى اولک زىت کو قالينغى توهر بيا بو ايت دين کيدى بىلقله
 • وَالَّذِينَ يَخْتَبُونَ كِبَاءَ الرَّثْمِ وَالْفَوَاحِشِ وَإِذَا مَا غَضِبُوا هُمْ يَغْفِرُونَ •
 بو ايت غمغىن الخطا باش ايندا کلميش توهر ايدى اولکيشى لار کيم سقنوقلوق قيل اولار
 بىلکله زوقلا هين کوز سهر نير ساله هين بىغى عمر نينک اولکى انداغ ايزه لار کيم بورن
 قيلخ الميش اوله بيا اهر ازدى براين بىلا و اجنه اولد و لارين بى ساعته انداغ مون
 بولدى کيم حفر دين سقنوقلوق قيلدى بيا بىت قاتونماق دين بىلکله بىلکله
 زىناقى لماق دين نينک اجوز بو قومغىن سقيندى تى تنکى نينک بىلا و اجينه
 اوز دردى اولد و کاسينه اوزيندى بىلکله تنکى تنکى نومه نى کايلا و اج بسوت بىلکله
 تنکى نى اولکى انداغ کيم ايشيتينک بيا ايدى • وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ
 وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَمْرُهُمْ شُورَىٰ بَيْنَهُمْ وَهُمْ رُزْقَاهُمْ يُنْفِقُونَ •
 ايدى اولکيشى لار کيم تنکى قاتونوق قيلدى لار تى بىلا و اج قاشى بىلکله بىلا
 بيا نماز ادا قير توع اولد تى مسلمانلىق ايجيندا ککاشنه ازيندا ندى کيم بىلکله بىلکله

Resim IX

Meşhed Nüshası, 81a

مؤيدان قتلوا ابو عثمان زندي تنصري اغ اوكدي ابو بكر عمر تا كينا مؤيدان
 كيدن ايدى والذير اخ اصانهم البنى هتم يتصرفون بو ايت على
 اوجوز ايندى تنصري عز وجل انلا نينك قورى سلكوز تي كايير نينك اوكدي نينك
 اذكولون ير اعلى قا ايدى فن عفى واصح فاجزه على الله كيم كاييم
 تيكسانع اغ اول كچوسا اينك مو ياني منينك اونا تهر حيم تنصري على نينك
 مؤيدان اوزى وزا واچت قىلدى سىلكا اربوا ايت ادا تليم سور اميشان نينك
 قوللاى اوجوز بو كى ايدى مين **الرؤف شهره شى نينك سهرى** الرؤف شهره
 مظه كيكده مرسوز توقور ايت تور در عراق ليح جاز ليلا دارا سلسوز سكين ايت تور
 شام ليح ارداسوز ايت تور حرم ايت تور كوفه ليح ارداهوز مهنين ايت تور
 جاز ليك بصر ليح اردا خبر داكله ميسر تهر حيم من قراء سورة الرؤف كان
 ممن يقال له يوم القيامة يا عبادة لا خوف عليكم اليوم ولا انتم تخفون
 ادخلوا الجنة بغير حساب يلاواح ير ليقاميش صل الله عليه وسلم كيم كاييم
 الرؤف شهره سینه اوقيسا اولوغ كوز اناك تنصري ير ليقاغاي تيم ايتغاي ايتغاي اولوم

Resim X

Meşhed Nüshası, 81b

Received: 13.05.2019

Accepted: 09.06.2020

Published: 29.01.2020

JOTS, 4/1, 2020: 215-230

Rahmetli Halil Açıkgöz'ün anısına ...

Dede Korkut Kitabında Ola (Ki/Kim) / Bolay Ki / Ola Mı Edatlarının Birleşik Cümledeki Yapısı ve Fonksiyonu Üzerine

*On the Particle ola (ki/kim) / bolay ki / ola mı in the Book Dädä Qorqut and Theirs
Structures and Functions in the Compound Sentences*

Sultan TULU

Muğla/Turkey

E-mail: sultantulu@yahoo.com

In the book of Dädä Qorqut, which is one of the works of the Old Anatolian Turkish period, the particles have different features according to the written language. This article discuss prepositional structures like *ola kim*, *bolay ki*, *ola mı*. They are shown in the sub-clauses together with examples of sentences in the text. Some of these are in the form of a compounded verb. The *ola* is in request mode. It became firstly petrified converb, later probably a particle over time. The use of this preposition is noteworthy in terms of reminding the structure of Old Turkic.

Key Words: the Book of Dädä Qorqut, *ola (ki/kim)*, *ola mı*, {-dl} *ola*, particles.

0. Giriş

Eski Anadolu Türkçesi dönemi eserlerinden olan Dede Korkut metinlerinde bağlama edatları,¹ günümüz yazı diline göre değişik özellikler göstermektedir. Dede Korkut kitabında *ola (ki/kim) /bolay-ki* ve *ola mı* gibi edatların yapısı ve fonksiyonu oldukça dikkat çekicidir. Bunlardan ilki *ola (kim)*, metinde karşımıza cümleler arası bağlama edatı olarak çıkmaktadır. Bunlardan {-di} *ola*, şekli *ise*, predikatta yardımcı fiil ile kurulmuş partisipli birleşik fiil görünümündedir: *gitdi ola, tutdi ola, kırdı ola* vb. ancak, sondaki *ola* kelimesi, *olmak* fiilinin III. tekil şahısta istek kipi çekimi olup zamanla kalıplaşarak şüphe edatı halini almıştır. Bu edatın kullanımı, Eski Uygurcadaki şüphe edatı *ki* (< erki) yapısını hatırlatması açısından dikkate değerdir. Muhtemelen Eski Anadolu Türkçesi döneminde geçen bu ekin yerini *ki* (< erki) edatı almıştır. Kelime, DKK metninde soru cümleleri şeklinde; {-mi} soru eki, soru zamiri ile ve vurgu/tonlama ile karşımıza çıkmaktadır. Bunları aşağıda alt maddeler halinde DKK metninde geçen cümle örnekleri ile birlikte göstereceğiz. Cümle örnekleri verilirken Dresden nüshası esas alındı. Farklı nüsha örnekler varsa -Vatikan veya Gümbed nüshaları- bunlar ayrıca belirtildi. Numaralandırmalar ise TEZCAN ve ÖZÇELİK neşirlerine göre uyarlandı.

I. Birleşik Fiil Konusu ve *ola*

Muharrem ERGİN'in Dede Korkut Kitabı'nın gramerinden sonra, sözdizimi (sentaksı) üzerine özellikle DEMİR (1996), CEMİLOĞLU (2001) ve DAŞDEMİR'in (2000) çalışmaları anılmalıdır.² CEMİLOĞLU, başka bir çalışmasında (1998: 317-320), içinde *ola* geçen cümlelere değinmiştir. Konumuz ile ilgili ilk defa Ergin, DKK'nda isim-

---

¹ Fonksiyonlarına göre edatlar üç ana gruba ayrılır: 1. ünlem edatları, 2. bağlama edatları, 3. son çekim edatları. Bağlama edatları fonksiyonlarına göre değişik gruplar altında ele alınmaktadır: 1. Sıralama edatları, 2. Denkleştirme edatları, 3. Karşılaştırma edatları, 4. Cümle başı edatları, 5. Sona gelen edatlar. Bunların bazıları da alt gruba ayrılır (Ergin 1972: 348-373; Oruç 1994: X-XIII). Bağlama edatları, bazı gramer kitaplarında *bağlaç*, *bağlam*, *bağlayıcı* gibi değişik adlandırmalarda kullanılır. *Ola (ki/kim)* edatı, bazı araştırmacılar tarafından cümle başı edatı olarak ele alınmaktadır. Biz bu yazımızda bu edatı cümleler arası bağlama edatı olarak adlandırdık.

² DAŞDEMİR, *ola* kelimesini *ola mı* edatı ile birlikte 'Cümle Sonu Ek ve Edatlar' başlığı altında *ihtimal ek/edatları* olarak ele almıştır (2000: 228).

lerden birleşik fiil yapan yardımcı fiiller arasında *olmak* yardımcı fiil görünümünde (*ola* ile geçen) bu kullanıma dikkati çekmiş, ancak predikatta çekimli fiilden sonra gelen bu yapının apayrı bir kip oluşturduğunu belirtmiştir:

“İsimlerle kullanılışı bugünkünden farksız olan bu fiil (sic!), eserde fiil şekilleri ile çok geniş olarak ve çok değişik fonksiyonlarda çok işlek ve oynak bir şekilde kullanılmış, partisip şekillerinden başka fiillere de getirilerek adeta yepyeni, bilinen kiplerden apayrı kipler meydana getirmiştir.” (Ergin 2009/II: 473)

ERGIN, birleşik fiil çekimi için *gelür oldu, geyer olsun, sorar olsam, alur olsa* gibi örnekleri verdikten sonra, şu yapılarla dikkati çekmiştir: *Ƙırar ola mı; girdüñ ola mı; gitdi ola; yıkturdi ola; seçdürdi ola; ayırdı ola; Ƙırdı ola; ağılatdung ola; sızlatdung ola; tutdı ola; dimez mi olur; olmaz mı olur; bulunmaz mı olur.*

CEMİLOĞLU, DKK’nda cümlelerin sonuna gelen *gitdi ola; kimün ola, seçdürdi ola, kırdurdi ola, ayırdı ola, ağılatdun ola, sızlatdun ola* gibi şekillerdeki *ola* kelimesini bir edat olarak kabul etmiştir. Bunun için de DENY ve ERGIN’i referans olarak gösterir. CEMİLOĞLU bu çalışmasında, *ola* edatının Çağatay Türkçesinde *bolgay* şeklinde ve edat olarak kullanılması, kelimenin yapısı ve kökeni konusunda bu araştırmacıların görüşlerine katılır (1998: 319).

ÇAĞATAY’ın bir makalesi de sanırım burada ele aldığımız edatla ilişkilidir. ÇAĞATAY, “Türkçede ki < erki” başlıklı makalesinde soru cümleleri ile bağlı *ki*’lerin Uygurcada geçen soru ve ünlem olabilecek cümle örnekleri üzerinde durur; bunların bir türü {-mU} soru edatından sonra bir *erki* ‘acaba, galiba’ edatını almaktadır. Örneğin, *Dîvânü Luğâtî’t-Türk*’teki *ol kelir mi erki* “O gelir mi ki?” cümlesi Turfan metinlerinde belirgin şekilde görülür ve bu {-mU} soru ekini vurgulamaktadır. Burada *ermek* fiili tıpkı *i-mek* fiilinde olduğu gibi /r/ ünsüzünü düşürüp {-mI} eki ile de bağlanarak/büzüşerek vokal düşmesine neden olmuştur. Bu cümle dahi bu edatın bir ‘soru tekit edatı’ olduğunu gösterir, yani soru cümlesindeki soru edatı *erki* ile vurgulanır (Çağatay 1964: 245).³ *Erki* soru edatı, {-mU} soru eki olmadan, soru zamirleri ile de örneklerde geçmektedir: *Ƙanta erki ol?* “O nerededir ki” vb. ÇAĞATAY, başka eserlerde geçen Uygurca örneklere de değinir, ancak soru

³ ÇAĞATAY, *erki*’yi burada Eski Türkçede benzer anlamda *erinç* ile ve Doğu Türkçesindeki *eken* şekilleriyle de karşılaştırır. ÇAĞATAY’ın makalesine rahmetli meslektaşım Halil AÇIKGÖZ dikkatimi çekmişti. Kendisini minnetle anıyorum.

edatının tarihî seyri içinde gelişmesi ayrı bir konuda ele alınmalıdır. ERGİN'in de bu konuya daha önceden değindiği, yani *erki*'nin devamı niteliğinde bir *ki*'nin olduğu belirtilmektedir (Ergin 1972: 341-342).

Bu örneklerin tümünün soru cümlesinde geçtiği ayrıca dikkat çekicidir:

“Soru cümleleri, isim ve fiil cümlelerinde haber, temenni veya bir durumun sabit olup olmadığının öğrenilmesine yönelik olan soru cümleleri, soru sıfatlarıyla, soru zarflarıyla ve soru zamirleriyle kurulmaktadır.” (Cemiloğlu 2001: 90)

I.1. Ola ve ola (ki/m) < ol-a < bol-GA < bol-GAY (+ Far. *ki* / Tü. *kim*) ‘belki, bir ihtimal, acaba’

a. Soru kelimeleriyle birlikte kurulan soru cümlelerinde

CEMİLOĞLU, aşağıdaki iki cümlede geçen şekli, *ol-* yardımcı fiilinin bildirme işleviyle kullanılan bir özellik olarak gösterir. Ona göre bu durum DKK ile günümüz yazı dili arasındaki başlıca farklardan biridir (2001: 121).

Örnek 1: Sultānum! Gördi: Gök çayıruñ üzerine bir kırmızı otağ dikilmiş. Yā Rab bu otağ kimüñ ola?, dedi (Drs.40a.4-6) “Sultanım! Baktı: Gök çayıruñ üzerine bir kırmızı otak dikilmiş. Ya Rab, bu otak kimin (olur) ki/ kimin acep?”.

Burada geçen şekil, Vat. nüshasının predikatında bildirme ekiyle verilmiştir. Aşağıda da görüleceği üzere *ola* edatını Vat. yazıcısı şüphe bildiren ek {-dUr} ile doğru anlamlandırmıştır:

Örnek 2: Bamsı Beyrek bir geyigi kova gétđi. Kova kova bir yere geldi, gördi; ‘Ya Rab, bu otağ kimündür?’, dedi (Pehlivan 2015: 538).

A begler! Oğlan kaçarcu gitđi ola?, déđi.⁴ (Drs. 69a.10) “A beyler! Oğlan nereye gitti ki /acep?, dedi.”

Çeviriden de görüleceği gibi, kelime cümlelerin sonundadır. Burada onun artık tamamen ‘acaba’ anlamında kalıplaşarak edat haline geldiğini görmekteyiz. Cümleye merak ifadesi katmaktadır. Sentaktik bakımdan cümle, iç içe geçmiş bir

⁴ Özçelik çevirisi: “A beyler! Oğlan nereye gitti, dedi.” (2016/II: 686).

birleşik cümledir. Baştaki cümle, ünlem/hitap cümlesidir. *Ola* burada *ki* (< erki) fonksiyonundadır.

b. Soru ekiyle kurulan soru cümlelerinde:

Örnek 3: Mere ‘Azrayil, men seni géñ yérde isteridüm, țar yérde eyü elüme girdün ola mıl, dédi.’⁵ (Drs. 81b.2-3) “Bre Azrail! Ben seni geniş yerde arardım, dar yerde iyi elime geçtin/girdin/mi işte/ki!, dedi.”

Bu örnekte *ola mı, ki* (< erki) fonksiyonunda metin üzerinde vurgu/ tonlama odaklamadır (acaba değil!). Cümle sentaktik bakımdan iç içe geçmiş bir birleşik cümledir.

Örnek 4: Yarımasun yarçımasun, bu çoban bizüm hepümüz kırar ola mı?, dédiler, dağı turmayıp kaçdılar.⁶ (Drs. 23a.3; Ergin 42.3) “Gün ışığı/gün yüzü görmesin, bu çoban bizim hepimizi kırar/ öldürür mü ki?, dediler.”

Cümle sentaktik bakımdan iç içe geçmiş bir birleşik cümledir. Bu örnekler dışında aşağıdaki örnek te (*bolay ki* ile) dikkat çekicidir. Burada yazıcı kanımızca kelimeyi çekimlerken dipnüshadaki arkaik şekli birlikte yazıya geçirmiştir:

Örnek 5: Karşu yaçadan kâfirler-a!⁷ bakışurlar, eydürler: Güreşdiler ola mı, bolay ki bizüm-ki yénge, dédiler. (Drs. 137a.3-4) “Karşı yakadan/taftan kafirler habire /hey!/ bakışurlar, derler, ‘Güreştiler mi ki/ acaba?, Ola ki /belki (de) bizimki yener.’”

Bu örnekte de *ola mı ki* (< erki) fonksiyonunda metin üzerinde vurgu/tonlama odaklamadır. Cümle sentaktik bakımdan iç içe geçmiş bir birleşik cümledir.

⁵ ÖZÇELİK çevirisi: “Mere Azrail, ben seni geniş yerde isterdim (!), dar yerde iyi elime geçtin, dedi.” (2016/II: 700). ÖZÇELİK, eserin birinci cildinde bu cümlede geçen *istemek* fiili için ayrı bir madde açıp anlamını doğru olarak verdiği halde, iste- ‘aramak, izini sürmek’, eserin II. cildinde kelimeyi olduğu gibi almıştır (2016/I: 607-608).

⁶ ÖZÇELİK çevirisi: “Günyüzü görmesin bu çoban hepimizi kıracak iyi mi, dediler.” (2016/II: 640)

⁷ Metinde *kağirler-e* okunacak şekildedir. Özçelik/I 2016: 818 *kağirler a!* (Drs. 137a.4). Şimdiye dek kelimenin sonundaki güzel *he*, araştırmacılar tarafından bir yazım hatası gibi düşünülmüş ve kelime *kâfirler* olarak okunmuştu. ÖZÇELİK, metnin bağlamına göre bunun bir ünlem olabileceğine dikkat çekmiştir. Bunun örneklerine Horasan Türkçesi metinlerinde *hey* olarak sık karşılaşılmaktadır. Metnin bağlamına da ‘habire, ikide bir’ anlamı uygun düşmektedir. (Tulu 2009)

Bolay ki ise arkaik bir kullanım olup burada iki cümleyi birbirine bağlayan cümleler arası bir bağlama edatıdır. (Bk. 21. ve 32. numaralı örnek cümleler)

Yukardaki örneklerde buraya kadar bütün cümlelerde *ola* ‘belki, acaba, ola ki’ anlamlarını vermekte, şüphe ve merak bildirmektedir.

DKK’nda bu edat cümlenin predikatında genellikle teklik üçüncü şahıs çekimlerinde görülür. Yalnız bir örnekte teklik ikinci şahıs çekimindedir: *girdün ola mı?* (Bk. 3. örnek cümle!) Burada anlam bakımından predikat vurgulanmaktadır.

b.1. Soru ekiyle ve vurgu/tonlama ile kurulan soru cümlelerinde {-mAz} mI olur (< mi *ola) ‘-mAz mI ki/acep?’

Şüphe edatı *ola*’ yı çağrıştıran soru cümlelerinde {-mI} eki şimdiye dek araştırmacılarca açıklanması zor bir yapı idi. Predikatın istek şekli Eski Anadolu Türkçesinde gelecek zaman yanında geniş zamanı da ifade eder. Burada predikatın *ola* (istek kipi) olması beklenirken yerine *olur* (geniş zaman) şeklini görmekteyiz: {-mI} *olur*? Hâlbuki soru cümlelerinde (bk. b maddesi) vurgulu *ola mı* şeklinin geçtiğine tanık olmaktayız. Bunda yazıcının payı var mıdır, bilinmez. Bunlar olumsuz soru cümleleri şeklindedir ve cevabı içinde ‘elbette olur’ anlamında retorik soru özelliği barındırmaktadır. Ayrıca kelimenin *ola* olmasını düşündüren bir başka önemli nokta da kanımızca onun cümlede şüphe ve vurgu ifade etmesidir. Bunlara ERGİN, daha önce, *partisipli birleşik fiil altında*, kip görünümünde aykırı yapılar olarak dikkat çekmişti: *dimez mi olur; olmaz mı olur; bulunmaz mı olur*. Ancak, bu örneklerde predikat aslında geniş zaman kipinin olumsuz çekiminden ibarettir. Cümle, vurgu/tonlama ile kurulan olumsuz soru cümlesidir ve bunlar bütün metin boyunca sadece beş cümle örneğinde geçmektedir. (Bk. 5-11. cümle örnekleri)

Kısacası *olmaz mı olur?* “olmaz mı ki/ ola/ acep?” yapısındaki *olur* kelimesi, vurgu/tonlama ifade eden bir edat fonksiyonundadır. (Drs. 29a.11-12; 29b-1-2; 98b-12; 123a-11-12)

Anadolu ağızlarındaki türkülerde geçen benzer yapı *olmaz m’ola* için krş. *Kara tren gelmez m’ola/ Düdüğünü çalmaz m’ola/ Gurbet ele yar yolladım/ Mektubunu almaz m’ola ...*

Örnek 6: Hey ana, ‘arabî atlar olan yérde, bir kulunu olmaz mı olur?

Örnek 7: Kızıl develer olan yérde, bir köşeği olmaz mı olur?

Örnek 8: Ağca koyunlar olan yérde, bir kızıcağı olmaz mı olur? (Drs.29a.10-11-12) “Hey ana! Arap atlarının olduğu yerde, bir kulunu olmaz mı ki/ olmaz mı acep ya da belki olmaz olur mu?/Kızıl develerin olduğu yerde bir köşeği olmaz mı ki/olmaz mı acep/olmaz olur mu?/ Akça koyunların olduğu yerde, bir kuzucağı olmaz mı ki/olmaz mı acep/ olmaz olur mu?”

Birkaç yerde olmaz mı *olur* yerine alternatif olarak bulunmaz mı *olur* şekli de görülür:

Örnek 9: Ana babam sağ olsun, bir menüm gibi oğul bulunmaz mı olur? dedi. “Annem babam sağolsun, bir benim gibi oğul bulunmaz mı ki/ mı acep/ bulunmaz olur mu?” (Drs. 29b-1-2) ayrıca krş. Drs. 29a.13. yukarda 5. Cümle.

Örnek 10: Beg yigit, baş esen olsa börk bulunmaz mı olur? (Drs.98b-12) “Bey yiğit baş (sağ-) esen olursa (ona) börk bulunmaz mı ki/acep (veya) bulunmaz olur mu?”

Örnek 11: Gişi koynında yatan helâline sırrın démez mi olur? Nedür hâlung?, dedi. (Drs. 123a-11-12) “Kişi/insan koynunda yatan helaline sırrını demez mi ki /demez mi acep/demez olur mu? Nedir halin?, dedi.”

c. Vurgu/tonlama ile belirtilen soru cümlelerindeki kullanım: {-dİ} ola

Yine ERGİN’in işaret ettiği DKK’ndaki aykırı bir yapı görünümü veren bu şekilleri aşağıda örnek cümleler halinde göstereceğiz:

yikturdı ola (Ergin I/2009: 222-13); seçdürdi ola (Ergin I/2009: 223-1); ayırdı ola (Ergin I/2009: 223-3); kırdı ola (Ergin I/2009: 223-4); ağlatdung ola (Ergin I/2009: 223-6); sızlatdung ola (Ergin I/2009: 223-6); tutdı ola (Ergin I/2009: 223-6).

Ayrıca Vat. nüshasında Bamsı Beyrek hikâyesinde bir örneğe rastladık:

Örnek 12: Evünüz ardında sarvanlar seni gözler/Kankı dereye gétدی ola? déyü izin izler (80b.7-11). “Evinizin ardında kervancılar seni gözler/Hangi dereye gitti acep, diye izin izler.” (Pehlivan 2015: 470)

Bu yazımızı hazırladığımız esnada Dede Korkut Kitabının yeni bir boyu ve 27 soylamadan ibaret bir elyazması keşfedildi. 2019 yılının Haziran ayında birkaç kez yayımlanan DKK’nın 13. boyunu oluşturan *Salur Kazan’ın Ejderha ile Savaşı* metninde de bu yapıyı tespit ettik:

Örnek 13: Bayındır pâdişâh söze geldi. Dédi benim vekîlim ğazan er igiddür, yég igiddür. Belki bir ejdehâya rast geldi ola, öldürdi ola, ejdehânun donına girdi ola. (Güm. 59.12-14); “Benim vekilim olan Gazan cesur yiğittir, belki bir ejderha ile karşılaşmış, onu öldürmüş ve bir ejderha kılığına girmiştir” (Azmun 2019: 64, 88)

Aynı cümleleri Ekici şöyle çevirmiştir:

“... Belki ejderhaya rast geldi ve ola ki onu öldürdü. Ola ki ejderhanın donuna girdi” (Ekici 2019: 30b)

Shahgoli vd. 2019’da metnin çevirisi yoktur. Ayrıca makalenin gramer özellikleri kısmında da bu yapının incelemeye alınmadığı görülür.

DKK’nın söz dizimi çalışmasının sonuç kısmında CEMİLOĞLU, bu tür şekillerin birleşik fiil konusuna dâhil edilmemesini, bunların günümüz yazı dilinden farklı olan şekiller olduğunu belirtir (Özçelik/I 2016: 117). (Krş. 11-22. örnek cümleler) CEMİLOĞLU, bunda haklı olmakla birlikte, metinde geçen bu şekillerde *ol-*, yardımcı fiil değil, bir edat olarak değerlendirilmelidir. Bu yapı dikkat edilirse, genellikle DKK’nın (8. hikâye) Tepegöz destanında görülmektedir. Vat. nüshasında, Bamsı Beyrek’te, daha sonradan keşfedilen Güm. nüshasında bu yapıya tek tük örnek te olsa rastlamak çok ilginçti.

Soru şeklinde, ama vurgu/tonlu örnek cümleleri en güzel şekilde Basat’ın Tepegöz tarafından öldürülerek yenmiş olan kardeşine söylediği ağıttır. Burada kelime yedi defa geçmektedir:

Örnek 14: Kırk yérde tikilmiş otaḥ laruḡ/O zâlim yıkdurdi ola ḡardaḡ!

Yügrük olan atlaruḡ tavlasından/O zâlim seçdürdi ola ḡardaḡ.

Beserek beserek develerüḡ ḡatarından/O zâlim ayırdı ola ḡardaḡ.

Şölenünđe kırduḡuḡ ḡoyunuḡ/O zâlim kırdı ola ḡardaḡ.

Güvencümle getürdüḡuḡ gelincüḡuḡ/O zâlim senden ayırdı ola ḡardaḡ.

Aḡ şaḡallu babamı/‘oḡul!’ deyü aḡlatduḡ ola, ḡardaḡ!

Aḡca>m< yüzlü anamı sızlatduḡ ola, ḡardaḡ? (Drs. 113a.12-113b.7)

Bu cümlelerde hitap/ünlem dikkati çeker. Bu örneklerin geçtiği yapının aydınlatılması için Tepegöz hikâyesindeki şu pasajı da görmekte yarar var. Bu pasajda bu yapı (tutdı *ola*)⁸ dört kere geçmektedir. Burada Tepegöz tek gözünü kaybettikten sonra gözüne bir ağıt yakarak şu soylamada bulunur:

Örnek 15: Ağ saçallu kocaları çok ağlatmışam/Ağ saçalı qarışı tutdı ola, gözüm seni.

Ağ bürçeklü qarıcıqları çok bozlatmışam/Gözi yaşı tutdı ola gözüm seni.

Bi[yı]cağı qararmış yigitçükleri çok yemişem/Yigitlikleri tutdı ola gözüm seni!

Elcügezi kınalı kızcuğazları çok yemişem/Qarışçu[k]ları tutdı ola, gözüm seni. (Drs. 118b.5-10)

Evünüz ardında sarvanlar seni gözler/'Qanķı dereye gétđi ola?', déyü izin izler.⁹

Yukarıda örneklerini verdiğimiz bu cümleler ayrıca paralelizme güzel örneklerdir. Önceki örnek cümlelerde soru eki yazılmışken, sonraki cümlelerde soru vurguda gizlenmiştir. Azerbaycan Türkçesinde soru cümleleri, soru eki yerine vurgu/tonlama ile söylenir. Azerbaycan Türkçesinde soru cümlesinin fiil çekiminde soru ekinin kullanımı Türkiye Türkçesinden farklıdır. Türkiye Türkçesinde, görülen geçmiş zaman, şart ve emir çekimlerinde soru eki daima sondadır; *geldim mi, gelsem mi, geleyim mi* örneklerinde olduğu gibi. Diğer çekimlerde ise soru eki, Türkiye Türkçesinde şahıs ekinin önüne getirilir: *geliyor muyum, gelmiş miyim, gelmeli miyim* örneklerinde olduğu gibi. Azerbaycan Türkçesinde ise bütün çekimlerde soru eki sona getirilir: *gelerem mi, gelirem mi, geleceğem mi, gelmişem mi* örneklerinde olduğu gibi (Ergin 1971: 219).

ERGIN, DKK'nda, predikatta çekimli fiilden sonra gelen bu yapının apayrı bir kip oluşturduğunu belirtmişti (Ergin II/2009: 473) Bu durumda ERGIN'in yukarıdaki tanımında, birleşik fiil çekimi altında, {-dİ}/{-dU} *ola* yapısı için 'yepyeni bir kip görüntüsü' taşıdığı izleniminde yanıldığını söyleyebiliriz. Bundan ötürü de bu yapıyı birleşik fiil olarak ele almak doğru değildir.

⁸ ÖZÇELİK, *ula* olarak okumayı teklif etmektedir. (Özçelik 2016/II: 473)

⁹ Bu dize Drs. nüshasında yoktur. Aynı dize Drs.'de: *Evünüz ardında sarvanlar sana bakar/Büldür büldür gözlerinin yaşı akar* (Pehlivan 2015: 470).

II. Cümleler arası bağlama edatı olarak *ola (ki/kim)* ‘belki de, ihtimal; sakın’ (Drs. 9a.9; 11a.11, 89b.8; 137a.4)

Eski Anadolu Türkçesinde bağlama edatı olarak kullanılan bu edat, başında bulunduğu cümleyi önceki cümleye ihtimal ifadesiyle bağlar,¹⁰ iki cümleyi birbirine bağladığı için cümleler arası bağlama edatı olma özelliği taşır.¹¹

ola (ki), edatlaşmış bir fonksiyonda olup kendisinden sonra gelen yüklemi istek kipinde çekimler. Bu yapı Farsça cümle yapısının etkisinden kaynaklanmaktadır. Farsçada özellikle bu gibi edatlardan sonra predikat istek kipindedir. (krş. Far. *şayed, belki, meger*)

Örnek 16: Bir gün *ola* düşem, ölem; yérümde yurdumda kimse *çalmaya*. (Drs. 36a-3-4) Krş. Vat. 68a.4: Bir [gün]¹² *ola* düşem ölem, yérümde yurdumda kimsem *çalmaya, dédi*. “Bir gün *ola ki/ olur da/ belki düşüp ölürsem, yerimde yurdumda kimsem kalmaz*”.

Bu cümleyi aşağıda Farsça çevirisi ile karşılaştıralım:

Rūzī ke *şayad be-rasad; be-miram*, dar cāy-am o kaşwar-am hīç kesī *na-manad*. Burada, *şayad* ‘belki’ edatı görüleceği üzere predikatı (*na-manad*) istek kipinde yönetmektedir.

Eski Anadolu Türkçesinin bir özelliği olan {-A} eki DKK’nda olduğu gibi Azerbaycan Türkçesinde de bugün bütün şahıslarda istek kipini karşılar ve DKK’nda en çok kullanılan kiptir. Horasan Türkçesinde de benzer sentaktik yapıyı gözlemlemekteyiz; ancak bağlama edatlı birleşik/bağlı cümlelerde predikat, teklik üçüncü şahıs istek kipi {-A} yerine emir kipi {-sUn} eki ile çekimlenir. Bu Oğuz Türkçesinin gelişme seyrini göstermek açısından önemli bir ölçüt sayılabilir (Tulu 2009).

¹⁰ Far. *şayed (ki)* ‘eğer; belki’ edatı ile benzerlik gösterir. *şayed* başında bulunduğu cümleyi sonraki cümleye şart ifadesi ile bağlar. İhtimal ifadesi varsa istek kipi ile bağlar. *tā ki/kim* (< Far. *tā* ve Tü. *kim*) bağlama edatında da benzer yapı vardır, sınırlama ifade eder. Bk. Oruç 1994: 5-6, 507-508.

¹¹ HACİEMİNOĞLU, DKK’nda *ola kim* edatını cümle başı edatı gibi göstermektedir. Metinden dört örnek vermiştir.

¹² Orijinal metindeki eksik kelimeler ayraç [ ] içinde gösterildi.

Örnek 17: Ulu ıoy éyle, hâcet dile, ola-kim bir ağızı du'âlonuı alkışıyla tanrı bize bir yetmen 'ayal vére. (Drs. 9a.9-10) "Büyük bir toy/şölen düzenle, duada/dilekte bulun. Ola ki/belki bir ağızı dualının duası /alkışı ile/Tanrı bize bir tanecik oğul verir."

Örnek 18: Gelüı oğlanı babasına kovlayalum, ola-ki öldüre, gene bizüm 'izzetümüz hürmetümüz anuı¹³ babası yanında hoş ola, artuı ola, dédiler. (Drs. 11a.11-13) "Gelin oğlanı babasına çekıştirelim, belki öldürür, yine bizim izzetimiz hürmetimiz onun babası yanında iyi olur, artar, dediler."

Örnek 19: Kıoca eydür: Gördüı-mi men maıa netdüim! Oğlana kıorlıııç haberler véreyim, ola kim gétmeye, döne, dédi. (Drs. 89b.7-8) "İhtiyar/yaşı adam der: Gördün mü ben bana n'ettim (ne yaptım)! Oğlana korkunç haberler vereyim, belki gitmez, döner, dedi."

Örnek 20: Mere bâzırgânlar, varuı, iklim [iklîm] arayı, [ola ki] Beyregüı ölüsü [dirisi]¹⁴ haberin getüreydüıüz, ölü-mi-dir¹⁵ [diri-mi-dür]? (Drs. 49a.12-13) "Bre bezırgânlar, gidin/varın, iklim (iklim) arayın, (belki/ ola ki) Beyreğın ölüsü [dirisi] haberini getirirsiniz, ölü müdür (diri mi dir)?"¹⁶

Bu cümlede edat *ola ki*, ya da *ki*'si düşen bir birleşik/bağı cümle olmalıdır. *Ki* bağlama edatı birleşik/bağı cümlelerde düşebilmektedir. *Ki*'nin düşme olayı Farsçada da görülır.

Örnek 21: Varayın, bolay-ki maıa bir esİR véreydi, oğlanıuğum kıurtaraydum, dédi. (Drs.112b.1-2)

Farsça sentaktik kıarşılaştırma açıısından şu cümle örneğini burada verelim: *Bâşad ki hak teâla marâ az-în renc hâlâs dehad* "Ola ki /belki yüce Tanrı beni bu ıstı-raptan kıurtarır." (Kantar 2015: 82, 89)

¹³ Metinde *elüı*.

¹⁴ Tamir Vat. 75a.7-8'e göre.

¹⁵ Kelime *elif waw mim ye* ile yazılmış yani *öl(i)-mi dir* okunacak şekilde. Kırs. Drs. 15a.13. Burada ölüm yazımdan da anlaşılacağı üzere, *ola* yerine kelimenin *öli midir* şeklinde okunmalıdır, zira *ola* yazımda şimdiye dek *eliflam-elif* ile yazılı iken burada *elif waw lam mim* şeklindedir. Sondaki *dal* ve *re* ise bildirme ekidir.

¹⁶ ÖZÇELİK çevirisi: "Mere tüccarlar, gidin, iklim iklim arayın, Beyrek'in ölüsü dirisi haberin getirin olur mu?" (2016/II: 666).

II.1. Cümleler arası bağlama edatı *bolay-ki* ‘belki, olur ki, ola ki’ (Drs. 83a.5-7; 112b.1; 137a.4)

Bütün metinde yalnız üç yerde geçen bu edat, daha önceki nüshalardan yazıya geçirilen *ola ki(m)* edatının arkaik şeklidir.

Örnek 22: Deli Dumrul eydür: Men néçe cân bulayım? Meger bir qoca babam, bir qarı anam var. Gel gédelüm ikisinden biri bolayki cânın vére. (Drs. 83a.5-7) “Deli Dumrul der: Ben nasıl can bulayım? Zira bir ihtiyar babam ile bir yaşlı annem var, gel gidelim, ola ki/ olur ki/ belki ikisinden biri canını verir.”

Örnek 23: Basat şimdi aqın-dan geldi. Varayın, bolayki manga bir esir véreydi, oqlancuğum kırtaraydum, dédi. (Drs. 112b.1-2) “Basat şimdi akından geldi. Gideyim, belki bana bir esir verir, oqlancuğımı kırtarırım.”

Örnek 24: Qarşu yaqadan kâfirler a! baqışurlar, eydürler: Güreşdiler ola mı, bolay ki bizüm-ki yénge, dédiler. (Drs. 137a.3-4)

II.2. Olumsuz şekilde kullanım: *olmaya-kim* ‘sakın’¹⁷

32. [Babam] maqa, ben seni yüzü niqablu Beyreke vérmişem, déridi; olmaya-kim bu ola. Drs. 40b.13-41a.1. “Babam bana, ben seni yüzü nikablı Beyreğe verdim, sakın bu (o) olmasın /olmaya/!” krş. Vat. 70b.7-10 (Pehlivan 2015: 540).

Ola ki(m) edatının olumsuz olan bu edat, sentaktik bakımdan onunla benzerdir: Predikat istek kipindedir, ancak bu Türkçeye uyarlandığında emir kipinin olumsuz çekimi (burada teklik üçüncü şahıs) ile uygun düşer.

Sonuncu örnek cümlede şüphe edatı ile cümleler arası bağlama edatı birlikte geçmektedir. Bu cümle örneğinde yüklem *bolayki* edatından sonra isteğin hikâyesi kipindedir. Bu tür bağlı cümle yapıları Farsça etkisi ile oluşmuştur, zira *şayed*, *belki* gibi edatlardan sonra da *ki* bağlama edatındaki gibi, yan cümlelerin yüklemi istek kipinde çekimlenmektedir.

¹⁷ Krş. Far. *na-konad* ‘sakın, olmaya’.

Sonuç

ERGIN'in DKK gramerinde partisipli birleşik fiil çekimi {-dI}/{-dU} *ola* görünümündeki dikkati çektiği yapılarda *ola* kelimesi Eski Anadolu Türkçesi döneminde veya daha önceden kalıplaşarak edat halini almış olmalıdır. Kelime, *olmak* fiilinin teklik üçüncü şahısta istek kipinin çekimi ile kalıplaşmıştır: *ola* (< bol-a < bol- gay) Kelime burada 'belki, acaba' anlamında bir şüphe edatı fonksiyonundadır. Bu kullanım soru cümlelerinde soru zarfı, {-mI} soru eki ve tonlama/vurgu ile karşımıza çıkmaktadır.

İç içe geçmiş birleşik cümlelerde ise *bolay ki(m)* edatını, cümleler arası bağlama edatı olarak ele almak gerekmektedir. Bu tür cümlelerde bu edat, predikatı Farsça sentaks etkisi ile istek kipinde yönetir. Bu bağlamda, metni yazıya geçiren kişinin arkaik şekil olan *bolay ki(m)* edatını yansıtması önemli bir noktadır.

Ola edatının kullanımı ayrıca fonksiyon bakımından Eski Türkçede geçen *ki* (< ärki)'yi hatırlatmaktadır. Bu durum, tarihî metinlerin dilindeki gelişimi ve karşılaştırılması bakımından ayrıca önem taşır.

Metinlerin orijinal dönemin dilinden Türkiye Türkçesine dil içi çevirisinde ve yorumlanmasında bu edatların sentaktik ve semantik bakımdan kullanımı ve fonksiyonu da dikkate alınmalıdır. Soru cümlesinde soru ekinin kullanımı kimi lehçelerde günümüz Türkçesinden ayrılır. Örneğin, Azerbaycan Türkçesinde soru eki genellikle cümlenin sonuna gelmekte ve konuşma dilinde çoklukla düşmektedir. Tarihî metinler üzerindeki filolojik çalışmalar, bu tür gramer birlikleri örneğinde, diğer disiplinlerin anlaşılması açısından temel oluşturur. DKK örneğinde bu sorunların çözümlenmesi metinlerin Türkçe yorumlanmasında büyük katkısı olacaktır.

Kısaltmalar

bk. = Bakınız.

DKK = Dede Korkut kitabı.

Drs. = Dede Korkut kitabının Dresden yazması.

Far. = Farsça.

Güm. = Dede Korkut kitabının Gümbed yazması.

krş. = karşılaştırınız.

Tü. = Türkçe.

Vat. = Dede Korkut kitabının Vatikan yazması.

Kaynakça

AÇIKGÖZ, H. & M. YELTEN (2005). Kelime Grupları, İstanbul: Doğu Kütüphanesi.

ALAVİ, B. & J. ALAVİ (1976). Lehrbuch der persischen Sprache, München.

AZMUN, Y. (2019a). Dede Korkut'un Üçüncü Elyazması, Yeni Soylamalar ve Boylar (Hikâyeler) ile Türkmen Sahra Nüshası, Giriş-Metin-Çeviri-Sözlük-Tıpkıbasım, İstanbul: Kutlu Yayınevi.

AZMUN, Y. (2019b). "Dede Korkut'un Yeni Nüshası ve İki Yeni Boy Üzerine", Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi, 4/1: 132-142.

BİNYAZAR, A. (2007). Dede Korkut, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

CEMİLOĞLU, İ. (1998). "Dede Korkut'taki Bazı Cümlelerin Sentaks Bakımından Türkiye Türkçesi İle Mukayesesi", Türk Dili, 556: 315-320.

CEMİLOĞLU, İ. (2001). Dede Korkut Hikâyeleri Üzerinde Söz Dizimi Bakımından Bir İnceleme, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÇAĞATAY, S. (1964). "Türkçede ki erki", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1963, Ankara, 1964, s. 245-250.

DAŞDEMİR, M. (2000). Dedem Korkut Kitabı'nın Söz Dizimi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Erzurum. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]

DEMİR, N. (1996). "Eski Türkiye Türkçesinde 'Ola' Edatı", Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi, 2: 177-186.

ERGİN, M. (1971). Azeri Türkçesi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

ERGİN, M. (1972). Türk Dil Bilgisi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

ERGİN, M. (2009). Dede Korkut Kitabı I-II, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

HACIEMİNOĞLU, N. (1984). Türk Dilinde Edatlar, 3. Baskı, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

KAÇALIN, M. S. (2016a). Dedem Korkut'un Kazan Bey Oğuznamesi, İstanbul: Kitabevi.

KAÇALIN, M. S. (2016b). Oğuzların Diliyle Dedem Korkud'un Kitabı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KANAR, M. (2015), Farsça Dilbilgisi, Konuşma-Çeviri Tekniği-Anahtar Kelimeler, İstanbul: Say Yayınları.

ORUÇ, B. (1994). Oğuz Grubunda Edatlar, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Dili Bilim Dalı, İstanbul. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]

ÖZÇELİK, S. (2016). Dede Korkut: I. Dresden Nüshası, Giriş, Notlar; II. Metin, Dizin, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

PEHLIVAN, G. (2015). Dede Korkut Kitabı'nda Yapı, İdeoloji, Yaratım, Dresden ve Vatikan Nüshalarının Mukayeseli bir İncelemesi, 2. Baskı, İstanbul: Ötüken Yayınları.

SERTKAYA, O. F. (2006). Dede Korkut Kitabı, Dresden Nüshasının 'Giriş' Bölümü, İstanbul: Ötüken Yayınları.

SHAHGOLİ, N. K. vd. (2019). "Dede Korkut Kitabı'nın Günbet Yazması: İnceleme, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım", Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 16/2: 147-379.

TEZCAN, S. & H. BOESCHOTEN (2001). Dede Korkut Oğuznameleri, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

TEZCAN, S. (2001). Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

TULU, S. (2009). Horasan Türkçesinden Folklor Örnekleri (Bocnurd Ağzı), Konya: Kömen Yayınları.

Received: 30.12.2019

Accepted: 06.01.2020

Published: 29.01.2020

JOTS, 4/1, 2020: 231-250

Türkiye'deki Eski Uygurca Metin Neşirleri İçin Kullanılacak Harfçevrim ve Yazıçevrim Kılavuzu

*A Manual of Transliteration and Transcription for Old Uyghur Editions
in the Turkey*

ERDEM UÇAR

Prague/Czech Republic
E-mail: merdemu@gmail.com

Transliteration (< trans + literation) is the spelling of words from one script with characters from the another. Transcription (< trans + scription) is the representation of the sound of words in a language using any set of symbols you may care to invent or borrow for the purpose. The article deals with the characters of transliteration and transcription for editing of Old Uyghur texts in Turkey.

Key Words: Old Uyghur, edition, transliteration, transcription.

Türkistan coğrafyasında IV.-X. yüzyıllar arasında baskın bir dil ve kültüre sahip olan İranî menşeli Soğdluların Uygurlara yazı sistemlerini transfer etmesi Eski Türk dili ve kültürü açısından kutlu bir tesadüf olmuş, böylelikle Uygurlar pek çok eseri gelecek asırlara miras bırakabilmiş, bunun neticesinde Uyguristik denilen bir bilim dalı bugün ortaya çıkabilmiştir.

Türklerin muhtemelen VIII. yüzyıldan itibaren kullandığı (Gaiabain 1959: 319-320) Uygur yazısına Kaşgarlı Mahmut, “Türk yazısı” diyerek yazının Türkler arasında sadece çok yaygın olduğunu vurgulamamış, aynı zamanda yazının Türkler tarafından çok fazla özümsemişliğini de dile getirmiştir. Türkler, İslamiyet’i kabul edip Arap yazısına geçtikten sonra da -hatta Moğol istilasından sonraki dönemde de- Türkistan’da ve İstanbul’da siyasî yazışmalar ve bazı edebî eserlerin yazımında Uygur yazısından istifade etmeye devam etmiştir.

Uygur yazısı, Eski Türkçenin yazımında kullanılan alfabeler içinde en yaygın olanıdır ve Soğd yazısının farklı bir varyantıdır (Erdal 2004: 37). Uygurlar, Soğdlulardan aldıkları alfabeyi ellerinden geldiğince Türkçeye uyarlamaya çalışmıştır. Aslında Uygurcada hem Soğd hem de Uygur yazısı kullanılmıştır. İki yazı temelde aynı olsa da Soğd yazısı, Uygur yazısından bazı noktalarda farklılaşmaktadır. Şimdiye kadar elimize ulaşan irili ufaklı yaklaşık 35 adet Soğd harfli metin parçası FEDAKÂR tarafından (1991, 1994, 1996) neşredilmiştir. Bu metin parçalarındaki bazı imlâ özellikleri şunlardır:

1. Uygurca ve alıntı kelimelerde fazlalık *elif* yazımı görülür: **AAZAWN** *ajun*, **ARTAYNKW** *ertijü*, vs.
2. Uygurca ve alıntı kelimelerde eksik ünlülü yazım vardır: **KLB** *k(a)lp* << Skr. *kalpa*, **XNTA** *k(a)nta*, vs.
3. Uygurca ve alıntı kelimelerde kelime başında /a/ bazen tek *elif* ile yazılmıştır: **AÇATY** *açaté* << Skr. *ajita*, **ANTA** *anta*, vs.
4. Uygurca kelimelerde ilk hecede yuvarlak ünlüler bazen *ye*’siz yazılmıştır: **KWK** *kök*, vs. (Fedakâr 1991: 93-98)

Á. VÁMBÉRY (1832-1913) ve W. RADLOFF (1837-1918) ile diğer bazı araştırmacıların erken dönemde neşrettiği birkaç neşir bir kenara bırakılacak olursa, Eski Uygurca metin neşri geleneğinin ilk olarak Almanya’da başladığını söylemek

herhalde yanlış olmayacaktır. Alman arkeologların XX. yüzyılın başında Doğu Türkistan'a düzenledikleri keşif gezilerinin ardından birçok Uygurca yazma Almanya'ya nakledilmiştir. Muhafaza altına alınan malzemeler yine XX. yüzyılın başlarından itibaren belirli aralıklarla neşredilmiştir. Bu neşirlerin ilk hazırlayıcıları olarak F. W. Karl MÜLLER (1863-1930), A. von LE COQ (1860-1930) ve W. BANG KAUP (1869-1934) gibi isimler ilk akla gelenlerdir. Ancak Almanya'daki Eski Uygurca metin neşri geleneğinin ana akımı olan *Türkische Turfan-Texte* serisi 1929'da W. BANG KAUP ile öğrencileri A. von GABAIN (1901-1993) ve R. R. ARAT (1900-1964) tarafından başlatılmıştır. *Türkische Turfan-Texte* serisi on cilt olarak çıkmış ve serinin son cildi 1959'da yayımlanmıştır. Bir müddet ara verilen seri, bu sefer *Berliner Turfantexte* adıyla 1971'de tekrar başlamıştır, ama *Berliner Turfantexte* serisinde, Eski Uygurcanın dışında Orta Asya'daki farklı dil ve yazı sistemlerine ait metinler de neşredilmiştir. Bugün *Berliner Turfantexte* serisinin neşri Brepolis yayınevi tarafından sürdürülmektedir. 2020'nin başı itibarıyla serinin 46. cildi (Moriyasu 2019) yayımlanmıştır. Almanya'nın dışında Japonya'da, Rusya'da, Fransa'da ve tabii Türkiye'de seri halinde olmasa da bazı Uygurca metin neşirleri gerçekleştirilmiştir.

Türkiye'deki metin neşirlerinde genellikle harfçevrim uygulanmadığı, sadece yazıçevrim ile yetinildiği malumdur. Günümüzde Türkiye'de neşredilen Uygurca metin neşirlerinde ise harfçevrimin ve yazıçevrimin birlikte verilmesi yeni başlayan bir uygulamadır ve bu uygulama Türkiye'deki filolojinin kendisinin ortaya koyduğu bir geleneğe bağlı değildir. Türkiye'de kullanılan yazıçevrim işaretlerinde ARAT'ın 1946'da hazırladığı *Türk İlmî Transkripsiyonu Kılavuzu* esas alınmıştır. Bu kılavuzda da sadece yazıçevrim işaretleri hakkında bilgi vardır. Dolayısıyla son yıllarda Uygurca metin neşirlerinde uygulanan harfçevrim ve yazıçevrim işaretleri için ufak değişikliklerle birlikte Klaus RÖHRBORN'un *Uigurische Wörterbuch*'una ve onun *Xuanzang Biyografisi* neşirlerine başvurulmuştur. Bu satırların yazarı da şimdiye kadarki metin neşirlerinde bu sisteme bağlı kalmıştır.

Uyguristik tarihinde, harfçevrim ve yazıçevrim işaretleri konusunda RÖHRBORN'un ve takipçilerinin uyguladığı yöntem (Gießen ve Göttingen ekolü)

ile HAMILTON'un uyguladığı yöntem bilhassa dikkati çekmektedir. Çünkü Türkiye'de, Rusya'da, Japonya'da ve Türkiye'de harfçevrim çoğu zaman neşirlere yansıtılmamış, sadece yazıçevrimle yetinilmiştir.

HAMILTON, iki Uygurca neşrinde (1971, 1986) kendine has bir yöntem benimsemiştir.¹ Buna göre²,

1. Harfçevrim üst, yazıçevrim alt satırda verilmiştir.
2. Harfçevrimde büyük harfler kullanılmıştır.
3. Elif için ' sembolü kullanılmıştır.
4. Harfçevrimde, noktalı *kaf* için **Q** ve noktasız *kaf* için **X** harfi tercih edilmiştir.
5. Harfçevrimde, /ç/ için **C** harfi kullanılmıştır.
6. /v/ için hem harfçevrimde hem de yazıçevrimde **β** harfi kullanılmıştır.
7. Yazıçevrimde yazılmayan ünlüler parantez içinde ayrıca gösterilmemiştir: **KRK'K** *kärgäk*, vs.
8. Metnin harfçevrimi verilmesine rağmen yazıçevrimde *gayın* için **γ**, *kaf* için **q** ve *lı* için de **x** kullanılmıştır.
9. /ı/ için *i* harfi kullanılmıştır.

Gießen ve Göttingen ekolünün bazı temel uygulamaları ise (Röhrborn 2016: 394) şunlardır:

1. Harfçevrim alt, yazıçevrim üst satırda gösterilmiştir.
2. Harfçevrim küçük harflerle verilmiştir.

---

¹ Bahse konu olan neşirlerde, Türkiye'de kullanılmayan /ä/, /č/, /š/, /ž/ gibi harflerin kullanılmasına konumuzla doğrudan ilgisi olmadığı için değinmeyeceğim.

² HAMILTON'un uyguladığı yöntem büyük ölçüde MORİYASU (1991) ve BARAT (2000) tarafından da benimsenmiş, ama bu araştırmacılar HAMILTON'un kullandığı **β** harfi yerine **V** kullanmıştır. Ancak MORİYASU, *Berliner Turfantexte* serisinin son cildindeki (46) neşrinde ufak değişikliklerle beraber Eski Berlin ekolünün yöntemini benimsemiş ve yine **β** harfinin kullanımına dönmüştür. Onun ufak değişikliklerinden biri ise standart imladan farklı olan imlaların yazıçevrime yansıtılmasıdır. Mesela, yazılmayan ünlülerin altı çizilerek yazıçevrimde gösterilmiştir: *yārlıy*, vs.

3. Elif için ' sembolü kullanılmıştır.
4. Orijinal metinde yazılmayan ünlüler kelimenin harfçevrimi verilmesine rağmen yazıçevrimde parantez içinde ayrıca belirtilmiştir: **krk'k** *k(ä)rgäk*, vs.
5. Orijinal metinde birbiri yerine yazılan ünsüzler kelimenin harfçevrimi verilmesine rağmen yazıçevrimde yine de gösterilmiştir: **yydwrw** *yeürü*, vs.
6. Tek ve çift noktalı *kaf* için **q** ve **q̇** harfleri kullanılmıştır.
7. Noktalı *şın* ve *zel* için **ş** ve **z** harfleri kullanılmıştır.
8. Yazıçevrimde *gayn*, *kaf* ve *hı* ayrıca belirtilmemiş, bunlar için de **g**, **k** ve **h** kullanılmıştır.

Almanya'da ve diğer bazı ülkelerde (Türkiye hariç) uygulanan harfçevrim ve yazıçevrim sistemleri sorununa daha önce RÖHRBORN tarafından değinilmiştir. O, *Türkische Turfan-Texte* ile *Berliner Turfantexte* serisindeki Uygurca metin neşirlerini incelemiş ve *Uigurische Wörterbuch*'tan önce Uygurca metinlerin yazıçevriminde Eski Berlin Ekolü (F. W. K. MÜLLER ve A. VON LE COQ) ve Yeni Berlin Ekolü (*Türkische Turfan-Texte* ve *Berliner Turfantexte* serisi) olmak üzere iki geleneğin mevcudiyetini göstermiştir (2018: 99-115). RÖHRBORN, /y/ ve /q/ ünsüzleri, /d/ ve /t/ ünsüzleri ile /s/, /ş/ veya /z/ ünsüzlerinin gösterimi, eksik veya fazla ünlülü yazım gibi bazı ölçütleri dikkate alarak iki farklı sistemin uygulanışından bahsetmiştir. Ona göre, iki Berlin ekolünde de harfçevrim ve yazıçevrim karışık olarak kullanılmıştır. RÖHRBORN, iki ekolde uygulanan yöntemi *Uigurische Wörterbuch*'ta tamamen terk etmiş, kendine has bir yöntemi benimsemiştir. Kendi yöntemi ve daha önce tatbik edilen uygulamalar hakkında geniş bilgi için bk. Röhrborn 2010: XVIII-XXXIX; 2016: 389-396; 2018: 99-115.

Makale, "teklif odaklı" olduğu için daha önceki uygulamalar hakkında ayrıntılı bilgi verilmeyecektir. Bu konuda RÖHRBORN'un bahsi geçen çalışmalarına bakılabilir. Makalede, sadece Türkiye için Eski Uygurca metin neşirlerde kullanılacak harfçevrim ve yazıçevrim işaretleri hakkında bir taslak önerisi sunulacak ve taslaktaki öneriler kısaca açıklanacaktır.

Teklif edilecek tabloya geçilmeden önce kısaca harfçevrim ve yazıçevrim terimlerine de temas etmek faydalı olabilir. Farklı bir yazı sistemini başka bir yazı

sistemine aktarmanın iki yolu vardır: *transliteration* (< trans+literation) veya harf-çevrim ile *transcription* (< trans+scription) veya yazıçevrim. Harfçevrim farklı bir yazı sistemindeki harfleri nihaî seslik değerlerini dikkate almadan başka bir yazı sistemine birebir olarak ve yorum katmadan aktarma işidir. Yazıçevrim ise farklı bir yazı sistemindeki harfleri seslik değerlerini dikkate alarak ve yorumlayarak başka bir yazı sistemine aktarmak demektir (Clouston 1962: 55-56; Chakraborty-Chakraborty 1976: 238-241; Barat 2000: xviii). Türk filolojisinde bugün **harfçevrim** terimi için *harf çeviri*, *harf çevirisi*, *harf çevrim*, *çeviri harf*, *çeviriharf*, **yazıçevrim** terimi içinde *yazı çeviri*, *yazı çevirisi*, *yazı çevrim*, *çevri yazı*, *çevriyazı* gibi çeşitli Türkçe adlandırmaların ve yazımların tercih edildiği görülüyor. Kullanılan bu terimler ayrı yazıldığı için ve yabancı dildeki aslını tam olarak karşılamadığı için kafa karışıklığına neden olmakta, terimlerin Türkçede yerleşmesinde sıkıntı yaşanmaktadır. Kafa karışıklığının önlenmesi için terimlerin **harfçevrim** ve **yazıçevrim** şeklinde birleşik olarak yazılması ve bu terimlerin kullanımında ısrar edilmesi şüphesiz büyük önem taşımaktadır.

Aşağıda, Soğd ve Uygur harfli metinlerin neşrinde kullanılabilecek harfçevrim ve yazıçevrim işaretlerinin tablosu sunulmuştur:

No	Orijinal Harf	Harf Adı	Harfçevrim	Yazıçevrim
1		elif	A	a/e (başta, ortada, sonda)
				a (nadiren başta)
				é (nadiren ortada, sonda)
2		çift elif	AA	a (başta)
				e (nadiren başta)
3		elif + vav	AW	o/u (başta)
				ö/ü (nadiren başta)
				o/ö/u/ü (nadiren ortada)
4		elif + çift + vav	AWW	o/ö/u/ü (nadiren başta)
5		elif + vav + ye	AWY	ö/ü (başta)
				oy/uy (başta)
6		elif + ye	AY	ı/i (başta)
				é (başta)
				ay/ey (başta, ortada, sonda)
				ı/i (nadiren ortada)

7	ع	elif + çift + ye	Ayy	ı/i (nadiren başta)
				é (nadiren başta)
8	و	vav	W	o/ö/u/ü
				w (alıntı kelimelerde)
9	وو	çift vav	WW	ō/ū (nadiren)
				o/ö/u/ü
10	و	vav + ye	WY	ö/ü (ilk hecede)
				oy/öy (ortada ve sonda)
11	ب	be	B	b
				p
				f (nadiren alıntı kelimelerde)
12	چ	çe	Ç	ç
13	د	de	D	d
				t
14	ك	kef	K	k
				g
				ŋ (nadiren)
15	ل	lam	L	l
16	م	mim	M	m
17	ن	nun	N	n
				ñ (y- Ağzında alıntı kelimelerde)
18	نْ	noktalı nun	Ñ	n
				ñ (y- Ağzında alıntı kelimelerde)
19	ك	nun + kef	ŋ	ŋ
20	ن	nun + ye	ñ	ñ (n- Ağzında)
				ñ (y- Ağzında alıntı kelimelerde)
21	ق	kaf	X	q
				ğ
				x
22	قْ	tek noktalı kaf	Ẓ	q
				ğ
				x
23		çift noktalı	Ẓ	q
				ğ

		kaf		x
24		re	R	r
25		sin	S	s
				ş
				z
26		şin	Ş	ş
				j
27		te	T	t
				d
28		ve	V	v
				f (alıntı kelimelerde)
29		ye	Y	y
				ı/i
				é (ortada ve sonda)
				ñ (y- Ağzında alıntı kelimelerde)
30		çift ye	YY	ı/i (nadiren ortada ve sonda)
				é (nadiren ortada ve sonda)
31		zel	Z	z
				s
				j (alıntı kelimelerde)
32		tek noktalı zel	Ẓ	z
				j (alıntı kelimelerde)
33		çift noktalı zel	Ẓ̣	z
				j (alıntı kelimelerde)

Notlar

Not numaraları, tablonun sol sütununda yer alan numaraları göstermektedir. Açıklamalarda temel olarak Röhrborn 2010: XXXIII-XXXV'teki bilgiler kullanılmıştır:

Not 1. *Elif* harfi Soğd ve Uygur yazısında *nun*'a çok benzer. Bazen bunları birbirinden ayırmak neredeyse imkânsızdır. Geç dönem metinlerinde *elif* ve *nun* birbirine karışmasın diye harfin üzerine bir nokta konmuştur: . Kelime başında

tek *elif* genellikle /e/ karşılığındadır, ancak bazı ünsüz çiftlerinin önünde kelime başında /a/ karşılığındadır (Fedakâr 1991: 96-97; Erdal 2004: 42, dip. 61): **ALP** *alp*, **ARSLAN** *arslan*, vs. Bazı erken dönem metinlerinde kelime içinde fazlalık *elif*lere rastlanır. Bunun nedeni olarak Soğd etkisi düşünülmektedir (Laut 1986: 69-70).

Not 2. **AA** yazımı, genellikle kelime başında /a/ karşılığında olsa da bazı metinlerde kelime başında /e/ karşılığındadır.

Not 3. **AW** yazımı, genellikle kelime başında /o/ ve /u/ karşılığında olsa da Mani çevresine ait bazı Uyghur harfli metinlerde /k/, /g/, /n/, /y/ gibi ünsüzlerin komşuluğunda kelime başında /ö/ ve /ü/ karşılığındadır. Ayrıca, **AW** yazımı Mani çevresine ait metinler ile Soğd harfli metinlerde ilk hece dışında da görülür.

Not 4. **AWW** yazımı, kelime başında nadiren yuvarlak ünlülerin ünlü uzunluğunu ya da yuvarlak ünlülerin ikiz ünlülü olduğunu gösterir (Tezcan 1984: 124b-125a). Uyghurcadaki ünlü uzunlukları için bk. Tuna 1960: 247-248.

Not 5. **AWY** yazımı, kelime başında /ö/ ve /ü/ karşılığındadır, ancak bu üç işaret aynı zamanda kelime başında /oy/ ve /uy/ hecelerini gösterebilir.

Not 6. **AY** yazımı, kelime başında /ı/, /i/ ve /é/ karşılığındadır, ancak bu iki işaret aynı zamanda başta, ortada ve sonda /ay/ ve /ey/ hecelerini gösterebilir. Ayrıca, Soğd harfli metinler ile Mani çevresine ait metinlerde kelime ortasında nadiren /ı/ ve /i/ karşılığındadır.

Not 7. **AYY** yazımı, nadiren /ı/ ve /i/'nin ünlü uzunluğunu ya da ikiz ünlülü olduğunu gösterir (Tezcan 1984: 124b-125a). Uyghurcadaki ünlü uzunlukları için bk. Tuna 1960: 247. Ayrıca, **AYY** yazımı, bazen kapalı /é/ karşılığındadır.

Not 8. Uyghur yazısında, **W** harfi kelime başında olmaz. İlk hecede genellikle /o/ ve /u/ karşılığında, bazen /ö/ ve /ü/ karşılığındadır. Ayrıca, alıntı kelimelerde çift dudak ünsüzü /w/'yi gösterebilir.

Not 9. Nadiren görülen **WW** yazımı, kelime içinde ve sonunda yuvarlak ünlülerin ünlü uzunluğunu ya da onların ikiz ünlülü olduğunu gösteriyor olabilir. Ayrıca, geç dönem metinlerinde **WW** yazımı /o/ ve /ö/ karşılığında olmuştur.

Not 10. Uygur yazısında, WY yazımı, ilk hecede /ö/ ve /ü/ karşılığında, bu yazım aynı zamanda kelime içinde ve sonunda /oy/ ve /uy/ hecelerini gösterebilir.

Not 11. B işaretinin harfçevrimi şimdiye kadar P harfi ile temsil edilmiştir, alfabedeki sırasına göre B ile gösterilmesinin daha doğru olabileceğini düşünüyorum. B harfi, Türkçe ve alıntı kelimelerde hem /b/ hem de /p/ karşılığındadır. Ayrıca, Mani çevresine ait metinlerde alıntı kelimelerde /f/ karşılığında da olabilir. Bazı metinlerde, B işaretinin üzerine veya altına bir veya iki nokta konabilir, o zaman işaret alıntı kelimelerde /f/ karşılığındadır. Bu durumlarda işaretin harfçevrimi **Ḃ** ile gösterilecektir.

Not 13. Uygur yazısında D harfi geç dönem metinlerinde /t/ karşılığında da olabilir. /t/ ve /d/'nin birbiri yerine yazımı (Dental Konfuzion) Mongolizm ile açıklanamaz, zira bu yazım özelliği erken dönem metinlerinde de görülür. Bu yazımın nedeni Eski Türkçenin fonolojisiyle ilgili olmalıdır (Tezcan 1984: 125a; Erdal 2004: 67-69).

Not 14. Uygur yazısında K harfi, Türkçe kelimelerde ön damak sedasız /k/ ve sedalı /g/ için ortaktır, ancak alıntı kelimelerde arka damak ünlüleriyle de kullanılabilir. Ayrıca, *Maitrisimit*'te geniz /ŋ/'si karşılığındadır.

Not 15. Soğd alfabesinde aslında *lam* yoktur, Uygurlar Soğd alfabesindeki *re* işaretinin altına çengel koyarak *lam* harfini icat etmiştir. Uygurca yazmalarda bu çengel çoğu zaman unutulur ve /l/'nin /r/, /n/ ve *elif*ten ayrılması epey güçleşebilir (Tezcan 1984: 125a).

Not 18. Uygur yazısında N harfi aslında büyük oranda *elif* ile aynıdır. Bk. yukarıda **Not 1.** Ancak Uygur yazısında *elif* ve *nun* birbirine karışmasını diye *nun*'un üzerine bazen nokta konmuştur: . Soğd yazısında *nun*'un altına bazen bir veya iki nokta da konabilir. Tek veya çift noktalı olsun, noktalı *nun* harfi harfçevrimde **Ṅ** ile gösterilecektir.

Not 19. Uygur yazısında /ŋ/'nin bazen nadiren de olsa çift *nun* + *kef* ile yazımına rastlanır.

Not 20. Uygur yazısında NY yazımı, n-Ağzında /ñ/ karşılığında, y-Ağzında ise sadece alıntı kelimelerde /ñ/ karşılığındadır.

Not 21-22-23. Uygur ve Soğd yazısında, *kaf*'a tek veya çift nokta konması /q/, /ğ/ ve /x/ ünsüzlerinin birbirinden ayrılması için yapılmıştır. Buna göre, tek noktalı *kaf* /x/, çift noktalı *kaf* /q/ karşılığında olmuştur, ama bunlar hiçbir zaman düzenli olmamıştır (Tezcan 1984: 125a). Tek noktalı *kaf*'ın harfçevrimi **X̣**, çift noktalı *kaf*'ın harfçevrimi ise **X̣̣** ile gösterilecektir. Eğer harf noktasızsa, *kaf* harfi **X** ile temsil edilecektir.

Not 25. Erken dönem metinlerinde /s/ ve /ş/ ünsüzleri birbirinden farklı yazılır, /s/ harfinin alt ucu sola doğru yatıkken, /ş/ harfinin alt ucu aşağıya doğrudur. Daha sonraki metinlerde ve çoğu Uygurca yazmada S harfi /s/ ve /ş/ için ortak olmuştur (Tezcan 1984: 125a). Geç dönem metinlerinde, S harfi /z/ karşılığında (Sibilanten-Konfusion) olabilir. Bu durum Moğol etkisi ile açıklanmaktadır.

Not 26. Uygur yazısında, altta çift noktalı Ş harfi /ş/ karşılığındadır, ancak bu yazım düzenli değildir (Tezcan 1984: 125a). Geç dönem metinlerinde, Ş harfi ayrıca /j/ karşılığında da olabilir.

Not 27. Uygur yazısında, T harfi, geç dönem metinlerinde aynı zamanda /d/ karşılığında da olabilir. Bk. yukarıda **Not 13**.

Not 28. Uygur yazısında, bilhassa geç dönem metinlerinde V harfi *ye* harfi ile neredeyse aynıdır (Tezcan 1984: 125a). Harf, Türkçe ve alıntı kelimelerde /v/, ama alıntı kelimelerde sadece /f/ karşılığındadır.

Not 29. Uygur yazısında, Y harfi, /ı/, /i/ ve /é/ için ortaktır, ancak bu harf aynı zamanda /y/ ünsüzünü de karşılar. Ayrıca, Uygur yazısında /v/ ve /y/ ünsüzlerini gösteren harflerin neredeyse birbirinin aynı olduğuna dikkat edilmelidir.

Not 30. Uygur yazısında, nadiren görülen çift *ye* YY yazımı, kelime içinde /ı/ ve /i/'nin ünlü uzunluğunu ya da ikiz ünlülü olduğunu gösterir (Tezcan 1984: 124b-125a). Uygurcadaki ünlü uzunlukları için bk. Tuna 1960: 247-250.

Not 31. Uygur yazısında, ▲ Z harfi, /z/ ünsüzünü karşılamakla beraber, geç dönem metinlerinde aynı zamanda /s/ ünsüzünü de gösterir. Ayrıca, alıntı kelimelerde /j/ karşılığındadır.

Not 32. Soğd yazısında her zaman, Uygur yazısında ise bazen Z harfinin altında nokta vardır: ▲ . Tek noktalı zel harfçevrimde Z ile gösterilecektir.

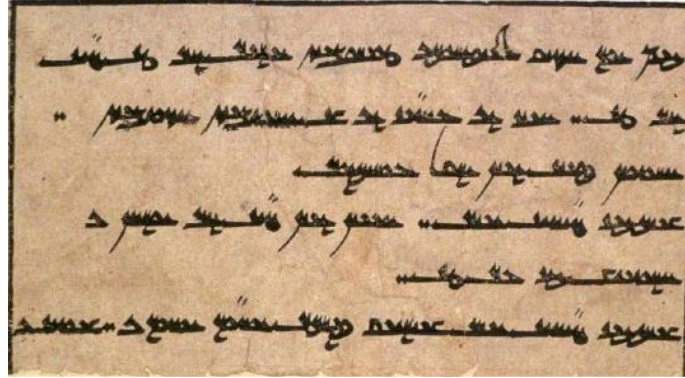
Not 33. Çift noktalı zel ▲ Z harfi, Soğd yazısında ve erken dönem metinlerinde /z/ karşılığındadır. Çift noktalı zel, harfçevrimde Z ile gösterilecektir. Geç dönem metinlerinde alıntı kelimelerde aynı zamanda /j/’yi gösterir.

Önerdiğim harfçevrim ve yazıçevrim tablosu için iki tane örnek metin sunmak istiyorum.

İlk örnek metin, tahta baskılı U 4688 (T II S 63)³ numaralı parçaya aittir.

İkinci örnek metin ise, erken dönem Mani çevresine ait U 168 II (T II D 173a II)⁴ numaralı parçaya aittir.

Örnek Metin I

1. KYM AWL AASNW DYNBARWKY TWYRWMYS AYLYK LAR TA XAN
kim ol aşnudın berüki törümiş éliglerte qan-
2. LAR TA „ AAYAZ LY YAXYZ LY ÇA AANWMYS AASWNMYS „

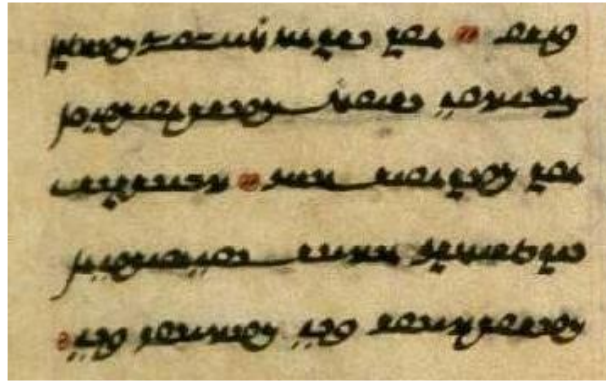
³ Parçanın resmi, *Turfanforschung Digitales Turfan-Archiv*'in web adresinden (www.turfan.bbaw.de) alınmıştır. Parçanın en son neşri için bk. Nakamura 2006: 51-53.

⁴ Parçanın resmi, *Turfanforschung Digitales Turfan-Archiv*'in web adresinden (www.turfan.bbaw.de) alınmıştır. Parçanın en son neşri için bk. Clark 2017: 82-88.

larta „ ayazlı yağızlıca anumış aşunmış „

3. AARTWX BWYAN LYX ALB YWRAKLYK
artuq buyanlığ alp yürekliğ
4. ÇYNKKYZ ĞAXAN NYNK „ AAYYX LYX ĞAN LAR AWLAX Y
çingiz qagannıñ „ ayığlığ qanlar ulağı
5. AALTYNÇ KAZ YK TA „
altınç kezigte „
6. ÇYNKKYZ ĞAXAN NYNK ÇYNLAYW BYLKA AWĞWL AWXWL Y „ ÇYNTAN Y
çingiz qağannıñ çınlayu bilge oğul oğulu „ çintanı

Örnek Metin II

1. BARW „ AWL YRL AX ĞANÇWÇY KWYRTL A
berü „ ol y(a)rlağqançuçı körtle
2. MWYNSWZ YRAWĞ KWYRK AWNKWZ WN
münsüz y(a)ruq körkünüzün
3. AWL KWYL AWNK AYRNY „ SVAYKLYK
ol külünj érne „ s(e)vigliğ
4. YAL TRAXLY AYSAYK YWZAWNKWZ AN
yaltrağlı isig yüzünjizen
5. KWYRWK SAYWR BYZ KWYSAYWR BYZ „
körügseyür biz küseyür biz „

Değerlendirmeler

Yukarıdaki açıklamaların neticesinde ortaya çıkan sonuçlar şunlardır:

1. Türkiye’de veya başka bir ülkede hazırlanacak Uygurca metin neşirlerinde metnin harfçevriminin verilmesi artık bir teferruat değil, zorunluluk hâline gelmiştir. Harfçevrimi olmayan bir neşrin metin ne kadar kıymetli olursa olsun değerinden çok şey kaybedeceği aşikârdır. Diğer taraftan, yukarıdaki tabloda önerilen işaretler Uygurca bir metnin harfçevriminin ve yazıçevriminin birlikte verildiği bir neşirde kullanılmak üzere tasarlanmıştır. Eğer sadece yazıçevrim yapılacaksa tablodaki işaretlerin bir anlamı olmayacaktır. Mesela, orijinal metinde kelime **AALDWN** şeklinde yazılmış olsun. Okuyucu orijinal metinde kelimenin *dal* ile yazıldığını harfçevrimde göreceği için kelimenin yazıçevriminin *altun* şeklinde ayrıca belirtilmesine gerek kalmayacaktır. Aynı şekilde, **SWYSLAYW** şeklinde yazılan bir kelimenin harfçevrimi verildiği için kelimenin *sözleyü* şeklinde yazıçevriminin yapılmasına gerek yoktur. Birkaç örnek daha vermek gerekirse, **KWYSATMAK** ve **AWYTWN** şeklinde yazılan kelimelerin yazıçevrimi *küzetmek* ve *üdüñ* şeklinde değil, *küzetmek* ve *üdüñ* şeklinde yapılması gerekmektedir. Bu konuya kısaca da olsa yazımın bir bölümünde (Uçar 2018: 117-118) daha önce değinmiştim.

Ayrıca birbiri yerine yazılan ünsüzlerin yazıçevrimde ayrıca belirtilmesi okuyucunun kafasını karıştırabilir.⁵ Yazıçevrim satırı metnin seslik değerlerinin tam olarak sunulduğu yerdir, yani okuyucu bu satırda kelimenin nihaî ve etimolojik okunuşunu görecektir. Okuyucunun yazıçevrim satırında birbiri yerine yazılan ünsüzleri *Ƨ, ɖ, ʃ, ʒ* gibi altı noktalı harflerle görmesine gerek kalmayacaktır. Ancak nâşir bunları yazıçevrimde ayrıca belirtmek isteyebilir. Bu tercihin yanlış olduğu kesinlikle söylenemez.

2. Yukarıda sunduğum tablo İslamî dönem Uygur harfli metinlerin neşri için tam olarak uygun olmayabilir, çünkü İslamî dönem Uygur harfli metinler hem dil hem de imlâ bakımından klasik Uygurca metinlerden bazı noktalarda

⁵ Şimdiye kadar çıkan mevcut neşirlerde bu durum için birbirine zıt uygulamaya rastlanmaktadır (Röhrborn 2016: 394, dip. 23). Mesela, orijinal metinde **AATYR** şeklinde yazılan kelime Gießen ve Göttingen ekolünde *ağır-* şeklinde gösterilirken Berlin ekolünde *ağır-* şeklinde gösterilmiştir.

farklılaşmaktadır. Dolayısıyla, tabloyu kullanacaklar bu ayrıntıya dikkat etmelidir.

3. HAMILTON'un yaptığı gibi harfçevrimin üst satırda, yazıçevrimin de hemen altında olması daha doğrudur, çünkü okuyucu ilk önce orijinal metnin nasıl yazıldığını görmek isteyecek ve karşılaştırmayı daha kolay yapabilecektir.

4. HAMILTON'un yaptığı gibi harfçevrim işaretlerinin büyük harflerle gösterilmesi daha uygundur. Böylelikle harfçevrim ve yazıçevrim birbirinden daha net olarak ayrılacaktır.

5. HAMILTON, iki Uygurca neşrinde de (1971, 1986), orijinal metinde yazılmayan ünlüleri parantez içinde göstermemiştir. Bu tercih oldukça mantıklı gözüküyor. Eğer bir metnin harfçevrimi ve yazıçevrimi birlikte verilmişse, okuyucu harfçevrimde ünlünün işaretlenmediğini görüyorsa, bunu yazıçevrimde tekrar belirtmenin bir gereği olmayacağı düşünülebilir. Örnek vermek gerekirse, **AATLX** ve **KRKAK** şeklinde ünlüsü yazılmayan kelimelerin yazıçevrimi *atl(ı)g* ve *k(e)rgək* şeklinde değil, *atlıg* ve *kergek* şeklinde yapılmıştır. Ancak metnin nâşiri yazılmayan ünlüleri ayrıca belirtmek suretiyle metnin yazım özelliklerini ilk bakışta fark ettirmek isteyebilir. Dolayısıyla, yazılmayan ünlülerin parantez içinde ayrıca gösterilip gösterilmemesi tamamen nâşire ait bir tercih olacaktır.

6. Harfçevrimde *elif* harfinin, şimdiye kadar ' sembolüyle (Apostroph) temsil edildiği görülüyor. Bence **A** ile gösterilmesi gerekmektedir. Latin yazısı dışında farklı bir yazı sisteminin harfçevrimi yapılacaksa, iki farklı yazı sistemi arasındaki birebir denklikler "harflerle" sağlanmalıdır. *Elif* ' harfçevrimde ' işaretiyle temsil edildiğinde, harfin Latin yazısında temsili bir "sembolle" sağlanacaktır. *Elif*'in ' ile işaretlenmesinde galiba İranistlerin etkisi olmuştur.

7. Uygur yazısında, /ğ/, /q/ ve /x/ ünsüzleri için "teoride" üç harf kullanılmıştır: 𐰪 𐰫 𐰬 . Buna göre, tek noktalı *kaf* /x/, çift noktalı *kaf* /q/ karşılığında olmuştur, ama bunlar hiçbir zaman düzenli olmamıştır. Bu nedenle, *kaf*lı kelimelerin okunuşunda etimolojik okunuş benimsenmeli ve harfteki noktalara her zaman güvenilmemelidir. Fark edileceği üzere, aslında harfin gövdesi üçünde de aynıdır, çünkü Uygurların alfabelerini miras aldığı Soğd yazısında başta ve ortada *gimel* ile *heth* aynıydı, bu nedenle Uygurlar bu işareti /ğ/, /q/ ve /x/ için

ortak kullanmıştır (Clauson 1962: 102; Kara 1996: 539). Bununla beraber, Soğdçada *heth* harfi hiçbir zaman /q/'yı göstermemiştir (Sims-Williams 1981: 355). Dolayısıyla, Uygur yazısındaki *kaf*'ın harfçevriminin **X** ile gösterilmesinin yanlış olamayacağı söylenebilir.⁶ Aslında, daha önce bunu kısmen HAMILTON (1971, 1986) uygulamıştı, ama onun uygulaması biraz daha farklıydı. Tek veya çift noktalı *kaf* için **Q**, noktasız *kaf* içinse **X** işaretini kullanmıştı. Ben üç harf için harfçevrimde **X** işaretinden faydalanılıp noktalarının da aynı şekilde gösterilmesi gerektiğini düşünüyorum. Noktasız *kaf*'ı **X**, tek noktalı *kaf*'ı **Ḫ** ve çift noktalı *kaf*'ı da **Ḫ** ile gösterdim. Bunun yerine **Q** işareti de kullanılabilir -ki bugün ekseriyetle **Q** kullanılıyor-, ama bu tercihte *kaf*'ın noktalı şekillerini harfçevrimde göstermek için ekstra yazı tipine ihtiyaç duyulacaktır. Hâlbuki **Ḫ** ve **Ḫ** işaretlerini herhangi bir evrensel kodlu yazı tipiyle farklı bir yazı tipi kullanmadan yazmak mümkündür.

Yukarıdaki tabloda dikkati çeken en önemli farklılıklardan biri şüphesiz yazıçevrimde *ğ*, *q* ve *x* harflerinin varlığıdır. Yazıçevrimde *ğ*, *q* ve *x* harfleri şimdiye kadar Türkiye'deki metin neşirlerinde kullanılmamıştır. Türkiye'de kullanılan Latin alfabesinde *q* ve *x* mevcut değildir. Aslında Türkçe kelimelerde *k*, *g* ve *h* harfleri yanlarındaki ünlülerin durumuna göre ön veya arka damak niteliğini gösterme özelliğine sahiptir. Bunlar için *g-ğ* ve *k-q* şeklinde bir ayrıma gitmeye gerek var mıdır? Türkçe kelimeleri düşündüğümüzde, aslında neşir harfçevrim ile verilmişse bunları ayrıca belirtmek “çoğu zaman” gerekmez. Ama başka etkenleri de göz önünde bulundurursak *g-ğ* ve *k-q* şeklinde bir ayrıma gitmenin ve *x*'yi yazıçevrimde ayrıca belirtmenin daha doğru olabileceği söylenebilir. Bu etkenleri kısaca şöyle özetleyebiliriz:

a. Uygurcadaki Sanskritçe alıntılarda görülen **X** harfi farklı ünsüzleri de temsil edebilmektedir. **X** harfinin Türkçe kelimelerde olduğu gibi beraberindeki ünlülere göre her zaman gerçek niteliğini gösterdiği söylenemez (Röhrborn 1988: 232-243; Erdal 2002: 3-23). Mesela, Uygurca metinde **MXWRKY** olarak ya-

⁶ ERDAL da Uygurcadaki *kaf*'ın **X** ile temsil edilmesi gerektiğini söylemektedir (2002: 5, dip. 6).

zılan Sanskritçe *mahoraga* kelimesinin *mahoragé* şeklindeki yazıçevrimi bizi yanıltabilir. Bu nedenle kelimenin *maxoragé* şeklinde gösterilmesi daha doğru olacaktır.

b. Uygurcada /x/'li olduğundan emin olduğumuz bazı kelimeler vardır, mesela *oxşa-*, *yaxşı*, vs. (Erdal 2004: 77-78). Uygurca metinde **AWXSAYWR** şeklinde yazılan bir kelimenin olduğunu düşünelim, bu kelimenin yazıçevrimini *ohşayur* şeklinde göstermek yerine *oxşayur* olarak göstermek okuyucu açısından elbet daha faydalı olacaktır. Böylelikle okuyucu burada arka damak ünsüzü x'yı daha kolay fark edecektir.

c. Türkçe kelimelerin harfçevrimi ve yazıçevrimi birlikte gösterildiğinde belki *ğ*, *q* ve *x* harflerinin yazıçevriminde ayrıca belirtilmesi pratik açıdan yararlı olabilir. Bir filolog veya araştırmacının neşirdeki harfçevrim satırına nazaran yazıçevrim satırından daha fazla istifade edeceği daha muhtemeldir. Yazıçevrim satırında kelimelerde *ğ*, *q* ve *x* harflerini okuyucunun ilk bakışta fark etmesi onlar için elbet daha kolay olacaktır.

d. Burada *ğ*'nin kullanımı belki biraz riskli olabilir. CLAUSON, Eski Türkçenin sözlüğünde arka damak sedalı ünsüzü için *ğ* harfini kullanmıştı, mesela *oğul* (1972: 83b). Bugün Türkiye Türkçesinde *ğ* harfi seslik bakımdan diğer Türk dillerindeki gibi sadece sedalı arka damak ünsüzünü temsil etmemektedir. Belki okuyucu açısından *ğ* harfi biraz kafa karışıklığına sebep olabilir. Ancak yine de *ğ* gibi bir harf yerine *ğ* kullanmak elbet daha iyi olacaktır.

8. Uygur ve Soğd yazısındaki harfinin harfçevriminin **P** ile değil **B** ile yapılması daha doğrudur.

9. Altta çift noktalı **Ş** harfinin bazı neşirlerde **ş** ile gösterildiği görülüyor. Bu işaretin altına nokta konmasına gerek yoktur, çünkü harfin **S**'den farklı olduğu **Ş** ile işaretlenerek zaten belirtilmiştir. Ancak **S** harfi ile ilgili olarak başka bir sorun daha vardır. Uygur yazısında **S** harfi /s/, /ş/ ve /z/ için ortak olmuştur. Bu harfin kullanıldığı durumlarda işaretin harfçevrimi **S** ile yapılmalı, ama bu işaretin /s/, /ş/ ve /z/ karşılığında olabileceği hesaba katılmalıdır.

10. Noktalı gövdelere sahip Uygurca harflerde noktalar harfin orijinalinde nerede ise, harfçevrimde de çoğunlukla aynı yere konmuştur: **Ė, Ė, Ė, Ė, Z, Z**.

Kaynakça

ARAT, R. R. (1946). Türk İlmi Transkripsiyonu Kılavuzu, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

BARAT, K. (2000). Xuanzang: the Uygur-Turkic Biography of the Seventh-Century Chinese Buddhist Pilgrim; Ninth and Tenth Chapters, Bloomington: Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies.

CHAKRABORTTY, A. R. & B. CHAKRABORTTY (1976). "On Transcription and Transliteration", *Annals of Library and Information Studies*, 23/3: 238-241.

CLARK, L. (2017). Uygur Manichaeian Texts III: Ecclesiastical Texts Texts, Translations, Commentary, Turnhout (Belgium): Brepols Publishers.

CLAUSON, Sir G. (1962). *Turkish and Mongolian Studies*, London: Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland.

CLAUSON, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.

ERDAL, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston: Brill.

ERDAL, M. "On the frontness opposition in loanwords in Old Uygur", *Nairiku Ajia gengo no kenkyu [Studies on the Inner Asian Languages]*, 17: 3-23.

FEDAKÂR, D. (1991). "Das Alttürkische in sogdischer Schrift, Textmaterial und Orthographie (Teil I)", *Ural-Altäische Jahrbücher Neue Folge*, 10: 85-98.

FEDAKÂR, D. (1994). "Das Alttürkische in sogdischer Schrift, Textmaterial und Orthographie (Teil II)", *Ural-Altäische Jahrbücher Neue Folge*, 13: 133-157.

FEDAKÂR, D. (1996). "Das Alttürkische in sogdischer Schrift, Textmaterial und Orthographie (Teil III)", *Ural-Altäische Jahrbücher Neue Folge*, 14: 187-205.

GABAIN, A. von (1959). "Eski Türkçenin Yazı Dili", *Çev. S. PAYLI, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1959*: 311-329.

GARFIELD, E. (1974-1976). "Transliteration, Transcription, Translation", *Essays of an Information Scientist*, 2: 254-256.

HAMILTON, J. R. (1971). *Manuscrits ouïgours de Touen-Houang, le conte bouddhique du bon et du mauvais prince en version ouïgoure: manuscrits ouïgours de Touen-Houang*, Paris: Klincksieck.

HAMILTON, J. R. (1986). *Manuscrits ouïgours du IXe-Xe siècle de Touen-Houang I-II*, Paris: Peeters.

KARA, G. (1996). “Aramic Scripts for Alataic Languages”, *The World’s Writing Systems*, Eds. P. T. DANIELS & W. BRIGHT, Oxford University Press, New York-Oxford: 536-558.

LAUT, J. P. (1986). *Der frühe türkische Buddhismus und seine literarischen Denkmäler*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

MORIYASU, T. (2019). *Corpus of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road*, BTT 46, Turnhout (Belgium): Brepols Publishers.

MORIYASU, T. (1991). *Uiguru manikyoshi no kenkyu [A Study on the History of Uygur Manichaeism]*, *Saka daigaku bungakubu kiyo [Memoirs of the Faculty of Letters Osaka University]*, 31/32: 1-248.

NAKAMURA, K. (2006). “Uigunibun ‘seizu temuni sokui kinen butten’ shuppan no rekishi haikai-U 4668 (T II S 63), *U 9192 (T III M 182) no bunseki o tsujite” [Historical Backgrounds of the Publication of Uigur Buddhist Texts Commemorating Temür Qayan’s Enthronement: Re-examination of the Colophons Found in U 4668 (T II S 63) and *U 9192 (T III M 182)], *Nairiku Ajia gengo no kenkyu [Studies on the Inner Asian Languages]*, 21: 49-91.

RÖHRBORN, K. (1988). “Zur Darstellung der Gutturale in den indischen Fremdwörtern des Uigurischen”, *Central Asiatic Journal*, 32/4: 232-243.

RÖHRBORN, K. (2010). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, I: Verben, Band 1: ab- äzüglä-*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

RÖHRBORN, K. (2012). “Uygur Filolojisinde Üç Yayım Metodu”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 9/3: 7-24.

RÖHRBORN, K. (2016). “Turkologie, Iranistik und das Uigurische Wörterbuch”, *eine hundertblättrige Tulpe: Bir şadbarg lāla, Festgabe für Claus SCHÖNIG*, Ed. I. HAUENSCHILD et al., Klaus Schwarz Verlag, Berlin: 389-396.

RÖHRBORN, K. (2018). “Die Umschrift des Uigurischen: die Berliner Schulen und das uigurische Wörterbuch”, *Language, Society, and Religion in the World of the Turks*,

Festschrift for Larry CLARK at Seventy-Five, Ed. Z. GULÁCSI, Brepols Publishers, Turnhout (Belgium): 99-115.

SIMS-WILLIAMS, N. (1981). “The Sogdian Sound-System and the Origins of the Uygur Script”, *Journal Asiatique*, 269: 347-360.

TEZCAN, S. (1984). “Uygur Alfabeti”, *Türk Ansiklopedisi*, C. 33, Milli Eğitim Basımevi, Ankara: 121-126.

TUNA, O. N. (1960). “Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1960: 213-282.

UÇAR, E. (2018). “«Etik, Eleştiri Anlayışımız ve Altun Yaruk Sekizinci Kitap Üzerine» Başlıklı Yazıya Cevap”, *Journal of Old Turkic Studies*, 2/2: 98-143.

Received: 27.01.2020

Accepted: 28.01.2020

Published: 29.01.2020

JOTS, 4/1, 2020: 251-261

DANKA, B. The ‘Pagan’ Oyuz-namä, A Philological and Linguistic Analysis, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2019, 377 pp. ISBN: 978-3-447-11003-7

Utku IŞIK

Eskişehir/Turkey
E-mail: utkuisik3@gmail.com

İçerdiği mitolojik unsurlarla çok eski tarihlere dayandığı tahmin edilen Oğuz Kağan Destanı, oluştuğu dönem itibariyle Türklerin yaşayışı, hâkimiyet anlayışı ve tarih sahnesinde yaşadığı bazı olaylar hakkında bize ipucu vermektedir. Destan, Uygur harfli varyant ve Reşideddin, Uzunköprü, Ebülğazi Bahadır Han, Cüveynî varyantları gibi birçok varyanta sahiptir. Uygur harfli Oğuz Kağan destanı, Türklerin en eski dinî olarak bilinen Kök Tanrı dini dışında başka bir dinî etkinin bulunmaması dolayısıyla diğer varyantlardan ayrılmaktadır.

İslamî kültür dairesinde yazılan varyantları Oğuzname olarak bilinen, Türk siyaset ve kültür tarihi hakkında önemli ipuçları içeren Uygur harfli Oğuz Kağan destanı hakkında birçok araştırmacı metnin tıpkıbasımı, transliterasyonu, transkripsiyonu, çevirisini ve içerdiği motifleri ele alan çalışmalar yapmıştır. Metnin ilk neşrini 1890 yılında W. RADLOFF yapmıştır. Ardından ikinci neşir Rıza NUR tarafından 1928 yılında yapılmıştır. W. BANG ve R. R. ARAT Uygur harfli Oğuz

Kağan destanının tercümesini önce Almanca sonra Türkçe olarak yayımlamıştır. Metin, 1959 yılında ŞÇERBAK tarafından Rusçada neşredilmiştir. M. ÖLMEZ, 2009 yılında metni İngilizce çevirisiyle yayımlamıştır. 2016 yılında F. AĞCA, destanı metin, aktarma, notlar, dizin ve tıpkıbasım olmak üzere farklı okuyuş önerileri ile birlikte yayımlamıştır. 2019’da eserin ikinci baskısı yayımlanmıştır. Metin en son olarak Balázs DANKA tarafından tekrar yayımlanmıştır. DANKA, kendinden önce yapılmış çalışmaların -biri dışında- hepsini incelemiştir. Yazar, 2016 yılında AĞCA tarafından yayımlanmış olan *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı* kitabını edinemediğini, dolayısıyla inceleyemediğini kitabın ilk bölümünde dile getirmiştir. İki neşir arasındaki farkların gösterilmesi faydalı olacaktır.

Öncelikle DANKA, kitabın isminde geçen *pagan* sözcüğünü iki sebeple kullanmıştır. Bunlardan birincisi, İslam öncesindeki Türk metinlerinin İslamî anlayışa göre “*doğa güçlerine tapanların dönemini*” anlattığı şeklinde düşünülebilmektedir. İkincisi ise Uygur yazısının Hristiyanlarca da “*doğa güçlerine tapanların yazısı*” olarak bilinmesidir.

Yazar, metni ayrıntılı bir şekilde ele almakla birlikte Müslüman çevreye ait Reşideddin, Yazıcızâde Ali, Ebûlgazi Bahadır Han ve Uzunköprü varyantlarını da birbirleriyle ve Uygur harfli metinle karşılaştırmıştır.

DANKA, kitapta Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı’nı (OKD) sesbilim, biçimbilim, anlambilim açılarından ele almıştır. Öncelikle *Paleografi* bölümünde, Uygur harflerini, metinlerden çekilen yüksek çözünürlüklü büyütülmüş fotoğraflarla başta, ortada ve sonda olacak biçimde tanıtmış, bu harfler hakkındaki görüşlerini belirtmiştir. Yazar, farklı yazılışlara sahip bir harften on örnek alarak her bir yazı biriminin ilk biçimine gitmeye böylece metnin kesin bir transliterasyonunu yapmaya çalışmıştır. Bu yöntemle bir yazı ekolünün ya da belli bir yazarın yazısının tespit edilebileceğini belirtmiştir.

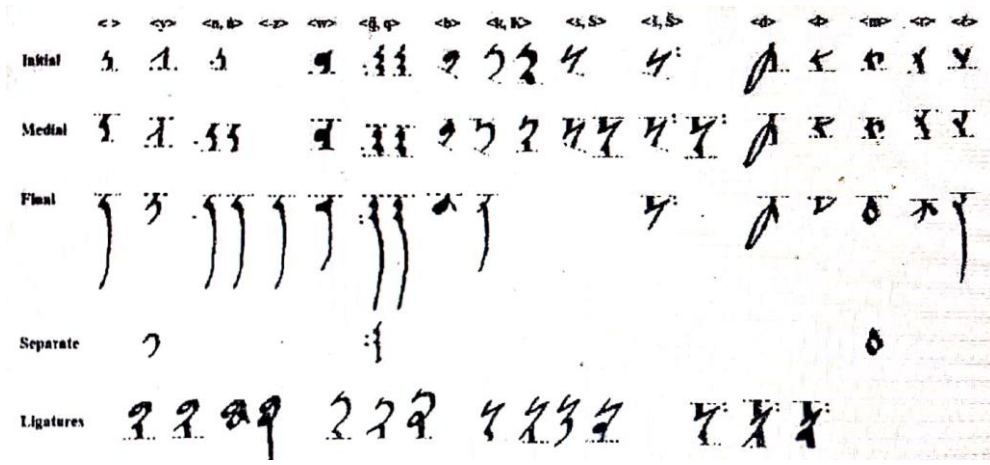
Yazar, Uygur yazmalarında /z/ ünsüzünün /n/ ünsüzüne göre daha kısa ‘kuyruklu’ olduğunu ancak OKD’de iki sesin aynı şekilde yazıldığını belirtmiş, bu duruma rağmen farklı seslerin harfleri olmalarından dolayı okumada bu ayrıma dikkat ettiğini vurgulamıştır.

Yazar, metin üzerinde söz ortasında bulunan /I/ ve /A/ ünlülerini ayırt edilebilmenin zor olduğunu belirtmiştir. Bu iki farklı sesin orijinal metinde karışık biçimde yazılmış örneklerini transliterasyonda ne /y/ ne de /' / ile temsil etmiştir. /y/ yerine /' / şeklinde yazılan örnekleri /Y/ ile göstermeyi tercih etmiştir. Metni daha önce neşreden AĞCA ise, transliterasyon bölümünde bu farklı yazımları orijinal metne sadık kalarak yazıldığı şekliyle göstermiştir. AĞCA'ya göre, bu farklı kullanımlar ilk bakışta diyalektik farklılıkları çağırırsa da aynı sözcüğün bazen /' / bazense /y/ ile yazılması, dolayısıyla istikrarlı bir yazımın bulunmayışı diyalektik bir çeşitlilikten dolayı böyle bir ikili durumun olamayacağını göstermektedir. Aynı zamanda AĞCA'ya göre müstensih, metni daha eski bir nüshadan kopya ettiği için de /I/ yerine /A/ bağlantı ünlüsünü kullanmış olabilir. AĞCA'ya göre, tüm şartlarda müstensih'in hangi harfi kabul edeceği konusunda bir kafa karışıklığı bulunmaktadır, dolayısıyla orijinal metindeki harfler transliterasyonda aynıyla gösterilmiştir. Aynı şekilde /U/ yerine /A/ kullanılarak yazılan sözcükler için DANKA transliterasyonda W harfini kullanmışken, AĞCA orijinal yazımı değiştirmeden sözcükleri aynıyla vermiştir. AĞCA, diğer çalışmalarında olduğu gibi OKD yayınında da istikrarsız yazımların pek çok sebebi olabileceğini gözönünde bulundurup bunlar üzerinde açıklamalar yaparak metnin aslına bağlı kalmayı tercih etmiştir.

Eski Uygur metinlerinde /n/, /A/ ve /z/ seslerinin yazımlarını okumakta bazı zorluklar bulunmaktadır. DANKA, /n/ ünsüzünün yalnızca üste konulan bir noktayla ayırt edilebildiğini ifade etmiştir. Bu ünlünün nazal /n/ ünsüzüyle karıştırılmaması gerektiğini ifade etmiştir. AĞCA, /n/ ünsüzünün /A/ sesiyle karıştırılması dolayısıyla XIII-XIV. yüzyıl Budist Uygur metinlerinde /n/ ünsüzünün üzerine bir nokta koyulmaya başlandığından bahsetmiştir. Bu metinde üzerine nokta konulmuş ve konulmamış bazı örnekler bulunmaktadır. AĞCA, noktalı ve noktasız biçimlere örnekler vermiş, bu konudaki ikili kullanımlardan söz etmiştir.

DANKA, her bir harf için farklı yazım üsluplarını göstermek amacıyla onar örnek almış ve bu sayede büyükçe bir tabloda Uygur alfabesindeki harflerin ilk biçimlerini şu şekilde tasarlamıştır:

Resim I

Danka 2019

DANKA'nın kitabında destanın anlatıldığı metnin sayfaları ayrı ayrı basılmış ve her bir sayfanın ardından transliterasyon ve transkripsiyon verilmiş, ardından bu sayfada geçen cümleler İngilizceye çevrilmiştir.

DANKA'nın da belirttiği üzere metnin baştan, ortadan ve sondan eksik olması, fonetik ve morfolojik bazı ikili kullanımlar, imlâ kaynaklı zorluklar sebebiyle metnin okunmasında bazı güçlükler yaşanmaktadır. DANKA ve AĞCA, yukarıda belirtilen bazı seslik değerlerin okunmasında farklı yollar izlemiştir. Sözcüklerin transliterasyon, transkripsiyon ve çevirisinde genel itibariyle örtüşmeler de birçok sözcüğün okunuşunda gerek seslik değerleri farklı okumaktan gerekse sözcüklere farklı anlamlar yüklemekten kaynaklı bazı farklı sonuçlara ulaşmışlardır. Sözcüklerin farklı okunmasına sebep olan noktalardan biri AĞCA'nın /c-/ ünsüzünü okurken farklı bir yol izlemesidir. Genel Türk dilinde /y-/ ile yazılmış sözcükler Uygur alfabesinde /c-/ için ayrı bir harf bulunmadığından dolayı bazı örneklerde /ç-/ harfi ile okunmaktadır. Ancak AĞCA, bu sözcükleri literatürün aksine daha akıcı bir ünsüz olan /c-/ ile göstermektedir: DANKA *çarlıq*, AĞCA *carlıq*; DANKA *çalguz*, AĞCA *calguz* vb.

Farklı okumaların bir diğer kaynağı ise iki yazarın kapalı /é/ ünlüsünü algılayışlarının farklı olmasıdır. DANKA, Eski Türkçe bazı sözcüklerde özellikle ilk ünlü pozisyonunda görülen /e/ ~ /i/ istikrarsızlığını birçok araştırmacı gibi kapalı é şeklinde yorumlamış ve transkripsiyonda bu tasviri ünlüyü kullanmıştır.

AĞCA, ise /e/ ~ /i/ istikrarsızlığının görüldüğü sözcükleri metnin orijinaline uygun olarak /e/ ile yazdıysa /e/ ile, /i/ ile yazıldıysa yine /i/ ile göstermiştir. DANKA, *kéçelerden*, AĞCA *keçelerden*; DANKA *yérde*, AĞCA *yirde* vb.

DANKA, Eski Oğuz Türkçesine ait uzun ünlülü sözcüklerin ortasına gelen /g/ ünsüzünün ünlüleri kısaltma özelliğine aykırı olarak üstelik transliterasyonda göstermiş olmasına karşın *kār = kağar*, *tām = tağam*, *kārlıg = kağarlıg* gibi örneklerde uzun ünlülü biçimleri kabul etmiştir. AĞCA ise, aksine transkripsiyonda ünlüleri kısaltmış ve *kağar*, *tağam*, *kağarlık* biçimlerini kullanmıştır.

Kapalı é ünlüsünün yazımı, Genel Türkçede /y-/ ile başlayan bazı sözcüklerin metinlerde /c-/ ile mi /ç-/ ile mi yazılacağı sorunu, uzun ünlülü sözcüklerin yazımı gibi Türk dili araştırmalarında tartışılan genel problemler dışında iki yazarın okumalarındaki farklarını şu şekilde sınıflandırabiliriz¹:

İki yazardan birinin orijinal metinde bulunmayan bir ses tasarladıkları uyumsuzlıklardan bazıları şunlardır:

(2/7) DANKA *kik*, AĞCA *k(i)y(i)k*; (14/5) DANKA *...yahşı be(r)gü birle*, AĞCA *...yahşı bigü birle*;
 (22/1) DANKA *bizniñ kutbız senniñ*, AĞCA *bizniñ kut(i)bız senniñ*; (29/7) DANKA *yörümayn*,
 AĞCA *yörümeyin*.

Metinde geçmeyen yeni bir ses tasarlanan sözcükleri anlamlandırmada iki yazar açısından da farklılık görülmemektedir.

Yazarların aynı ses değerlerini farklı yorumlayıp okudukları örneklerden bazıları şunlardır:

(2/1) DANKA *sorma*, AĞCA *sö(y)ürme*; (14/3) DANKA *kız*, AĞCA *kas*; (27/2) DANKA *kağız*, AĞCA *ka-
 gas*; (29/8) DANKA *tarlawsız*, AĞCA *tarlagusuz*, (28/7) DANKA *kalkanları*, AĞCA *kalıkları*; (30/5)
 DANKA *başladı*, AĞCA *başlandı*; (40/7-8) DANKA *körüğ-*, AĞCA *körür* vb.

DANKA'nın *kalkanları temürden erdiler* şeklinde okuduğu cümlede *kalkanları* sözcüğünü “sürgüleri” olarak, AĞCA ise *kalıkları temürden irdiler* şeklinde çevirdiği cümlede *kalıkları* sözcüğünü “çatısı” olarak aktarmıştır. Aynı şekilde DANKA *kız yakut taş* şeklinde okuduğu ibareyi ‘değerli yakut taşları’ olarak, AĞCA ise *kas yakut*

¹ Yazarların örnekleri alıntılanırken transkripsiyonda iki yazarın da ayrı yöntemler benimsemesinden dolayı transkripsiyon alfabesine başvurulmamıştır.

taş şeklinde okuduğu ibareyi ‘yeşim (ve) yakut taşları’ olarak çevirmiştir. DANKA, *Oğuz kağan bedük ordu [...]körüg-* olarak çevirdiği ifadede *körüg-* sözcüğünü ‘savaş kampı’ şeklinde aktarırken AĞCA aynı ifadeyi “Oğuz kağan büyük ordu [...] görür” olarak çevirmiştir. Bunun dışında örneklendirdiğimiz diğer sözcükler iki yazar tarafından da aynı şekilde anlamlandırılmıştır.

Bir yazarın okuyamadığı sözcüğü diğerinin okuduğu örneklerden bazıları şunlardır:

(35/1) DANKA *kaygular [...]*², AĞCA *kaygular [tapdı]* “kaygılandı”; (37/1-2) DANKA *[...] tengri bérdi*³, AĞCA *[negü kök] tengri berdi* “Kök Tanrı her ne verdiyse”; (40/9) DANKA *[oş yağıda]* “sağ tarafta”, AĞCA [...].

Metinde okunuşu problemlili birçok sözcük ve cümle bulunmaktadır. Bu sözcükler araştırmacılara tarafından çeşitli şekillerde okunduğu için anlamlandırılmada da farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birkaçını açıklamak gerekirse öncelikle DANKA bu problemlili cümlelerden biri olan ve AĞCA tarafından (1/4) *közü yarup bödüdi* olarak transkribe edilen ifadeyi *közü yarup küdedi* olarak okumuştur. Son sözcüğün okunuşu konusunda kararsız olan DANKA, sözcüğün *küdedi* yerine *büdedi* şeklinde de okunabileceğini *Notlar* bölümünde ifade etmiştir.

Problemlili ilk ifade olan *közü yarup*, DANKA tarafından “gözü parlayıp” şeklinde aktarılmış ve bu ifadedeki *yaru-* fiilinin ‘parlamak’ anlamıyla bir ebelik terimi olabileceği söylenmiştir, ancak sözcüğün niçin bir ebelik terimi olabileceği hakkında bir açıklama maalesef yapılmamıştır.

AĞCA ise, *közü yaru-* “gözü parlamak” ifadesinin OKD’de metaforik bir anlam kazanıp “doğum esnasında gözlerinden ateş çıkarıncasına acı çekmek” anlamına geldiğini düşünmektedir. Zira ona göre cümlenin yüklemi konumundaki *bödüdi* sözcüğü ile beraber düşünüldüğünde, cümle şu mantıkla kurulmuş olmalıdır: gözleri acıdan ateş çıkarıncasına parladı ve (gözleri) büyüdü. Bu açıdan bakıldığında Ağca’nın *yaru-* ile eşleştirdiği ‘parlamak’ ve metaforik olarak ‘gözlerinden

² DANKA, sözcüğün okunuşundan emin olmasa da AĞCA ve ŞERBAK’ın transkripsiyonda kullandığı *tapdı*’ya denk gelecek *buldu* sözcüğünü kullanmıştır: “(found) a lot of sorrow”.

³ DANKA, emin olamadığı *negü* sözcüğünü transkripsiyonda yazmamış, ancak çeviride yine bu anlamı karşılayacak sözcüğü kullanmıştır: “[what] he gave”.

ateş çıkarırcasına acı çekmek' anlamları parlamanın derecesini 'ateş çıkarmak' gibi bir sözle abartarak vurgulamayı ifade etmekte, bu açıdan akla daha yatkın görünmektedir.

Metinde geçen problemlili bir başka sözcük de (2/1-2)'de geçen *swyrm*' sözcüğüdür. DANKA, sözcüğü kendinden önceki -AĞCA dışında- diğer araştırmacılarla aynı doğrultuda *sorma/sörme* şeklinde okumuştur. Ona göre, sözcük hakkında çok az veri vardır ve elde olan verilerle sözcüğün CLAUSON'un açıkladığı üzere *sor*- 'içmek, içine çekmek' kökünden türediğini ve 'içecek şey, şarap, bira' anlamına geldiğini söylemek gerekmektedir.

Kendinden önceki çalışmalarda ve DANKA'da *sürme/sorma* şeklinde okunan *swyrm*' sözcüğü için AĞCA yeni bir okuma önermiş ve sözcüğü *Notlar* bölümünde uzunca açıklamıştır. Yazar, Uygur alfabesinde bir ünsüzden sonra gelen WY yazımı /ö/ ve /ü/'ye denk düşse de, OKD'de bu kurala uyulmadığını belirtmiştir. Ayrıca metnin yazım özelliklerini dikkate almış ve /ö/ ve /ü/ için WY yerine W harfinin kullanıldığını gözlemlemiştir. Bu açıdan *swyrm*' sözcüğünde ilk hecedeki ünlüyü inceltmek için W harfinin yanında Y harfinin kullanılmasının mümkün olmadığını belirtmiştir. AĞCA, W ünlüsünden sonra gelen Y harfinin bir ünlüyü değil ünsüzü işaretlediğini düşünmüş ve sözcüğü *soy(u)rma/söy(ü)rme* şeklinde transkribe etmiştir. Bu okumasını, *Divanü Lugati't-Türk*'de Oğuzca olarak verilen *sögüş* 'pişmiş/haşlanmış et', *sögül-*, *söglün-*, *sögülün-* 'ızgara yapmak' ve *söglünçü* 'ızgara' sözcükleriyle ve Anadolu ağızlarında geçen *sögürme/söürme/sövürme* 'haşlama, kebab, ızgara' sözcüklerinin 'ızgara yapmak' anlamındaki *sögül-* ve *sögür-* fiilleriyle bağlantılı olduğunu söyleyerek temellendirmiştir.

DANKA ve AĞCA'nın *swyrm*' sözcüğü hakkındaki fikirleri birbirinden oldukça farklıdır. DANKA, Türk dili araştırmalarında genel olarak kabul edilen *sorma* 'içilen şey, şarap, bira' okuyuşunu kabul ettiğini kısa bir açıklamayla ifade etmiştir. AĞCA ise, diğer araştırmacıların okuyuşlarındaki sorunu tekrar ele almış, bunun sonucunda fonolojik ve semantik olarak metne uygun yeni bir okuma önermiştir.

AĞCA ve DANKA'nın üzerinde uzun açıklamalar yaparak farklı açılardan aydınlattıkları bir cümle daha vardır: (21/8-9) *senden carlug b(a)glug bellüg bola men.*

AĞCA, öncelikle bu sentaktik yapıyı *senden* sözcüğünün anlaşılmasız hâle getirdiğini söylemiştir. Ona göre, iki farklı cümleyi içeren bu ifade şu şekilde çözümlenmelidir: *carlug baglug bola men, bellüg bola men*. Yani, *carlug baglug* ifadesi BANG-ARAT'ın kabul ettiği gibi *carlugıña baglug 'emrine bağlı' şeklinde olmalıdır ve burada muhtemelen müstensihin ihmalinden kaynaklı bir yazım hatası söz konusudur. *bellüg bola men* ifadesini ise AĞCA "Sana namzet olayım" şeklinde günümüz Türkçesine aktarmıştır. *bellüg* sözcüğünün Eski Türkçe metinlerde bulunmadığını, ancak Eski Türkçede geçen *belgü* 'işaret' ve *belgölüg* 'işaretli, açık, bilinen' sözcüklerinin Oğuz etkisiyle farklı bir varyantı olarak yorumlanabileceğini ifade etmiştir. DANKA da bu noktada benzer bir görüşü savunmuş, PELLİOT'un fikrine katılarak *bellüg bol-* ifadesini 'açığa çıkmak, tanınır olmak' şeklinde aktarmıştır ve cümleyi "Emirlerine bağlı (olarak) tanınayım" şeklinde çevirmiştir. AĞCA ve DANKA, cümleyi farklı açılardan ele almışsa da bu iki yazarın çevirileri büyük oranda örtüşmektedir. İkisi de *bellüg* sözcüğünü 'bilinmek ve açık olmak' ile ilişkilendirmiştir.

Cümle bağlama göre değerlendirildiğinde öncelikle şu göz önünde bulundurulmalıdır: Oğuz Kağan, emirlerine uymayan Urum Kağan'ı bozguna uğratmış ve Urum Kağan'ın yeğeni de Oğuz Kağan'ın huzuruna çıkarak kendisinin bu savaşta amcası ve babasından dolayı suçlu görülemeyeceğini, Oğuz Kağan'a tabi olduğunu ve bu şekilde anılmak istediğini arz etmiştir. Düşman olarak tanınan kişi, burada artık Oğuz Kağan'ın dostu olarak tanınmak istemektedir. Bu çerçevede cümleyi "Senin emrine bağlı olarak tanınayım" veya "Sana namzet olayım" şeklinde çevirmek mümkün görünmektedir.

Metinde 22/5'te geçen *buçur-* fiilinin tahlili iki yazar tarafından farklı şekillerde ele alınmıştır. DANKA, intervokalik /y/ sesinin söz içinde /ç/ sesine dönüştüğü bir Türk lehçesi bilmediğini, diğer araştırmacıların da (CLAUSON, PELLİOT, ŞÇERBAK, BANG-ARAT) sözcük hakkında yeterli bilgi vermediğini belirtmiştir. Üstelik böyle bir örneğe Eski Türkçede de rastlamadığını ifade eden yazar, sözcüğün müstensih hatasından dolayı *buyur-* yerine *buçur-* şeklinde yazıldığını öne sürmüştür. AĞCA ise, bu konuda farklı düşünmektedir. Tarihsel Türk dili alanlarında /y/ > /c/ ve /ç/ değişiminin söz başında gerçekleşmesi ve söz içi ve sonundaki

değişimin de ancak birkaç modern yazı dilinde sınırlı sayıdaki sözcükte tanıklanmasından dolayı *buyur-* > *buçur-* şeklinde bir tahlilin mümkün olamayacağını savunmuştur. Bunun yerine *buyur-* fiilinden farklı bir *buçur-* fiilinin varlığından söz etmenin doğru olacağını dile getirmiştir. Dolayısıyla AĞCA tarihsel Türk dilinin çeşitli alanlarında tanıklanan *bıçur-* fiilinin *buçur-* biçimine dönüştüğünü düşünmektedir. *bıç-* ‘kesmek, biçmek’ nasıl ki *Divanü Lugati’t-Türk*’de *bıçığ* ‘anlaşma, sözleşme’ şeklinde metaforlaşmışsa buna paralel olarak *bıçur-* da fonolojik ve semantik bir değişimle *buçur-* ‘nasip olmak, ihsanda bulunmak’ sözcüğüne dönüşmüş olmalıdır.

DANKA ve AĞCA’nın *buçur-* fiiliyle ilgili görüşlerinden bağlama en yakın olanı AĞCA’nın *bıçur-* > *buçur-* ‘nasip olmak, ihsanda bulunmak’ olarak görünmektedir: “Tanrı sana ülke verip bahşetmiş oldu”.

DANKA, 27/3’te geçen *çalañ bulañdan korukmaz turur erdi* ifadesini “kaçma kovalamadan korkmazdı” şeklinde çevirmiştir. *çal-* fiilini ‘yıkma, hırsızlık yapmak, çalmak’, *bul-* fiilini ise ‘bulma’ şeklinde kabul eden yazar, Oğuz Kağan’ın atını aramaya çıkan bir adamı tasvir ederken “kaçma kovalamadan korkmazdı” şeklinde bir çevirinin bağlama uygun düşeceğini düşünmüştür. AĞCA ise, bu konuda sözcüklerin tahlilini yaparken farklı bir yol izlemiş, tarihsel Türk dilinde geçen *çal-* fiillerine örnek vererek bu fiilin ‘vurma, darp etmek, saldırmak’ gibi anlamlara geldiğini dolayısıyla $\{-(X)\eta\}$ ekiyle isimleşmiş bu sözcüğün ‘vuruşma, darbe’ anlamlarını taşıması gerektiğini öne sürmüştür. *bulañ* fiilinin ise *çalañ* fiiline göre daha kolay tahlil edilebileceğini söyleyen yazara göre *bulga-* ‘karıştırmak’ fiilinin Eski Türkçedeki karşılığı olan *bula-*, $\{-(X)\eta\}$ fiilden isim yapım eki alıp metaforlaşarak ‘kargaşa’ anlamını kazanmıştır. AĞCA, bu cümleyi tüm bu morfolojik ve semantik dayanaklar ışığında “darbelerden ve kargaşadan korkmazdı” şeklinde çevirmiştir.

DANKA’nın *çalañ bulañ* ‘kaçma kovalama’ birleşik sözcük tasarımı her ne kadar bağlama uygun görünse de bu açıklama izaha muhtaçtır. Zira söz grubu veya fiil + $\{-(X)\eta\}$ ve fiil + $\{-(X)\eta\}$ biçiminde oluşan birleşik sözcüklerin tarihsel Türk dili metinlerinde var olup olmadığı DANKA tarafından belirtilmemiştir. Bu çerçevede *çalañ bulañ* bir birleşik sözcük değilse cümle “çalmaktan ve bulmaktan korkmazdı” gibi bağlamla uyumsuz hâl almaktadır.

İki yazar da *Notlar* bölümlerinde problemleri gördükleri sözcük ve cümle yapılarını bazı örneklerde ortak bir anlayışla, ancak hatırı sayılır sayıda örnekteyse farklı açılardan değerlendirmiştir. Bu açıklamalara genel olarak bakıldığında AĞCA'nın yaklaşık 175 madde, DANKA'nın ise 65 madde incelediği görülmektedir. DANKA'nın açıklamaları, AĞCA'yı okumadığı için yalnızca diğer araştırmacıların görüşleri üzerine yapılan farklı yorumlarla sınırlı kalmıştır. Zira AĞCA *Notlar* bölümünde birçok sözcük ve cümleyi DANKA'nın okuduğu araştırmacılardan farklı okumuş, yeni önerilerde bulunmuştur.

DANKA, kitabını *Notlar* bölümünden sonra, metin üzerinde fonolojik ve morfolojik özelliklerin ayrı ayrı sıralandığı bölümlerle devam ettirmiş ve OKD'nin küçük bir gramerini oluşturmaya çalışmıştır. Sonraki bölümlerde ise OKD'nin diğer varyantları, içeriği ve içerdiği motifler hakkında bilgiler vermiş, eserini *Dizin ve Kaynaklar* bölümleriyle bitirmiştir.

DANKA, *Sonuç* bölümünde kendinden önceki çalışmalarda /I/ ünlüsünün ' ve Y ile kararsız bir biçimde gösterildiğini ifade etmiştir. Yazar, bu sorunu, araştırmacılar tarafından istikrarsız biçimde çevrilen /I/ ve /A/ ünlülerini yalnızca /Y/ harfiyle göstererek çözüme yoluna gitmiştir. Ancak bu sorun AĞCA'nın ifade ettiği üzere müstensihin eski bir metni kopya etme ihtimaliyle yahut sözcüklerin yazımı konusunda kararsız olmasıyla bağlantılı olmalıdır. Başka bir deyişle AĞCA'nın metne bağlı kalmayı ön plana alan görüşü, bazı sözcüklerde gerçekleşen /A/ ~ /I/ nöbetleşmesinin ikili bir kullanım oluşturduğunu, böylece müstensihin burada bir tasarrufa gitmek durumunda kaldığını göstermektedir.

Yazar, *Sonuç* bölümünde kendisinden önce yapılmış çalışmalardaki sorunlardan da bahsetmiştir. Bu çalışmalarda tartışmaların çıkmaza girdiğini, öbür yandan yazarların bu çalışmalarda metni bir transkripsiyonla yayımladıktan sonra problemleri noktaları yalnızca son not şeklinde açıkladığını belirtmiştir. Yine de, kendinden öncekileri son not konusunda eleştirse de bu geleneği kendisinin de bozmadığını söylemekten de kendini alamamıştır. Okur, DANKA'ya göre, bu tarz eski çalışmalarda paleografik, etimolojik, morfolojik ve tarihsel açıklamalar ayrı bölümler halinde okunmakta ve bu da kavrayışı zorlaştırmaktadır. Ona göre, Radloff 1890'da metnin bir bölümü, bir yıl sonraysa Uygur yazmasının özensiz bir versiyonu yayımlanmıştır. Bundan sonraki çalışmalar ise DANKA'ya

göre, sıkıcı yorumlarla ve belli başlı sözcüklerdeki okuma yanlışlarıyla bilinmektedir. Yazar, kendi eserinin başarılı olmasında tüm bu yanlışlara düşmemekten başka OKD'nin tam bir tıpkıbasımını yayımlamasını da sebep olarak göstermektedir. O, metnin tam bir tıpkıbasımını ilk kez kendisinin yayımladığını düşünmektedir. Ancak DANKA burada yanılmaktadır. Zira kitabının başlangıcında AĞCA'nın kitabını edinemediğini ifade etmiş olmasına rağmen kitabın sonuç bölümünde tıpkıbasım konusunda bir ilke imza attığını söylemesi, bilimsel etik açısından kabul edilmesi güç bir yanlışlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü AĞCA, kitabının 2016 yılındaki ilk basımında, OKD'nin tam bir tıpkıbasımını okuyucuyla buluşturmuştur. Ayrıca 2019 yılında DANKA'nın yayımından önce kitabın yeni bir basımını yayımlamıştır. Bu yayında tıpkıbasım, transkripsiyon ve çeviri bölümlerini toplu halde okuyucuya sunmuştur. DANKA, AĞCA'nın kitabını edinemesine rağmen metnin tam bir tıpkıbasımının ve transkripsiyon-çeviri-tıpkıbasımın bir arada olması kolaylığının okuyucuya ilk kez kendisi tarafından sunulduğunu söylemesi doğru değildir.

Uygur harfli Oğuz Kağan destanını her yönüyle ele alan, içerisindeki paleografi, fonoloji, morfoloji ve anlambilimine ait bilgilerle destan hakkındaki çalışmalara artıları ve eksileriyle katkı sağlayan yazarı kutluyoruz.

Kaynakça

AĞCA, F. (2019). Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı-Metin, Aktarma, Notlar, Dizin, Tıpkıbasım, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Received: 01.01.2020

Accepted: 09.01.2020

Published: 29.01.2020

JOTS, 4/1, 2020: 262-265

**SAMASHEV, Z. Tarbagatay Petroglifleri, Şimaylı/Petroglifi
Tarbagataya, Şimaylı/Tarbagatay Petroglyphs, Shimaily,
Kazakh Research Institute of Culture, Astana, 2018, ss.
366, ISBN: 978-601-210-288-8**

Mehmet KUTLU

Pamukkale University (Denizli/Turkey)
E-mail: mehmetkutlu@pau.edu.tr

Şimaylı petroglifleri, Kazakistan Cumhuriyeti'nin, Doğu Kazakistan vilayetine bağlı Tarbagatay ilçesi idarî sınırları içinde bulunmaktadır. Deniz seviyesinden yaklaşık 1363 metre yükseklikte konumlanan Şimaylı petroglifleri, Tunç çağından başlayıp Ortaçağa kadar devam eden oldukça geniş bir zaman dilimi içinde tarihlendirilmektedirler. Tarbagatay dağlarındaki Sarıdongal yükseltisinde yer alan Şimaylı petrogliflerine yönelik ilk çalışmalar 2012-2014 yılları arasında yürütülen yüzey araştırmalarıyla başlatılmış ve daha sonra tespiti yapılan petrogliflerin envanterinin çıkarılıp fotoğraflanarak çizimlerinin yapılmasına ve kayıt altına alınmasına yönelik çalışmalar yürütülmüştür.

Bu çalışmaların önemi ise daha önce bilim camiası tarafından hiç bilinmeyen ve hiçbir yayında bahsi geçmeyen Doğu Kazakistan'ın Tarbagatay bölgesindeki Şımaylı petrogliflerinin ilk kez ve bilimsel olarak incelenmesi ve tanıtılması olmuştur. Bu amaçla 2012 ile 2017 yılları arasında Prof. Dr. Zainolla SAMASHEV başkanlığındaki araştırma ekibi tarafından altı adet makale yayınlanmıştır. 2018 yılında ise Kazakistan Cumhuriyeti Kültür ve Spor Bakanlığına bağlı faaliyet gösteren Kazak Bilimsel Araştırmalar ve Kültür Enstitüsü tarafından “Tarbagatay Petroglifleri, Şımaylı” başlığıyla yayınlanmıştır. Kitap daha önceki altı makalenin sonuçlarını da içeren ve konuyu gereken kapsamda ele alan ilk yayın olmuştur. Kazakça, Rusça ve İngilizce olarak üç dilli olarak yayınlanan kitap, gerek petrogliflerin fotoğraflarını gerekse çizimlerini içermesi nedeniyle bol görsel materyale sahiptir.

366 sayfa uzunluğundaki kitap önce Kazakça bölüm (s. 15-32) ile başlamakta daha sonra Rusça bölüm (s. 35-348) ile devam etmekte ve İngilizce bölüm (s. 350-364) ile son bulmaktadır. Kitabın Rusça bölümü çok uzun gibi görünse de metin olarak Kazakça ve İngilizce bölümleriyle yaklaşık aynı uzunluktadır. Geri kalan sayfalar petrogliflere ait fotoğraf ve çizimleri içermektedir.

Kitaptaki İngilizce bölümün iç başlıkları şu şekildedir: *Preface* (s. 352-353), *Introduction* (s. 354-355), *Main Shimaily images and petroglyphs* (s. 356-360), *Conclusion* (s. 362-363) ve *Literature* (s. 364).

Kitabın içerik olarak çok görsel içermesi okuyucuya daha çok örnek sunma amacına işaret etmektedir. Ayrıca kitabın üç dilli olması da geniş okuyucu kitlelerine ulaşmanın hedeflendiğini göstermektedir. Ancak bu özellikler aynı zamanda okuyucu açısından bazı zorluk veya sorunlara neden olmaktadır. Örneğin, metinde bahsedilen ile ilgili görsel veya betimlemenin bulunduğu sayfaların farklı olması çok defa kitap bölümleri arasında gidip gelmelere yol açmaktadır. Bu durum okuyucu açısından bir güçlük ortaya çıkarmaktadır.

Şımaylı'daki en eski tarihlenen petrogliflerin Tunç çağına ait olduğu belirtilmektedir. Söz konusu petrogliflerde hayvan tasvirlerinin yoğunluğu dikkat çekmektedir. Ancak insanlar, at arabası, silah, göksel semboller veya tamga benzeri tasvirlerle de rastlanmaktadır. Hayvan figürleri ve diğer kompozisyonların

ana odağı aslında insan figürleridir. Hayvan figürleri ve diğer figürler de kaya resmini yapan insanın dünyasında sahip oldukları yer dolayısıyla kompozisyonda bir yer bulabilmektedir. Bu döneme ait kaya resimlerindeki at ve boğa figürleri önemli bir ağırlığa sahiptir. Ancak bazılarının vücutları veya vücut detayları bir takım geometrik unsurlar kullanılarak betimlenmiştir. Hayvanların bedenlerine kendi figürlerinin daha küçük boyutlarda olanları çizilmiştir. Nadir görülen figürler arasında ayı figürlerine rastlanmaktadır. Tunç çağının sonuna doğru ve erken Demir çağına kadar uzanan döneme tarihlenen petrogliflerde ise başları kuş gibi (özellikle ağızları kuş gagası gibi) tasvir edilen geyik figürleri ön plana çıkmaktadır ve geyik-taşlara benzer şekilde yoğun tasvir edilmiştir.

Adet bakımından ikinci sırada gelen petroglif grubu yaşamın türlü anlarında tasvir edilen insan figürleridir. Toplu dans sahnelerinden yırtıcı hayvan postu giymiş insanların cinsellik içeren kompozisyonlarına, av ve savaş sahnelerine kadar oldukça geniş konular betimlenmiştir. Savaş arabalarında bulunan okçular, topuz kullanan savaşçılar da tasvir edilmiştir. Başları ışın saçan güneş şeklinde betimlenen insan (güneş adam) figürleri ve dört kollu antropomorfik doğaüstü varlık tasviri gibi sıra dışı konular da gözlemlenmektedir. Bu sahnelerin çok eski zamanlara ait mitlerin çözümlenmesine ve yorumlanmasına yardımcı olabileceği düşünülmektedir. Bunun yanında, göksel semboller, savaş arabaları ve çeşitli silahlar da betimlenmiştir.

İskit-Saka dönemine tarihlenen petroglifler oldukça azdır, ancak dinamik, parlak ve canlı tasvirlerle sahiptirler. İhtişamlı geyik, yırtıcı hayvanlar, at ve diğer hayvan betimlemeleri oldukça etkileyicidir. Ayrıca, İskit-Saka döneminin hayvan tasvirli üsluptaki gelişmişliğini taş üzerindeki petrogliflerde de görmek mümkündür. Özellikle geç Demir çağına ait petrogliflerde bu durum açıkça görülür.

Bazı Şimaylı petrogliflerinin Hun-Sarmat dönemine ait olduğu düşünülmektedir. Bu petrogliflerin İskit-Saka dönemi ile Göktürk dönemi petroglifleri arasındaki boşluğu doldurduğu anlaşılmıştır. Göktürk dönemine tarihlenen petrogliflerin oldukça az sayıda olduğu tespit edilmiştir. Ancak ayırt edici teknik ve üslup özellikleriyle diğer dönemlerden belirgin bir şekilde ayrılmaktadırlar.

Özellikle yay kullanan atlı savaşçı veya süvari tasvirleri en başat betimleme olarak öne çıkmaktadır. Savaş atlarının petrogliflerinde detaylı betimlenen üç bölümlü kısa yeleleri, eyer ve koşum takım unsurlarında görüldüğü üzere Göktürklerle ait etnik ve kültürel kimlik özellikleri tanımlanabilmektedir.

Kitapta toplam 168 adet kaya üzerinde yer alan petroglifler incelenmiş ve petrogliflerdeki kompozisyonların ayrıntılı tanımlamalarına yer verilmiştir. Bununla birlikte kitapta ele alınan petrogliflerden başka Tarbagatay bölgesinde yeni petrogliflerin tespit edilmesinin mümkün olduğu da belirtilmektedir.

Genel itibarıyla değerlendirildiğinde Şımaylı petrogliflerinin Orta Asya kaya resim sanatının bütünü en iyi temsil eden örnekler olduğu ve bütün petroglifler arasında çok özel bir yere sahip olduğu söylenebilir. Tunç çağından Ortaçağa kadar Orta Asya kaya resim sanatındaki gelişim ve değişim süreçlerini gerek konu gerek teknik gerekse üslup özellikleri bakımından en iyi belgeleyen örnekler Tarbagatay'daki Şımaylı'da bulunduğu söylenebilir.

Orta Asya kaya resim sanatı konusunda yayınlanan en güncel çalışmalardan olmasının yanı sıra bu sanatın en iyi temsilcisi olabileceğinin düşünülmesi nedeniyle Şımaylı Petrogliflerinin ülkemiz bilim camiasının dikkatine sunulması gerekmektedir.

Bilindiği gibi İslam öncesi Türk Kültürüne yönelik araştırmaların döneme ait yazılı kaynakların az oluşu nedeniyle arkeolojik çalışmalar ve materyal kültür bağlamında yürütülmesi gerekmektedir. Petroglifler de Türk kültürünün söz konusu dönemlerine dair belge niteliğinde bazı bilgiler içermektedir. Petrogliflerin kazılardan elde edilen arkeolojik veriler ve materyal kültür unsurları ile bağdaştırılarak değerlendirilmesi bilim alanına önemli katkılar sunması mümkündür. Bununla birlikte kitabın Türk halklarıyla ilgili "tamga" veya damgalara (sembollere) yönelik çalışmalar açısından da yararlı olabilecek içeriğe sahip olduğu düşünülmektedir.

Received: 12.10.2019

Accepted: 12.12.2019

Published: 29.01.2020

JOTS, 4/1, 2020: 266-274

BLAŽEK, V. Altaic Languages – History of research, survey, classification, and a sketch of comparative grammar, in collaboration with M. SCHWARZ and O. SRBA, Brno: Masaryk University Press, 2019, pp. 360, ISBN: 978-80-210-9321-8

Peter PIISPANEN

Stockholm University (Stockholm/Sweden)

E-mail: peter.piispanen@finska.su.se

This book review is about V. BLAŽEK's book (in collaboration with M. SCHWARZ and O. SRBA) "Altaic Languages", subtitled "History of research, survey, classification, and a sketch of comparative grammar", printed at the Masaryk University Press, in Brno of the Czech Republic in 2019. The review handles both the digital and printed versions of this book. "Altaic Languages" is a timely publication about an old research field where old ideas are being evaluated and new ideas are being created.

As stated in the *Preface* (pages 9-14), this monograph is also called a Manual, which seems like a suitable descriptive term for it, as would be (Bibliographic) Encyclopaedia. The materials are based on no less than five different series of

papers, some of which are printed here for the first time in English. These series are: review articles of Altaic etymologies, articles on distribution and classification of the Macro-Altaic languages and their phonology, articles on the pronominal systems of the Altaic languages, articles on Macro-Altaic numerals, and articles on the history of research and development of Altaic linguistics. While the volume is thus anthological in nature it encompasses an unusually broad concept, namely all of the Macro-Altaic languages of Turkic, Mongolic, Tungusic, Korean and Japanese. It should be noted that the book as such does not seem to be intended to defend or propose any pro- or anti-Altaistic thesis, but merely to provide an impartial overview of all research materials (history, classification, phonology, grammar, lexicon) of these languages and their interconnectedness through a comparative linguistic perspective. Even then, some pro-Altaistic food for thoughts is to be found throughout the volume (example, p. 188). A nice, and vivid touch is the continuous inclusion of quotes from various researchers in their original languages, putting things in the right perspective. It thus serves as a bibliographic source with referential functions, where, in the synthesis, many new ideas in all fields of research are also included and presented not found elsewhere.

In the *Preface*, it also becomes clear that this monograph was written by a group of three linguists with particular strengths complementing each other well in this type of endeavour. I was already quite well acquainted with BLAŽEK's research which goes back several decennia with regard to Altaic, Uralic and Indo-European linguistics, and consider him an original thinker. SCHWARZ and SRBA, on the other hand, were less known names to me personally, nevertheless with impressive résumés and backgrounds perfectly suitable for this type of cooperative endeavour; SCHWARZ is an expert of sociolinguistics and the languages of the Far East, while Srba is a specialist on both the literary and spoken languages of the Far East and well-versed in the Chinese, Mongolic and Manchu languages and literature. Thus, in combination, the Manual well handles the linguistics, research history, sociolinguistic questions, phonology and lexicon (although excluding comparative lexical data and phonetic correspondences, as this has already been summarized in many other sources) of the Macro-Altaic languages.

The authors are all veterans in Altaic studies, and have already cooperated with each other in a number of earlier projects, and with this work they have also consulted numerous experts in the field(s) regarding the exchange of sources and ideas (*Acknowledgements*, p. 13-14) in the production of this English-language corrected volume. We even get an insight into modern Altaic study history using personal anecdotes, almost year by year, described as biographies.¹ It also seems clear that the authors have usefully delineated *Nostratic theory* and *Altaic theory* and have therefore chosen to not overextend the inclusion of reference works on the former.

The book's first chapter (*History of recognition of the Altaic languages*; p. 15-54) presents the history of descriptive and comparative research of each language, divided into survey bibliography, description, comparative studies, script, etymological dictionaries, comparative grammars, and synthesis – very useful! The description of each Altaic language is interesting and pleasurable to read through, and one gets a sense of the linguistic history having been made throughout the years, and, through the references, what has formed the current state-of-the-art (clearly a goal of this book), insights, beliefs and schools of thought regarding these languages. The subdivision of the linguistic history of each language group into countries, where the research was carried out, is a nice touch since that provides additional insights into the background of current linguistic thinking in these nations.

The second chapter (*Distribution and demography of the living languages*; p. 55-79), deals with information about the ethnic groups of speakers, and numbers of (1st and 2nd language) speakers and the geographic locations of the Altaic languages. Language dialects are also given, as are alternate language names.

---

¹ As an anecdote, this review is the result of BLAŽEK himself –knowing of my own scholarly interests– unexpectedly providing me with a printed copy of this fine volume. I wish to dedicate this review to the memory of Björn COLLINDER, a fellow Swede and one of the leading Uralists of the 20th century, a personal friend and colleague of BLAŽEK, and a known Pro-Altaicist (considering such works as “Uraltaisch”; 1952). I hope that I have been able to give this monograph a fair and worthy treatment, lifting up strengths and weaknesses alike, about a field that is supremely interesting and in which we still have so much to learn.

As regards language relationships, chapter three (*Models of classification of the Altaic languages*; p. 80-123) deals with several different linguistic trees as presented throughout the ages, with only minor commenting, leaving most of the reasoning to the reader. We find earlier trees, for example, where Dagur was mistaken as a Tungusic language (SCHRENCK's model of 1883: 292, on p. 106; PATKANOV's model of 1903-1905, cited by Doerfer 1975: 51-52, on p. 109). Another interesting example is where the Dudke tribe of the Yukaghir, who no doubt were bilingual in Yakut, were regarded West Tungusic, in the Tungusic model by CINCIUS, BENZING, POPPE and MENGES (p. 111); this is, however, a case of language shift, as are other parts of the same tree, and not the description of a separate Tungusic language *per se*. The classifications usefully end with very recent tree models (such as those acquired from *Ethnologue*) thus providing us with the current state-of-the art view.

Chapter four on *Etymological analyses of the main ethnonyms or choronyms* (p. 124-155) was unexpected, but nevertheless a welcome addition, as it provides additional background data. The data is very recent, as the Para-Mongolic inscription from *Khüis Tolgoi* of the beginning of the 7th century, for example, the currently very first attested Altaic language on the steppe, is included (p. 129-132).

Then, the compiled phonological charts on the historical phonology of each Altaic language in chapter five (*A sketch of the comparative phonetics of the Altaic family*; p. 156-181) are extremely useful and up to date, and will no doubt be of great use for modern researchers, including myself, as a chapter to return to repeatedly for consulting. Whether or not one subscribes to the EDAL's (Starostin et al. 2003) overall take on the Altaic languages, some very useful and quite possibly correct ideas regarding Altaic language phonology have been taken therefrom. While the EDAL is heavily criticized in some linguistic circles, perhaps much due to comparisons with overly permissive semantics and lack of argumentation regarding some key questions, it is refreshing to see a publication taking benefit from the EDAL's more insightful, innovative and useful sections.

In chapter six, *Nominal case system in the Altaic languages* (p. 182-188), we get a taste of Altaic grammar with particular focus on the Turkic languages. The

overall thesis is relatively convincing, and as a bonus we get a suggested Altaic proto-language system of nominal cases compiled from the research of known pro-Altaicists.

One assumes that the analysis of numerals, chapter seven (*Altaic Numerals in etymological perspective*; p. 215-285) comes very naturally to BLAŽEK, given his own background in mathematics and physics before a vocation in linguistics, a situation with which I can well sympathize. His early works in this fields include important linguistic papers on numerals in a large number of languages (such as, for example, 1999 & 2015), and this study interest seemingly culminates as a major part of this volume at hand. Not only are Altaic numerals mentioned, but also numerals from other Paleo-Siberian languages and Cushitic (!), and etymological analyses and considerations are presented. Altaic numerals are characterized by innovation, although a few ('4', '5', '10') do appear to originate in a common etymon, while others may be borrowings through substrata or adstrata. As such, the data on the development of numerals, the numerous suggested semantic connections and the phonological correspondences presents a picture of some fairly deep historical language contacts, human migrations and typological and cognitive processes.

The references section, called *Bibliography* (p. 287-358), is very extensive, and it is clear that no major literature gaps are to be found in this very well researched work (practically encompassing decades of research). The most important (non-author) key references are all there (such as, at a glance, BASHAKOV, BENZING, BOUDA, CASTRÉN, CHAOKE, CINCIUS, CLAUSON, DOERFER, DOLGOPOLSKY, DYBO, EDAL, GEORG, GOLDEN, GOMBOCZ, HELIMSKI, ILLIČ-SVITYČ, ITABASHI, JANHUNEN, KALYŽYŃSKI, KANE, KLAPROTH, LIGETI, MANASTER RAMER, MARTIN, MENGES, MILLER, MUDRAK, NÉMETH, NUGTEREN, POPPE, RADLOFF, RAHDER, RAMSTEDT, RÓNA-TAS, ROBBEETS, ROZYCKI, RYBATZKI, RÄSÄNEN, SANŽEEV, SCHMIDT, STACHOWSKI, STAROSTIN, ŠČERBAK, TODAEVA, UNGER, VASILEVIČ, VOVIN, and numerous others). I have been unable to find any “filler” references, so it should all be very useful not only for total beginners just starting out work in the *Altaic* field, but also for the laymen and veterans of the field alike.

However, some very minor criticism may be in order (with some suggestions for later editions): I would have liked the important and insightful fairly recent paper, actually a lengthy, informed conference speech, detailing Altaic language history and research by S. GEORG (2011), whose other important papers are referenced, to also have been mentioned among the references. While every one of us may in this manner consider some key references to be missing, such matters are subjective indeed. In a completionism perspective, which, however, is no stated objective of this Manual which like any printed material has limited space, a few additional notes could have been made regarding some of the very minor and less documented languages, languages that certainly might interest the specialist. For example, the so-called Sayan Turkic Tuha language, also called Uyghur-Uriankhai, is a language close to Tofan but separate from it. It is included in the classification trees of the Turkic languages (Menges 1968: 86 [here 1968c: 86]²; Johanson 1998: 87; Hammarström-Haspelmath 2017: 88), but no further information can be gleaned about it. To the best of my knowledge, the best current description of it is Ragagnin (2009), but this is not referenced in the volume at all, despite arguably being a key reference.³ Further, Tungusic Bala and Alechuxa are listed as dialects of Manchu (p. 74), although some researchers such as Hölzl (2018a; 2018b), actually referenced on p. 113 (where Alechuxa is Alčuka), consider these languages separate from Manchu in a Jurchenic Tungusic subgroup; this Manual is descriptive, not prescriptive, only rarely taking a stance for or against any hypothesis, instead leaving that to the analytic reader. A few references discussing the question of language or dialect could have been useful in such cases. This would have been a trivial addition as numerous tables with lexical comparisons, interrelatedness and genetic language distance are already

---

² At a first glance it is not clear what this refers to because there are, in fact, three different MENGES references from that year used in this volume, namely: Menges 1968a, 1968b, 1968c. However, only the last one deals in Turkic studies and it must be the one with the tree diagram. I note that in this Manual there are very few such disambiguous references given, which may happen when new references are added as the manuscript grows, but by checking or pondering each of the options available the right one should be clear enough to the reader.

³ According to personal correspondence, RAGAGNIN does plan to present Tuha word lists in the future, which naturally will be of great interest for the study of Sayan Turkic languages. Other currently similar works are those by Tom Eriksson of the University of Helsinki.

presented. It is, however, to be implicitly understood that interested parties should consult the reference given for of each presented classification tree for further details. In all fairness, my own personal need to find obscure references for obscure languages may not have been the overall goal of this volume, which, granted, does provide excellent starting points for detailed study of numerous Altaic languages.

This volume is perhaps most useful as a guide (or Manual) to Altaic phonology and grammar, and their research history. It should also serve well as a course book on Altaic language theory. An index of topics might have been useful, but the chapters are, in fact, so well named in the *Analytical Contents* (p. 5-8) that it should be a trivial matter for the reader to find the particular topic he/she is looking for. Due to its solidly descriptive nature, while naturally not completely devoid of such matters, this volume unfortunately leaves out a lot of the wanted theoretical debate, deeper philological and typological analyses and general conclusions regarding the current state of affairs on Altaic studies. For example, it would have been of interest to include a *Summary* chapter where each of the authors voice their own personal views on the Altaic languages, but, again, this was not the stated intent of this volume, and such matters are left to be published elsewhere.

The printed book follows an easy to use structure, and the electronic version (which is fully searchable) is also adequate for all intended purposes. The printed book is a sturdy hardcover light-blue production on quality paper that will survive well for decades on the bookshelf. Indeed, it will serve well as a bibliographic source on Altaic studies going well beyond a mere primer. The writing style is factual and it is easy to find various threads of interest, with references, where one wishes to continue studies. My estimate is that a dedicated, focused reading of this book, while also taking personal notes and checking up the (many) references – by no means a small task, but perhaps a worthy one! – could produce a well-informed and well-rounded Altaicist. Also, this should be a useful reference bibliography for all current researchers of Altaic languages, and as such this is a timely and useful publication in our days.

References

BELYKH, S. (2007). Words of the Middle Mongolian Origin in the Permic Languages, *Idnakar*, 2/2: 33-39.

BLAŽEK, V. & M. SCHWARZ (2015). “Numerals in Mongolic and Tungusic languages with notes to code-switching”, *Proceedings of the 12th Seoul International Altaistic Conference, Multidimensional understandings of languages and cultures of Altaic people, The Altaic Society of Korea/Institute of Altaic Studies, Seoul National University, Seoul: 11–20.*

BLAŽEK, V. (1999). *Comparative-Etymological analyses of numeral systems and their implications*. Brno: Spisy Masarykovy university.

COLLINDER, B. (1952) “Uralaltaisch”, *Uralaltaische Jahrbücher*, 24/3-4: 1-26.

DOERFER, G. (1975). “Ist Kur-Urmiisch ein nanaischer Dialekt?”, *Ural-Altäische Jahrbücher*, 47: 51–63.

GEORG, S. (2011). “The Poverty of Altaicism. An oral presentation held at the symposium “Altaique ou pas?”, Organized by Guillaume Jacques and Anton Antonov on 10th December 2011 in Paris. (Found online at: https://www.academia.edu/1638942/The_Poverty_of_Altaicism [Retrieved: 2019-10-01]).

HAMMARSTRÖM, H. F. F. & M. HASPELMATH (2017) ”Turkic”, *Glottolog 3.0*. Jena, Germany: Max Planck Institute for the Science of Human History (Found online at: <https://glottolog.org/resource/languoid/id/bolg1249> [retrieved 2019-10-08]).

HÖLZL, A. (2018a). “Udi, Udihe, and the language(s) of the Kyakala”, *International Journal of Diachronic Linguistics and Linguistic Reconstruction*, 15: 111–146.

HÖLZL, A. (2018b). “The Tungusic language family through the ages: Interdisciplinary perspectives: Introduction”, Presented at International Workshop at the 51st Annual Meeting of the Societas Linguistica Europaea (29 August – 1st September 2018, Tallinn University, Estonia).

JOHANSON, L. (1998). “The History of Turkic”, *The Turkic Languages*, Ed. by L. JOHANSON & Éva Á. CSATÓ, Routledge, London & New York: 81–83.

KARI, J. & B. A. POTTER (2010). “The Dene-Yeniseian Connection”, *Anthropological Papers of the University of Alaska*, 5/1-2.

MENGES, K. H. (1968a). “Die tungusische Sprachen”, *Tungusologie*, Ed. by W. FUCHS, Brill, Leyden: 21-256.

MENGES, K. H. (1968b). *Tungusen und Ljao*, Wiesbaden: Steiner Verlag.

MENGES, K. H. (1968c). *The Turkic languages and peoples. An introduction to Turkic studies*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

NUGTEREN, H. (2011). *Mongolic Phonology and the Qinghai-Gansu Languages*, Utrecht: LOT.

PIISPANEN, P. S. (2013). “The Uralic-Yukaghiric connection revisited: Sound correspondences of Geminate clusters”, *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 94: 165–197.

PIISPANEN, P. S. (2019). “Additional Turkic and Tungusic Borrowings into Yukaghir II”, *Journal of Old Turkic Studies*, 3/1: 54-82.

RAGAGNIN, E. (2009). “A rediscovered lowland Tofan variety in northern Mongolia”, *Turkic Languages*, 13: 225-245.

RÉDEI, K. (1988–1991). *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*, Budapest: Akadémiai Kiadó.

SCHÖNIG, C. (2003). “Turko-Mongolic Relations”, *the Mongolic Languages*, Ed. J. JANHUNEN, Routledge, London and New York: 403-420.

SCHRENCK von, L. (1883) *Ob inorodcax Amurskogo kraja I*, St. Petersburg: Imperatorskaja Akademija Nauk.

STAROSTIN, Sergei et al. (2003). *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*, Leiden: Brill.

Received: 01.01.2020

Accepted: 09.01.2020

Published: 29.01.2020

JOTS, 4/1, 2020: 275-279

AYDIN, E. Türklerin Bilge Atası Tonyukuk, Kronik Kitap, İstanbul, 2019, ss. 218, ISBN: 978-605-7635-29-7

Hulusi POLAT

Malatya/Turkey

E-mail: hulusipolat44@gmail.com

Prof. Dr. Erhan AYDIN'ın Kronik Kitap yayınlarından çıkan üçüncü kitabı olan *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk* adlı eser önsöz, giriş, 6 bölüm, Tonyukuk yazıtındaki sözcüklerin konu tasnifi, sözcük dizini, kaynaklar, Tonyukuk yazıtının Türk runik harfli metni, yeni Türk harflerine aktarımı ve günümüz Türkçesine çevirisi, yazıtın Türk runik harfli metninin tamamı, yazıtta ait çizimler, fotoğraflar ve indeksten oluşmaktadır.

Eserin Önsöz (s. 7-8) bölümünde Türk runik harfleriyle yazılmış metinler ve kitabın içeriği hakkında genel bilgiler verilmiştir.

Giriş (s. 9-14) bölümünde Türk runik harfleri hakkında genel bilgiler yer almaktadır. Okuyucunun Tonyukuk yazıtını özgün metninden okuyabilmesi için yazıtta kullanılan Türk runik harflerinin ses karşılıkları tablo halinde verilmiştir. Tabloda harflerin diğer yazıtlarda kullanılan farklı biçimlerine yer verilmemiştir. Ayrıca yazıtların bulunuşu, okunuşu ve bilim dünyasına tanıtılması hakkında genel bilgilendirme yapılmıştır.

Tonyukuk ve Yazıtı ile İlgili Yapılan Çalışmalar (s. 15-28) bölümünde W. RADLOFF'un ilk yayımından başlanılarak kronolojik olarak günümüze kadar yapılmış olan 64 önemli çalışmanın bibliyografik bilgisi yer almaktadır.

Tonyukuk Kim? (s. 29-54) bölümünde Tonyukuk yazıtı, Türk runik harfli eski Türk yazıtları ve Tang Hanedanlığı dönemi Çin kaynaklarından yararlanarak Tonyukuk'un kimliği hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Tonyukuk'un kim olduğu konusu hem Türkologların hem de Sinologların ilgisini çektiği belirtilerek Tonyukuk'un doğum tarihi hakkında araştırmacıların görüşlerine yer verilmiş ve kaynaklardan hareketle doğum tarihi belirtilmiştir.

Bazı araştırmacıların A-schi-tö Yüan-tschön (Ashide Yuanzhen) ile Tonyukuk'un aynı kişi olduğunu ileri sürdüğünü belirten yazar, Çin kaynaklarının verdiği bilgilerden hareket ederek bu iki şahsiyetin karşılaştırmasını yapmıştır.

Yazar, Çinlilerin Beşbalık seferlerinde Tonyukuk'un aktif rol oynadığını bildirdiklerini fakat Tonyukuk'un kendi yazıtında bu olaya değinmediğinin nedeni üzerinde durmuş, ayrıca Tang Hanedanlığı kaynaklarında Tonyukuk'un şahsiyeti hakkında geçen bilgilere yer vermiştir.

Tonyukuk'tan yüz elli yıl kadar sonra yazılmış Eski Uygur Türkçesi dönemine ait biri Türk runik, diğeri Uygur harfleriyle yazılmış iki metinde kendisi hakkında bilgi yer aldığı belirtilerek bu metinlere ve üzerinde yapılan çalışmalara yer verilmiştir.

Tonyukuk'un Adı (s. 55-68) bölümünde adın anlamı ve kökeni üzerine durulmuştur. Yazar, Türk runik harflerinin /o/ ve /u/ ile /ö/ ve /ü/ ünlülerini birbirinden ayırt edecek bir sisteme sahip olmamasından kaynaklanan nedenle araştırmacılar tarafından *Tonyukuk* veya *Tunyukuk* biçimlerinde okunduğunu belirtmiştir.

Bu bölümde R. GIRAUD, V. M. NADALYAYEV, S. G. KLYAŞTORNIY, O. F. SERTKAYA, J. P. ROUX gibi araştırmacıların *Tonyukuk* ismi hususunda öne sürdüğü farklı anlamlandırma görüşlerine yer verilmiştir. *Tonyukuk* sözcüğünün Tonyukuk, Bilge Kağan, Küli Çor yazıtlarında geçtiği belirtilmiştir. Sözcüğün Bilge Kağan ve Küli Çor yazıtlarında /n/ ve /y/ harfleriyle, Tonyukuk yazıtında ise /ń/ sesini gösteren

harfle yazıldığına dikkat çekilerek /ń/ sesi ile ilgili yapılan çalışmalara yer verilmiştir.

Tonyukuk'un Unvan ve Görevleri (s. 69-83) bölümünde Tonyukuk'un kullandığı unvanlar yazıtlardan hareketle tespit edilerek açıklamalarda bulunulmuş, ayrıca bu unvanlarla ilgili diğer araştırmacıların görüşlerine de yer verilmiştir. Tonyukuk ile ilgili unvanların arka arkaya sıralanmasının Türkçenin unvan grubu yapısıyla farklılığına değinilmiştir.

Tonyukuk'un II. Köktürk Devleti'nde hangi görevlerde bulunduğu tespit edilmeye çalışılmış ve görevlerini belirleyen sözcükler üzerine açıklamalar yapılmıştır. Sözcüklerin araştırmacılar tarafından farklı okunuş ve anlamlandırmalarına yer verilmiş, morfolojik yapıları üzerine durulmuş, sonraki dönem metinlerinde geçen anlamlarıyla karşılaştırmalar yapılmış, tarihi süreçte anlam değişmelerine yer verilmiş, farklı bakış açıları sunulmuştur.

Birçok kaynakta vezir olarak gösterilen Tonyukuk'un bu görevde olup olmadığı tartışmasını açan yazar; kağan, yabgu, şad unvanları ve bu unvanların kimlere verildiği konusunda ayrıntılı bilgiler vermiştir.

Tonyukuk'un Yazıtı (s. 85-92) bölümünde yazıtın Bilge Kağan ve Köl Tegin yazıtlarıyla birlikte 'Orhon/Orhun Yazıtları/Abideleri' olarak anıldığı, aralarındaki uzaklık nedeniyle bu durumun doğru olmadığı vurgulanmıştır. II. Köktürk Devleti kağanlık mücadelesinde Tonyukuk'un oynadığı rol ve sonuçları hakkında bilgilendirme yapılmıştır.

Yazıtın iki taştan oluştuğu, kaplumbağa kaide üzerine oturtma geleneğine uyulmadığı belirtilmiştir. Ayrıca yazıtın boyutları ve satırları hakkında sayısal bilgiler verilmiştir. Yazıtı bulan ve üzerinde ilk çalışmayı yapan kişiler verildikten sonra bilimsel yayınlar hakkında bilgi verilmiştir. Tonyukuk yazıtının kim veya kimler tarafından ve ne zaman yazıldığı hususunda araştırmacıların görüşlerine yer verilmiştir. Yazıttaki ifadelerden yola çıkılarak Tonyukuk'un bu yazıtı niçin yazdırdığı hususunda çıkarımda bulunulmuştur. Tonyukuk yazıtının 1. taşında yer alan damga hususunda açıklamalar yapılmıştır.

Tonyukuk Yazıtında Neler Anlatılmıştır? (s. 93-140) bölümünde toplamda iki taş, sekiz cephe ve altmış iki satırdan oluşan, Köktürklerin ikinci döneminden

bahseden Tonyukuk yazıtı ayrıntılı olarak işlenmiştir. CLAUSON'un yazıtı on bir bölüm halinde başarılı bir şekilde başlıklandığı belirtilmiş ve bölüm isimleri şu şekilde verilmiştir:

1. Bölüm: (1. satır) Tonyukuk'un çocukluğu ve gençliği
2. Bölüm: (2-4. satır) Akim kalmış ayaklanma
3. Bölüm: (4-6. satır) İleriş'in başarılı ayaklanması
4. Bölüm: (7-11. satır) Yin-shan bölgesinden göçmeden önceki olaylar
5. Bölüm: (12-15. satır) Ötüken (Hanghai) dağlarına göç
6. Bölüm: (15-17. satır) Oğuz'a boyun eğdirilmesi
7. Bölüm: (18-19. satır) "Shantung"a akınlar
8. Bölüm: (19-29. satır) Kırkız'a boyun eğdirilmesi
9. Bölüm: (29-43. satır) On Ok (Batı Türkleri) ve Türgeş'e sefer
10. Bölüm: (43-47. satır) Demir Kapı Seferi
11. Bölüm: (48. satırdan sonuna kadar) İleriş Kağan'ın kahramanlıkları ve Tonyukuk'un ona ve haleflerine hizmeti.

I. taşta Tonyukuk'un kendisini takdim ederek başladığı ve bağımsızlık için göstermiş olduğu mücadeleleri, kağan seçme ve şad danışmanlığı gibi görevlerine değinilmiştir. Ayrıca, *sir*, *ülüg*, *böñre-*, *çugay yış*, *kordanta*, *kök öñ*, *ingek kölek*, *tugla*, *taloy ügüz*, *ak termel*, *ıwırbaş*, *anı*, *yelme* gibi birçok sözcük hakkında açıklamalar yapılmış, diğer araştırmacıların görüş ve okuyuşlarına yer verilmiştir.

Yazıtta geçen mecazi ifadeler açıklanarak yazıtın edebî diline ve Türkçenin sekizinci yüzyıldaki ifade gücü vurgulanmıştır.

II. taşta geçen kahramanlık belirten olağanüstü ifadeler, başarı elde etmede inanç boyutuna temas eden sözcükler, Türklerin savaş kültürünü anlatan bilgiler, Tonyukuk'un kendini ifade ettiği ve övdüğü cümleler üzerinde durulmuştur.

Tonyukuk Yazıtındaki Sözcüklerin Konu Tasnifi (s. 141-145) bölümünde 21 yer adı, 14 kavim ve boy adı, 18 unvan, 17 kişi adı tasnif edilmiştir.

Tasnif bölümünden sonra 380 kelimelik sözcük dizini (s. 147-159), 246 yerli ve yabancı kaynaktan oluşan zengin bir kaynakça (s. 161-173) yer almaktadır. Kaynakçadan sonra Tonyukuk yazıtının Türk runik harfli metni, yeni Türk harflerine aktarımı ve günümüz Türkçesine çevirisi bir arada verilmiştir. (s. 175-189) Bu yöntemle yazar eserin kullanılabilirliğine olumlu katkı sunmuştur. Ayrıca yazıtın sadece Türk runik harfli metni de verilmiştir. (s. 191-197) Eserin sonunda yazıta ait çizim ve fotoğraflar (s. 199-211) ve indeks yer almaktadır (s. 213-218).

Türklerin Bilge Atası Tonyukuk kitabıyla Tonyukuk'un Türk kültür ve tarihine katkıları olan Türk büyükleri arasında yer aldığına şüphe bırakmamaktadır. Kitap bugüne kadar Tonyukuk ve yazıtı ile ilgili bildiğimiz bazı bilgileri sorgulaması ve tarihî kaynaklardan hareketle yeni fikirler sunması bakımından önemli bir yere sahiptir. Prof. Dr. Erhan AYDIN'ın diğer eserleri gibi bu eserin de Türk tarihi ile Türk dili araştırmalarına ilgi duyanların yararlanacağı kaynak kitap olduğunda kuşku bulunmamaktadır.

Received: 28.12.2019

Accepted: 05.01.2020

Published: 29.01.2020

JOTS, 4/1, 2020: 280-282

**VÉR, M. Old Uyghur Documents Concerning the Postal System of the Mongol Empire, Berliner Turfantexte XLIII, Brepols Publishers, Turnhout (Belgium), 2019, 263 pp.
ISBN: 978-2-503-58417-1**

ERDEM UÇAR

Prague/Czech Republic
E-mail: merdemu@gmail.com

Berliner Turfantexte serisinin 43. cildi olan eser, yazarın 2016 yılında Szegeed üniversitesinde tamamladığı doktora tezine dayanmaktadır. Moğol dönemine (XIII.-XIV. yüzyıl) ait Uygurca posta teşkilatına ait belgelerin neşredildiği eser, Berliner Turfantexte serisi içinde dinî metinler dışındaki ilk neşir özelliğini taşımaktadır.

Eserin *I. Introduction* bölümünde Uygurlara ait posta teşkilatı ile ilgili olan Moğol dönemine ait belgeler hakkında bilgiler verilmiştir. (s. 11-55) Yazar, Eski Uygurcada posta teşkilatı ile ilgili olduğunu düşündüğü toplam 62 belge tespit etmiştir. Bu belgeler şunlardır: 1. Resmi belgeler (vergi hükümleri, *keziğ* belgeleri, vs.); 2. Hesaplar; 3. Sicil kayıtları; 4. Şahsî kayıtlar. Yazar, Eski Uygurca sivil belgeler arasında metinde *ulag*, *élçi*, *kupçir* (< Moğolca) ve *böz* (< Yunanca) gibi

terimlerin geçmesine bakarak posta teşkilatına ait belgeleri bir araya getirmeyi başarmıştır, yani bu kelimeleri anahtar kavram olarak kabul etmiş ve bu anahtar kavramlara dayanarak korpusunu oluşturmuştur. Eserin giriş bölümünde Eski Uygurca belgeler ile Orta Moğolca belgeler de içerik ve yapıları bakımından bir-biriyle mukayese edilmiştir (s. 40-44).

Yazarın tespit ettiği 62 adet posta teşkilatına ait belgenin büyük bir kısmı daha önce Raschmann 2007, 2009 ve Raschmann-Sertkaya 2016'da tavsif edilip kataloglamıştır. Ayrıca, bu belgeler daha önce birkaç kez çeşitli araştırmacılar tarafından (W. RADLOFF, L. TUGUŞEVA, D. MATSUI, vs.) neşredilmiştir. Yazar, kendi açıklamalarıyla belgeleri yeniden neşretmiştir.

II. Editon of the Documents bölümünde (s. 59-197) Eski Uygurca belgelerin yazıçevrimi yapıp açıklamalarla birlikte İngilizceye tercüme edilmiştir.

III. Appendices bölümünde (s. 201-229) neşrin dizini yer almaktadır. Eserin sonunda neşri yapılan belgelerin “metin tekabül listeleri” (concordance) verilmiştir. (s. 255-263)

Yazar, Moğol döneminde Uygurların posta teşkilatıyla ilgili olduğunu düşündüğü belgeleri tespit edip neşretmiş, posta teşkilatının XIII. ve XIV. yüzyıllardaki Uygurlar arasındaki önemini gözler önüne sermiştir. Moğol dönemi Uygurlarından kalan tarihî belgelerin neşri hem tarihçilere hem de filologlara şüphesiz faydalı olacaktır. Yazarı tebrik ederim.

Kaynakça

RASCHMANN, S. Ch. (2007). Alttürkische Handschriften: Dokumente I, Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland (VOHD), Band 13/21, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

RASCHMANN, S. Ch. (2009). Alttürkische Handschriften: Dokumente II, Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland (VOHD), Band 13/22, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

RASCHMANN, S. Ch. & O. F. SERTKAYA (2016). Alttürkische Handschriften, Alttürkische Texte aus der Berliner Turfansammlung im Nachlass Reşid Rahmeti ARAT, Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland (VOHD), Band 13/28, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.